Коли напав Мінотавр, Ніс захищав Мегару. Його зведений брат надумав захопити собі Мегару, тільки-но Ніс переможе Мінотавра. Ніс розкрив цей замір і розповів про нього Зевсові. Зевс обернув зведеного брата в рибу. А Нісові дав силу обернутися, як захоче, на морського орла, щоб переслідувати зведеного брата і стежити за діями ворогів.

Розділ перший

Офіційно війна закінчилася того дня, коли відійшли есмінці. Кораблі вивезли все, що лишилося від Новозеландської дивізії, а також жалюгідні рештки англійських та австралійських частин. Потім було зроблено заяву, що Кріт евакуйовано.

Отоді й почалося. Усе, що сталося згодом.

Після офіційної заяви есмінці верталися ще кілька разів і підібрали багатьох тих, що ждали на південному березі. А ті, що лишилися, досить скоро змушені були покинути південний берег, бо німецькі літаки почали скидати кругом парашутні десанти. Довелося відступати в гори, розходитися загонами, часто великими.

Кріт — це суцільні гори, до того ж круті, урвисті, отже, ховатися було неважко. Та й крітяни дуже охоче давали притулок і їжу інглезі й молодшим інглезі. "Молодшими інглезі" вони називали австралійців та новозеландців, коли впізнавали їх серед англійських солдатів. Траплялося, що минали цілі місяці, доки німці знаходили такий великий загін молодших інглезі і знищували його.

А все одно німці знаходили їх, і війна точилася ще довго після закінчення офіційної евакуації. Вона точилася, доки були великі загони. Проте великі загони легше було розгромити, і незабаром австралійців майже винищили, зосталися тільки окремі дрібні групи.

Ті групи забирались у найбезлюдніші, найпустин-ніші гори Кріта. Вони швидко пересувалися з місця на місце, а подеколи проскакували й до моря, намагаючись добути човни або якимось іншим способом дістатися до Єгипту.

Німці винищували й ці дрібні групи. Це вже було важче, але, пробираючись до моря, австралійці мусили сходити з гір. Тут їх і ловили німці. Час від часу німці робили також облави в горах, і молодшим інглезі нарешті стало надто небезпечно триматися навіть дрібними групами, тож вони розходилися по двоє, по троє, губилися в крітських горах, доки їх убивали або забирали в полон. А все-таки в горах було відносно безпечно. Бо навіть тепер, через два-три місяці після того, як на Кріті скінчилася війна, німці стояли тільки в поодиноких містах і селах острова.

Але, щоб якось утекти, треба було дістатись на південь, на рівнину. А молодші інглезі безперервно робили спроби втікати. Та навіть ховаючись у горах і вичікуючи, вони весь час переходили від села до села, коли тільки помічали німців або ж дізнавалися від крітян, що ті йдуть. Подекуди й самі крітяни чинили німцям опір чи принаймні готувалися до нього. Але такі села траплялися не часто.

Отак австралійці блукали по Кріту. То сюди, то туди. Пересуватися доводилося ще й тому, що треба було добувати якусь їжу, а це завжди було ризиковано, хоч крітяни охоче давали їм усе, що могли.

Отож у горах вони весь час переходили з одного місця на інше. І ждали, коли випаде нагода для швидкої вилазки на південь, до Середземного моря, коли можна буде спуститися з гір і спробувати перейти перетяті дорогами низини. Пробитися б якось на південь, добути човна, вибратися звідси, дістатися до Єгипту й почати все спочатку.

Але ніхто ніколи не задумувався, що робитиме, прибувши до Єгипту. Думали тільки про той день, коли можна буде зійти з гір — на південний берег. А тим часом треба було пересуватися, щоб не попасти до рук

німцям або італійцям, яких на острові ставало чимдалі більше. Переходити з місця на місце, немов тікаючи від погоні.

Добре, коли щастило надибати село, якого ще не знайшли і не зайняли німці. А потім виявлялося, що німці вже близько або ж от-от будуть близько, і тоді знову доводилось іти далі.

І так весь час. Безперервно блукати туди й сюди.

Розділ другий

Отак два австралійці прийшли в Сен-Ксентос, невеличке село виноробів, що тулилося до гори Юктас. У тіні самої Іди. Але далеко від Іди й не дуже високо — там ще ростуть маслини. І виноград, який кривулястими рядами оперізував червоні схили.

Обидва сходили до Сен-Ксентоса кам'янистою стежкою, що перетинала схил. На обох були просторі дешеві бавовняні сорочки, що їх носять крітяни. Невиразного кольору штани, з бозна-якої тканини, але європейського, а не крітського крою. У одного, вищого на зріст, холоші були запхнуті у грубі вовняні шкарпетки аж до колін, як заведено на Кріті. Але від того високий був схожий не на крітянина, а на велосипедиста вікторіанської епохи.

Другий, круглий присадкуватий чоловічок з блідими тонкими губами і скуйовдженою чуприною, видно, менше думав про маскування. Його широкі, обтріпані внизу штани метлялися над військовими черевиками, що колись були коричневими.

Круглий ішов попереду й пильно вдивлявся вниз, де густо тулилися білі будиночки Сен-Ксентоса. Він шукав очима якоїсь дороги, котра вела б у це незручно розташоване сільце. І не знаходив. Тільки вузенькі стежки бігли, гублячись у пурпуровому проти високого сонця серпанку чагарів.

— Ну як? — спитав високий.

* — Туди нема дороги,— відповів круглий.— Але

перед цим до села теж не було дороги, а вони таки знайшли його.

— Мені так хочеться їсти, що до всього іншого байдуже. Ходімо,— сказав високий. *

Круглий, у якого все обличчя — щоки, ніс, підборіддя,— було ніби задране вгору, вже рушив кам'янистою стежкою вниз. Його звали Енгес Берк. Він весь напружився, але стежка раптом пішла рівно, забігаючи між перші глиняні хатини Сен-Ксентоса.

— Дивись, чи немає мотоциклів,— сказав він.— Вони можуть бути де завгодно.

— Ти б усе-таки запхнув холоші,— сказав високий.

— Яз бородою і так схожий на грека.

Якусь хвилину обидва постояли там, де стежка виходила на рівне. Вони зупинились навпроти брудно-білих будиночків і пильно дивилися, чи нема якихось ознак німецької або італійської окупації. Це завжди була найнеприємніша хвилина, коли повільно підходиш до села і їсти хочеться так, що згоден ризикнути, але в напруженні не можеш подолати страху.

Це завжди була критична хвилина.

Обидва повільно пішли курною дорогою, котра вела довкола кам'яного будиночка на палях, а далі тяглася між двома шерегами глиняних хатин. Тут їм уже траплялися собаки, жінки з дітьми, а потім і

чоловіки у крітських шароварах; в ніс ударив гострий запах оцту чи, може, вина.

Енгес Берк наглядів собі одного крітянина. Той дивився на двох чужаків, що йшли між білими кам'яними будиночками. Високий усе ще шукав очима ознак окупації. А Берк ішов, як у своєму рідному місті. Спинився перед крітянином, що був геть обліплений виноградними шкуринками; від нього пахло міцним духом виноробні.

— Калімера,— вимовив Енгес Берк грецьке привітання.

— Калімера,— відповів крітянин.

— Ми б хотіли чогось попоїсти,— сказав Берк уже по-англійськи.

Крітянин глянув на нього, далі на щось позад нього на дорозі, й Енгесові Берку захотілося обернутися, теж подивитись, але він цього не зробив.

— Тай,— сказав Берк. Це було грецьке похідне слово від "овес" і "їжа" й означало "їжа взагалі".

— Інглезі? — спитав крітянин.

Енгес Берк повільно похитав головою, тоді повернувся й глянув туди, куди дивився крітянин, але побачив тільки молоду дівчину, котра засміялася й утекла в будинок.

— Австралос,— сказав Енгес Берк.— Молодші англійці,— докинув він, уживши грецький вислів.

— Ага, австралос,— сказав той протягло.

—■ Не-е.— Незбагненне грецьке "так". Це сказав високий.

— Ласкаво просимо,— сказав крітянин.

Енгес Берк добре знав ці слова, і йому трохи відлягло від серця. Крітянин усміхнувся їм. Повернувся й показав рухом руки, щоб вони йшли за ним.

— Енгесе,— озвався високий,— ці пошуки їжі мене доконають.

— Тобі ще довго доведеться цим займатися,— байдуже відказав Берк.

Вони пішли за крітянином крутою й звивистою кам'янистою вуличкою, по якій бігла каламутна рідина, несучи виноградні вичавки. Виноградні шкірки обліпили навіть обдерті стіни будинків. Рідина витікала з дірок у стінах понад вулицею. То були чавильні, де чавили виноград.

Вони зайшли до низенького сарая за чавильнями. Тут лежали високі стоси різаної сухої виноградної лози і стояли дерев'яні козли, на яких лозу вирівнювали, перш ніж різати. Надворі було складено корзини, сплетені з цієї лози.

Крітянин посадовив їх на лаву. При світлі, що проникало крізь отвір у солом'яному даху, він наточив білого вина в глиняну тикву. Потім поклав на дерев'яну тарілку грудку овечого сиру, круглий плескатий арабський хлібець і подав їм.

— Це вам,— мовив він по-грецькому.

Енгес Берк подякував йому по-англійськи, І вони зразу взялися до їжі: намазали сиром плескатий хлібець, розломили його навпіл і почали їсти. Крітянин поклав на тарілку ще сиру й чемно відвернувся, щоб не дивитися, як вони їдять.

— Мабуть, це й усе, що в нього е,— сказав високий, не перестаючи, однак, їсти.

— Він іще дістане собі,— мовив Берк. Ковтнув вина з тикви. Воно було сріблисте й холодне в глиняній тикві.

— Біле,— сказав він про вино.

— А як це виходить, що вино біле або червоне? — спитав високий.

— Одне вичавлюють з винограду до бродіння, а друге —після бродіння,— відповів Берк.— Тільки не знаю, коли яке.

Високий, якого звали Рід, допив до дна й виплюнув на подив гіркий осад. Він скривив худе, негарне обличчя й розтер плювок ногою. І водночас зиркнув на крітянина, чи той, бура, не помітив.

— Треба щось узяти і з собою,— сказав Енгес Берн.

— А може, пересидимо тут до вечора і вийдемо затемна? Ми дуже близько від доріг, Енгес. Скоро будемо вже на рівнині.

— Слухай,— сказав Берк,— якщо ми вже вирушили на південь, то треба йти швидко. Скільки я тобі казав де. На рівнині вже будемо йти вночі. А тут ми ще в безпеці.

— Яка в дідька безпека,— відказав високий Рід.—■ Саме тут у них кругом патрулі.

— Будемо триматись далі від стежок.

— Скоро почнуться дороги.

— Але ж поки що їх нема.

— Це ризиковано.

— А ти думав вибратися звідси не ризикуючи? — спитав Енгес Берк, пильно дивлячись на Ріда. Здавалося, йому було зовсім байдуже, виберуться вони звідси чи ні, байдуже про Ріда та й про себе самого. Він говорив досить цинічним тоном. А Рідові його тон видався дуже цинічним.

— Не варто сперечатися,— сказав Рід, ледь здвигнувши плечима.

— А я й не сперечаюся,— сказав Берк. І встав. Крітянин почув і повернувся до них. То був сивий старий чоловік, але коли всміхався, як у цю мить, то скидався на молодого ведмедя.

— Дякую,— ще раз сказав йому Берк.

А тоді заходився на мигах просити харчів на дорогу — показував на хліб, потім на свої кишені, мовби наповнюючи їх. Сивий крітянин зрозумів і закивав головою, відповідаючи: "Не-е, не-е". Підступив до мішка з невибіленого полотна, розгорнув його й дістав чотири черстві арабські хлібці. Подав їх Берко-ві, котрий для годиться поманіжився, але старий силою ткнув їх йому, а тоді влив іще білого вина в тикву й подав високому Рідові, далі простяг кожному руку, і вони потисли її. Потім усі вийшли надвір.

— Я понесу це,— сказав Берк, показуючи на вино.

— Іди к ^ісу, Енгес...

— Давай сюди. Ти все вип'єш.— Берк оддав Рідові хліб і забрав тикву.

Знову рушили селом. Сивий крітянин усе розповідав односельцям про австралос. Стрічні чоловіки урочисто тисли їм руки. Енгесові Берку й Рідові було незручно відповідати, бо в руках вони тримали хліб і тикву. Нарешті вони ще раз попрощалися з сивим крітянином, чітко вимовляючи: "Дякуємо", і, вийшовши із Сен-Ксентоса, почали сходити вниз, до підніжжя Юктасу, так само незграбно несучи в руках хлібці й тикву з вином.

Вони ще відчували винно-оцтовий запах Сен-Ксентоса, коли попереду внизу раптом відкрилася долина між їдою та Юктасом, ніби сточена з клаптиків полів, невисоких горбів з видолинками між ними, густих каштанів на тлі білого вапняку, широких садів та високих жовтих тополь. Здавалося, вона близько, зовсім близько і до того ж густо заселена.

— Он,— сказав високий Рід,— бачиш дороги?

— Дивись краще під ноги,— відказав Берк.

І вони спускалися далі схилом гори Юктас у долину. Проте долина була ще далеко. Вони надумали не йти прямо туди. Понад схилами Юктасу підуть на південь. Ховаючись серед кущів та хирлявого сосняка, обходитимуть села.

Надвечір вони пішли понад селами під горою. Стежок було більше й більше, і обминати їх ставало чимдалі важче. Звивисті крітські стежки, що збігалися й розбігалися, ведучи туди, куди тільки ходили крітяни.

Берк знав, що тут, унизу, небезпека найбільша. То був усе ще дикий скелястий край, і вони йшли немов похилим дахом будинку. Тут скрізь вешталися німецькі патрулі, бо хоч це й були гори, але не ті відокремлені страшні гори, куди німці не вельми любили заходити.

Саме тут, у цих підгірних селах, вони й чатували на англійців та австралійців, що спускалися з гір. Над деякими селами стояли кулеметні

гнізда. І подекуди біля колодязів. Німці зупиняли багатьох греків і гаяли силу часу, з'ясовуючи, греки вони чи ні.

Енгес Берк і високий Рід прийшли сюди надто рано. Коли б Берк не поспішав, то все було б інакше. Вночі вони могли б перейти через ці гірські села або обминути їх. Але Берк прийшов сюди ще завидна, а від цього не могло були нічого доброго.

Обидва йшли дуже обережно, спускаючись нижче й нижче схилом, ховаючись у кущах та соснякові, і тільки тоді виходили на стежку, коли її годі було обминути. Довкола стояли невеличкі села або й просто купки хаток — як звичайно в цій низинній частині Кріту. Скрізь виднілися будинки, серед виноградників, які в цю пору стояли вже голі, поралися люди.

На одній з вузьких стежок їх перестрів патруль із трьох чоловік. Берк і Рід ішли стежкою, бо тільки вона вела вниз серед стрімких скель. Німці йшли тією стежкою, бо тільки вона вела вгору. Берк здивувався, що це сталося так скоро — вони ще не встигли кудись дійти. Передбачав собі, що таке станеться. Що колись та зустрінешся з патрулем. Але не сьогодні. Не зараз. Це вже занадто скоро. А вони онде просто перед тобою, Енгесе, любий, ідуть знизу тією самою вузькою стежкою попід стінами гори, витертими до блиску корзинами, що їх тут віслюки носять угору і вниз. Отож просто знизу, цією таки стежиною, їм навстріч підіймався патруль із трьох чоловік. Німці були за якихось п'ятдесят ярдів од них, підходячи ближче й ближче. І дивились угору, високо задираючи голову, як люди, що звикли стояти виструнчившись. У кожного був автомат, схожий на фінський суомі, але менший від ручного кулемета Томпсона.

— Дивись на них, коли вони проходитимуть мимо. Дивись на них,— сказав Енгес Берк.

— Доведеться йти скраю, щоб дати їм дорогу,— сказав високий Рід. Вони говорили з тим спокоєм, який раптом виникає у хвилини відчаю.

— Хай самі йдуть скраю,— сказав Берк.— Тільки дивись на них. Щоб не подумали, ніби ти боїшся на них дивитися.

Високий тільки кивнув, бо за наступним вигином стежки вони зійшлися віч-на-віч з німцями. Ті були одягнені так, як завжди бували одягнені на фотографіях німецькі військовополонені. Короткі штани, шкарпетки, скачані над черевиками, і лижний кашкет з великим козирком. У переднього на плечі був автомат, рукою солдат підтримував ремінь.

Енгес Берк ішов попід стіною.

З німцями можна було розминутися, не зупиняючись.

Перший порівнявся, і Берк глянув на нього порожнім поглядом. Німець був молодий, засмаглий. Інші два йшли за ним, пліч-о-пліч, нахиляючись уперед на крутизні, й Верк раптом чітко уявив собі своє вбрання, своє кругле обличчя, свої австралійські військові черевики, широкі штани і штани Ріда, запхнуті в шкарпетки.

Патруль пройшов мимо, пильно дивлячись на обох австралійців. Троє німців із квадратними флягами при боці. Це вперше Енгес Берк так близько зійшовся з німцями. Зовсім близько. Його брала цікавість, яка перевершувала навіть відчуття небезпеки. Ось ті, з ким ти воюєш. Аж дивно, що ти зовсім близько біля них, проходиш мимо, дивишся на їхню уніформу, куди зеленішу, ніж ти думав, із гладенької тканини. А їхні обличчя смагляві, дуже смагляві.

Нічого не сталося, доки вони не пройшли повз Ріда, що прямував за Берком. Останній німець щось мовив до інших, і Енгес Берк зрозумів:

зараз щось буде. Німці пішли стежкою далі, але Берк знав, що вони оглядаються.

— Що він їм сказав? — спитав високий Рід, підступивши ближче.

— Не розмовляй,— відказав Берк.— Ходімо.

Вони прискорили ходу, не криючись, бо з-за повороту стежки німці вже не бачили їх.

— Що він їм сказав? — знову спитав Рід.

— Що ти надто високий як для грека.

— Що він меле? Я бачив греків і вищих за мене.

— А він, мабуть, не бачив,— сказав Берк. І раптом додав: — Вертаються.

Справді, патруль ішов униз. Було чути, як солдати важко тупають, незграбно стримуючи ходу, як завжди, коли спускаєшся згори, і це тупання гучно відлунювалось поміж скель.

— Треба було й тобі заправити холоші,— мовив високий. І він, Рід, нараз кинувся бігти.

— Стій! Стій, хай тобі чорт! — не тямлячи себе, крикнув Берк. Але високий проскочив повз нього й помчав донизу стежкою, що ярдів двісті кривуляла серед голого каміння, а далі пірнала в хирлявий сосняк.

І Берк теж побіг, бо тепер уже все полетіло шкереберть. Він упирався в схил, щоб не покотитись,, і відчував, як його ноги їздять у розтоптаних черевиках.

Намагався почути, чи далеко патруль, але нічого не чув через це тупотіння. Рід на п'ять ярдів попереду незграбно ковзав униз на своїх довгих ногах, туго обтягнених шкарпетками та заправленими в них холошами штанів.

Берк теж знав, що патруль доганяє їх. Чув, що він уже зовсім близько — за поворотом стежки. А попереду дорогу йому перегороджував Рід. Повільно, надто повільно. Берк на мить озирнувся. Побачив, як молодий засмаглий німець зриває з плеча автомат. Йому було незручно, бо важкий автомат тягнув униз, Дерев'яний приклад плутався між колiньми, коли він, біжучи, намагався перехопити його правою рукою.

В ту ж мить Берк глянув на край стежки над кручею. Урвище круто йшло вниз, а там видніли круглі валуни й червона земля, вкрита зеленим мохом, уже сухим і мертвим, але ще зеленим. І він гукнув високому:

*— Стрілятиме! Бережись!

І зараз же затріскотіло. Коротка, але швидка черга. Надто високо, а йому ж, певно, сто разів на тиждень товкмачать, що, стріляючи з автомата, треба цілити нижче. Кулі пролетіли у Берка над головою, І він стрибнув із стежки вниз.

Друга черга пролунала, коли він іще летів у повітрі, розставивши ноги, так, як стрибнув. Чекав, що от-от удариться об стрімкий схил, і думав, поламає він ноги, чи ні, і чи стрибне за ним той молодий.

Він ударився правою ногою, що підігнулася при падінні, і перекинувся через голову, бо ноги були коротші від тулуба. Але не покотився. Упав на бік і поїхав горілиць униз кам'янистим схилом, інстинктивно чіпляючись за землю, щоб спинитися, чуючи, як деруться його тонкі штани і гострі камінці крають йому затерплі сідниці, нарешті з'їхав боком на м'яку купу червоної землі й спинився. Ждав нової черги, але нічого не чути було.

Підхопився й кинувся далі вниз, бігцем, стрибками, поповзом, поки нарешті знову не пролунала черга.

Він тільки почув, як із глухим дзижчанням — дз-з, дз-з — розліталися кам'яні осколки. Далі відчув, як запекло в правій сідниці, ніби на щось наткнувся, І перекинувся вниз, а тиква, яку він досі чомусь тримав у руці, пролетівши красивою плавною дугою, упала поперед нього й розбилася.

Знову підвівся, але сила власної ваги тягнула його вниз, і він упирався підборами, намагаючись затримати падіння. Побачивши кленовий гайок, кинувся, спотикаючись, туди.

Навздогін йому стріляли, і він чув, як свинець б'є в дерево, трощить його, і той звук губиться в густому гіллі. Йому не кортіло озирнутися, бо все це стосувалося тільки його. Що сталося з високим Рідом, він не знав і не хотів узнавати, озиратися, бо зараз у його свідомості найбільше важило тільки одне. Іти далі, рухатися, якось, хай йому чорт, вибратися звідси.

Довго думати нема чого. Він знав, що доведеться знов сходити нагору. Вони спустяться сюди й шукатимуть його. Обнишпорять кленовий гай, доки не знайдуть.

Але вони його не знайдуть. Він вилізе нагору. Видереться назад. Тільки тепер це важко. Мене поранено, думав він. Не в ногу. І не в груди. А в зад, і тому я не можу ворушити ногою до коліна, а в боці наче працює дизельний двигун.

Він подався геть із кленового гаю, стрибаючи, бо права нога не згиналася. Та він уперто стрибав і незабаром знов опинився на голому схилі гори Юктас, шукаючи стежки, яка вела б угору. Але всюди височіли тільки стрімкі скелі, що перегороджували дорогу.

Нараз він побачив унизу вузеньку білу стежину, що губилася в кленовому гаю. Якщо стежка йде вниз, то спускається вона десь ізгори. І він поповз навкіс униз, до тієї стежки. Діставшись до неї, взяв праворуч і подався вгору. Вгору, сповнений несамовитої надії, що вона виведе на ту стежку, якою він сходив униз. Що він знайде дорогу до села, де йому дали хліба. Треба ж йому десь приткнутися, він же поранений, із рани йде кров. Кров має ж бути гаряча. А йому холодно.

І він сповільнив ходу. Він уже досить високо, тепер можна й не бігти. Раз у раз оглядався, хоч і знав, що втече від них, якщо весь час підніматиметься вгору.

Угору.

І раптом подумав про високого Ріда. Він розумів, чому Рід кинувся бігти. Тільки ж це нерозумно, навіть якщо ти боїшся. Усі бояться, але той, хто може притлумити в собі страх, не попадає в халепу. Виходить, що не боятися — це означає долати в собі страх. Тоді й не кинешся отак навтіки. Коли б Рід не побіг, може, все кінчилося б гаразд. А так він навряд чи врятувався. Вони, мабуть, наздогнали його на тій стежці. Він, певно, так і біг тією стежкою вниз, і вони наздогнали його там, де вона повертає в гай. Бідолаха Рід, гарний був наймит на фермі. Та більше йому вже не доведеться працювати на фермі. Кинувся вниз. Я теж, але не так. Я вмить опинився внизу. А тепер знову йду вгору, хоч і не скоро зійду вниз через оцю закляклу ногу. Ось як буває, коли погарячкуєш. Та якщо вже йдеш на таке, то важко не гарячкувати. А зараз я повинен знайти село, де живе той ведмідь, отой сивий крітський ведмідь. А далі? Звідки мені знати? Як іще буде з ногою? Бідолаха Рід. Добрий наймит, нерозумний хлопчина Рід.

І він козячою стежкою ішов далі вгору, ішов важко, з зусиллям.

А добрий наймит, нерозумний хлопчина, бідолаха Рід лежав десь мертвий, роззявивши рота, витріщивши очі.

Коли смеркло, йти стало ще важче. В темряві не видно було козячої стежки. Раз у раз він збивався з неї і потім, повзаючи навкарачках, знову шукав. І навіть повзаючи, мусив тягти праву ногу. І від того повзання йому ставало кепсько. Він не відчував цього, доки не довелось повзати. Не знав, що від того буває кепсько. Якщо доводиться повзати навкарачках, то це доконує тебе зсередини.

— Погано,— сказав він сам собі.— Якщо доведеться ще так повзати, мені каюк.

Його змагав сон. Він сів на хвильку відпочити і заснув. Тоді він знову рушив уперед і йшов без упину, доки не побачив праворуч на схилі нерівні шереги лоз, що біліли в досвітній імлі.

То був Сен-Ксентос.

Він важко пішов угору, навпростець через схил, шукаючи стежку. Виходив то на одну, то на другу, збивався, аж поки, хитаючись, мов п'яний, дістався до села. До самого села. Був майже без тями — з утоми й зі страху, що доведеться знову повзти. Це найбільше його жахало, він ніколи більше не хотів повзти, ніколи, а особливо тепер.

Він вийшов на стежку, що оббігала будинок на палях. У селі ще ніхто не прокинувся. Не чути було навіть оцтового запаху вина. Валували собаки, але його бентежило, що він не чує цього запаху, хоча був певен, що це те саме село. Спинився на закляклих ногах і сказав:

— Кепсько. Не пахне, зовсім не пахне. А так сильно пахло...

І впав долілиць посеред села.

Розділ третій

Потім він їхав на віслюкові, лежачи на животі впоперек дерев'яного сідла. Був уже ясний день, і він дивився, як під ним пропливають маленькі лусочки сланцю, маленькі ямки й більші, усякі ямки, рівні місця, круглі дірки, камінці, чорний пил; гладенькі шари, подовбані шари — усе це пропливало плямами й смугами перед його очима. Лежачи на сідлі, Берк іще не зовсім отямився. У нього був повний шлунок, і він догадався, що то в селі виноградарів його нагодували сиром. А більше нічого не усвідомлював.

Коло віслюка йшло двоє крітян. Вони везли цього австралос із раннього ранку й уже потомилися. Один був той самий сивий крітянин. Другий — хазяїн віслюка. Це був віслюк діктейської породи, найкращої на Кріті. Обидва йшли перед віслюком, розмовляючи.

— Хто це такий — австралієць? — спитав хазяїн віслюка.

— А по-твоєму, хто? — спитав і собі сивоголовий крітянин.

— Звісно, той, що розмовляє австралійською мовою.

— І народився в Австралії.

— А якою мовою розмовляють австралос?

— Не знаю. Чого нам надто чіплятися.

— А хто чіпляється? Хіба це не мій віслюк?

— А при чому тут мова австралос?

— Ет, нічого ти не розумієш.— Хазяїн віслюка брав усе це близько до серця.

— Він буде вдячний. Не хвилюйся,— сказав сивоголовий.

Хазяїн віслюка нічого не відповів, бо вони саме підійшли до виїмки у схилі Юктасу, що була надто глибока та велика для печери і скидалася скоріше на велетенську терасу. Віслюкові було нелегко, бо туди не вело жодної стежки. Обидва крітяни помагали йому, хоч то й був віслюк діктейської породи, нарешті вони дісталися до виїмки й рушили всередину її.

Енгес Берк, котрий лежав, розплющивши очі, але ще не зовсім притомний, відчув, що його стягують з віслюка. Далі несуть кудись углиб. Він чув над собою грецьку мову, бачив позаду стіну й ковдри. А сам усе намагався відчути оцтовий запах виноградарського села і непокоївся, що його зовсім не чути.

А далі не було нічого. Нічого, доки він не отямився, відчуваючи, що йому треба позбутись усього, що у нього всередині. Не думаючи, сів і, перехилившись, виблював самим тільки слизом.

Було ясно.

Але було і ясно й темно водночас. Відчувши приємну полегкість, Берк випростався і побачив, що він у ямі, запнутій угорі брезентом. Вітер ворушив брезент, і світло, й темрява гойдалися.

І він побачив навколо ще кількох чоловік. Усі вони лежали.

Він бачив, що лежить у ямі, стіни її, обкладені плитами, старі й крихкі, проросли травою. Він почув запах, справді пахло, але лікарнею — ефіром і спиртом.

Потім до нього підійшла висока жінка, гречанка, незграбно стала навколішки й потягла з нього ковдру. Отоді Берк відчув своє стегно. Спершу дуже заболіло, а тоді полегшало. Він побачив просочену кров'ю

пов'язку. Жінка — вона була в довгому чорному фартусі — заходилася знімати пов'язку, й Берк аж підскочив.

— Легше,— сказав він їй.

Вона робила своє, підняла йому ногу, щоб легше було перев'язувати. Пов'язка була брудна, й він догадався, що то його сорочка; лежачи отак з піднятою ногою, Берк роззирався довкола. На підлозі лежало ще шість чи сім чоловік. Підлога була теж застелена брезентом. В одному кутку було два вогнища, загороджені двома кам'яними плитами, як ті, що на стінах. Майже всі лежали з другого боку ями. Тільки двоє сиділи, обидва — чорняві греки. У одного все обличчя було забинтоване, другий був зовсім без пов'язки. І більше ніде нічого не було, крім двох чорних казанків на вогні.

Нарешті жінка розмотала пов'язку, зняла тампон з чистого клаптика матерії і обережно перевернула Верка на лівий бік.

— Котра година? — спитав він у жінки, лежачи на боці. Навіщо — і сам не знав.

Жінка похитала головою, двоє, що лежали навпроти, глянули на нього.

Заговоривши, Берк відчув сухість у роті й горлі; брезент проти його обличчя був мокрий і брудний від блювотини.

— Я хочу пити,— сказав він жінці.

Вона перевернула його на живіт і гукнула когось. Берк силкувався згадати, як по-грецькому "вода", але не міг; усе ще почував себе надто стомленим, до того ж коліно жінки тиснуло йому на крижі.

Потім підійшов хтось із тампоном у руці, помацав йому стегно і перевернув Берка знову на лівий бік.

Цієї хвилі він згадав, як, ідучи, дивився на будинок на палях. І раптом якимсь дивом опинився тут. Сто чортів, та це ж якась яма. Мене, певно, захопили в полон, і я скоро опинився в Stalag 1 IV, V або VI — римськими цифрами.

— Що це? — спитав він не думаючи.

— Вам уже краще,— відповів йому хтось по-англійськи.

— Так,— мовив Берк.

Він не бачив, хто там, бо жінка вже перев'язувала його, й він лежав спиною до співрозмовника.

— Що це за яма? — знову спитав він.

— Ніхто не знає,— почулось у відповідь.— Певно, руїни Мінойських лазень. Але французи твердять, що їут була Зевсова гробниця. Я цьому не дуже вірю.

Берк помовчав, доки жінка перев'язувала його; потім перевернувся горілиць і надто рвучко сів.

— Не тисніть на цей бік.

г-

1 Табір для військовополонених (нім.).

Тепер Берк побачив свого співрозмовника. Молодий, широка чорна борода, окуляри — товсті скельця в чорній оправі.

— Ви лікар? — спитав Берк.

— Так.

— Німець?

— Грек.

— Це часом не німецька витівка?

Лікар похитав головою й відповів:

— Ні.

— А що ж це таке? Ми в селі?

— Ні,— відповів лікар.

— Хай йому чорт,— сказав Берк.— Що все це означає? І взагалі що сталося?

— Ви знепритомніли біля села Сен-Ксентос.— Він вимовляв це слово на грецький манір "Сан-Ексентос".— Втратили багато крові. Знаючи це місце, вас привезли сюди на тварині.

— На віслюкові,— сказав Берк, пригадуючи подовбаний і гладенький сланець та камінці.

— Так. Я вже забув англійську.

— Ні, чого ж,— неуважливо відказав Берк.— А все-таки що це за місце?

— Гарна схованка. Але довго ми тут не будемо.

— Госпіталь?

— Та щось таке.

— Для греків?

— Для всіх, хто тут, на Юктасі. Залізноголові тепер нишпорять у цьому районі, і в селі для нас небезпечно.

— То ви — бійці Опору?

— Не розумію?

— Партизани?

— Ні,— похитав головою лікар.— Партизани пішли на схід.

— Мені теж треба звідси вибратися,— сказав Берк.

— Тільки не сьогодні. Зараз вам не можна рухатись.

Лікар сказав жінці щось по-грецькому і став на одне коліно. Тепер за скельцями окулярів Берк бачив його спокійні очі й нерухомі губи.

— Що там? — спитав Берк, спершись на лікоть і показуючи на своє стегно.

1— Дрібниці,— відповів лікар.— Зараження немає. Нічого страшного. Всередині чисто, зовні чисто. Я наклав шви. У трьох місцях. Втрата крові, та й годі. За кілька днів усе буде гаразд.

— Небезпеки немає?

— Ні. Камінці були пласкі й гострі, зайшли й вийшли.

— А куль не було?

— Ні. Камінці, гострі, як ножі.

— Я зможу ходити?

— Завтра. Підете й попадете просто в руки заліз-ноголовим.

— А хіба тут не високо? Не високо? — повторив він.

— Високо, але залізноголові піднімаються дедалі вище. Чого ви спускалися вниз? Це ж правда — ви ішли вниз?

— Так,— визивно відказав Берк.

— Тепер не той час. Залізноголові піднімаються чимраз вище.

— Тому й мені треба йти звідси.

— Підете завтра.

— Що сталося з моїм супутником? Ви про нього нічого не чули?

Лікар похитав головою і зняв окуляри, щоб протерти їх. По його маленьких, спокійних, оточених дрібними зморшками очах було видно,

що він короткозорий. І Берк подумав, як той може робити операції з такими очима.

— Ви мене зашили? — спитав він грека.

— Так. Ви не відчували, бо були непритомні. І ще вам пощастило, що у нас лишилося знеболююче. Тепер у нас мало ліків, от ми й вибираємося звідси.

— А де ви їх дістаєте?

— Дістаємо з великими труднощами.— Лікар підвівся.— Усі наші ліки захоплено у залізного-лових.

Берк чемно подякував.

— Ви англієць чи австралієць? Люди з Сен-Ксен-тоса казали "австралос".

— Так, я австралієць.

— Я прожив рік у Манчестері,— сказав грек.

— Вивчали медицину? — спитав Берк.

— Так. Але вже забуваю англійську.

— Коли мені можна буде піти звідси? Коли я зможу ходити?

— Вам треба було б полежати ще кілька днів. Але доведеться йти завтра, бо це необхідно. Залізноголові Піднімаються швидко. Скоро вони захоплять увесь Юктас. Тим-то партизани пішли на схід. Завтра ви можете йти.

— Ви теж підете? — спитав його Берк.

— Так.

— А поранені?

— З цими все гаразд. А отой біля вогню помре. Його повісили, тільки погано, і родичі зняли його. Але він не виживе. Ще одного доведеться залишити заліз-ноголовим, може, вони покладуть його у справжній госпіталь, якщо захочуть. А може, ні, і тоді він помре у них. У нього в одній легені два осколки. Це дуже серйозно, і я тут не можу зробити такої операції.

Потім підійшла гречанка і прибрала коло Берка. Беркові було цікаво знати, хто вона і звідки, але він нічого не спитав; усе ще був дуже стомлений, і в роті йому геть пересохло.

— Тут можна чогось попити? — спитав він у лікаря.

— Так,— відповів той і щось сказав жінці.

— У вас не знайдеться на мене штанів?

— Пошукаю,— сказав лікар.— Уранці. Коли знову прийду.

— Дякую,— сказав Берк.

— Адіо,— попрощався лікар.

— Адіо,— відповів Берк.

Жінка принесла флягу з водою, на смак ніби перевареною; Берк напився й відчув себе краще, тільки стегно було наче сира колода. Але

все одно завтра він звідси вибереться. Ці чортові греки — чудні люди. Госпіталь у Зевсовій гробниці, всі про це знають, крім німців. А бідолаха Рід сюди не потрапив. Бідолаха Рід, нерозумний хлопчина.

Він заснув під брезентом, який ворушився од вітру над його головою, погойдуючи тремтливе світло і тіні. Коли Берк прокинувся, в ямі так само гойдалися ранкові світло і тіні. Він сподівався, що довкола буде метушня й гамір, але все було, як і раніше. Тільки трохи згодом, коли бородатий лікар зійшов по пласких сходинках у яму, Берк відчув поспіх, бо лікар одразу підступив до нього. У руці він тримав грецькі солдатські штани, які й поклав біля Берка.

— Ну як, усе гаразд? Вони чисті,— це про штани.

— А де мої черевики?

— Там, біля входу. Шкода тільки, що немає сорочки.

Берк не слухав. Він лежав на спині, впираючись плечима, і натягав грубі штани. Пов'язка На стегні не давала застебнути чотири верхні гудзики, і він так їх і лишив. Відітхнувши, як завжди, коли щось починаєш спочатку, він звівся на ноги. Лікар не допомагав, Берк з приємністю відчував долівку босими ногамй.

— Ходіть спершу обережно,— сказав лікар.— Я вийду з вами. А черевики там угорі, біля ями. Ви їх побачите.

Берк міг ходити, тільки нога була, мов колода, і в скронях гупало, проте він не хитався, туга пов'язка надавала м'язам пружності. Так він пішов угору пр сходинках, пригинаючись під брезентом, що все ляскав на вітрі.

Сонце щойно зійшло, але ще ховалося за горами, перед Берком розкинулися відроги Юктасу, що сходили в долини на півдні, і йому

здалося, ніби він бачить Середземне море, хоч він не був того певен. Вс? одно йому доведеться йти вгору, незважаючи на німців. Іншого вибору немає. З такою ногою він може йти тільки вгору.

Він знайшов свої черевики й заходився зашнуровувати їх; вони зашкарубли від вологи, І він подумав, чи їх, бува, не мили. Шдійшов лікар.

— З вами підуть два греки,— сказав він.— Вони йдуть у село Юктас, там є ще один австралос. Ми знаємо про нього, бо один з наших ходив туди.

■— Дякую. Ми зараз і вирушимо? А ви ж куди?

■— На схід.

— Ви й далі будете займатися цією справою? Усім тим, що тепер робите?

Лікар тільки здвигнув плечима.

— А чим же ще займатись?

— Де тепер німці?

'— Не знаю. Вони ходять невеликими патрулями і піднімаються швидко. Узялися за Юктас. Але в селі Юктас ви ще деякий час будете в безпеці. Його важко знайти. Ті два греки допоможуть вам іти.

— Дякую,— сказав Берк.

Вийшли ті двоє, що сиділи в ямі проти нього. У одного голова була геть забинтована — видніли тільки очі, другий був без пов'язки, але, видно, не міг згинатися в попереку й видавався зовсім хворий.

— Я готовий,— сказав Берк.— До побачення, і дякую вам,— сказав він лікареві.

— Адіо, австралос. Не забувайте про шви. Через тиждень можете зняти їх. Розріжете чимось чистим кожен стібок, а потім повисмикуєте нитки. Тільки глядіть не занесіть бруду. До побачення,— сказав лікар. І пішов по сходинках у яму; обличчя його було суворе, без усмішки.

— Ходімо,— сказав Берк двом грекам, що стояли неподалік.

Вони допомогли йому звестись на ноги. Він нетерпляче _ поворухнувся, щоб вивільнитись. Вони подивилися на його кремезну круглу постать, на задерте вгору обличчя з тонкою верхньою губою, добре припасованою до спідньої. І зрозуміли, що йому не потрібна їхня допомога. Пустили його руки й рушили вгору нешироким уступом, що відходив від заглибини виїмки.

Берк пішов за ними і скоро впевнився, що може йти досить легко, якщо тільки не згинати праву ногу в коліні, а переставляти її прямою.

Розділ четвертий

Надвечір тінь від Іди ніби загладила всю поверхню Юктасу. Спохмурніло, й потягло прохолодою. Вони вийшли до маленького села пастухів, що стояло на одній чималій скелі. Видираючись по крутих схилах, Берк бачив хлопців з чередами кіз. Подекуди у ніж-нозелених долинах паслися невеликі овечі отари.

Вони пішли кривулястою вуличкою поміж глиняними хатинами.

Обидва греки спинилися й заговорили з хлопцем літ чотирнадцяти або й п'ятнадцяти. Про щось вони сперечалися між собою. Незабаром Берк втратив терпець. Він підступив ближче і сказав:

— Ходімо.

Ті озирнулися на нього й сперечалися далі.

—, Ходімо,— повторив він.

Один з них повернувся й пішов уперед, махнувши Бернові, щоб ішов за ним. Другий, із перев'язаною головою, зостався розмовляти з хлопцем, раз у раз показуючи на Іду.

Берн пішов за греком, і той вивів його на вузьку стежку.

Вони йшли і йшли, аж доки не вийшли до другого пастушого села, оточеного рідкими виноградниками. —Тут віяв буйний вітер, розганяючи все сонячне тепло. Вони проходили повз собак і дітей, худих, аж кістки світилися.

Грек щось запитав у одної жінки, що стояла біля дверей. До них підійшла друга, молода, й теж заговорила, показуючи вниз, де була стежка. А потім сама пішла в той бік. Грек із Берком рушили слідом за нею. Вона була боса. Із глиняних халуп виходили люди, здебільша старі баби, подивитися на пришель-ців. Поминувши довгу глиняну загорожу, вони завернули у виноградник, що розкинувся на схилі Юкта-су. В одному його кінці стояли козли для сушіння лози, далі довгий сарай, певно, склад.

Дівчина розчинила двері й ввійшла всередину. Берк і його провідник рушили за нею.

— Стій! — гукнув хтось по-англійськи.

Енгес Берк побачив високого чоловіка; рудий чуб, руда борода, сплющений, мов у боксера, ніс, але обличчя розумне, очі веселі. І ще одного. То був маленький чоловічок із чіткими рисами обличчя. Але з-під

гриви чорного волосся виглядав геть зморщений лоб. Вони стояли поряд, пильні, напружені. Чорночубий тримав револьвер сміт-вессон тридцять восьмого калібру.

— Стоїмо,— швидко відповів Берк.

— Хто ви? — спитав чорночубий, і його обличчя стало ще напруженіше.

— Нас привела ця дівчина,— сказав Берк, теж весь напружений, не зводячи погляду з револьвера.

Чорнявий швидко заговорив до дівчини; вона коротко щось відповіла, а потім крутнулась, мовби зніяковівши, вискочила в двері й побігла геть.

— Ну? — мовив Берк.

— Говоріть ви,— сказав чорнявий.

— Я був у госпіталі, внизу,— почав Берк; він говорив нарочито спокійно, спершись на почорнілий сосновий одвірок.— Лікар-грек сказав мені, що десь тут в один австралієць.

— Ви грек? — спитав його рудий.

Берк мимохіть окинув себе оком, а потім згадав, що він не в австралійській уніформі.

— Австралієць,— відповів.— Мене звуть Енгес Берк. Я був у Кандії.

Чорночубий, на якому були тільки бавовняні шта* ни, трохи опустив сміт-вессона.

— А другий хто? — спитав Берка.

— Грек. Він привів мене сюди. А ви хто?

Рудий не відповів, ждав, доки чорночубий переговорить по-грецькому з Берковим супутником. А тоді спитав:

— У якій частині служив?

<— А це важливо? — спитав Берк.

•— Так.

Берк назвав свій батальйон і полк, потім додав, що був на зенітній батареї в Кандії.

— Все гаразд,— сказав рудий чорночубому,

■— А цей каже, що він грек і був у тому ж госпіталі. Думаю, це правда.

Настала мить, що завжди буває ніби межею між ворожнечею й приязню. Чорночубий і рудий стояли перед Берком. Берк уже знав, що чорночубий — грек, а рудий — австралієць. Вони перечекали цю хвилю, потім чорночубий віддав револьвера товаришеві.

— Будьте як дома,— сказав рудий і всміхнувся, блиснувши нерівними зубами.

— А ви хто такі? — спитав уже Берк, не сходячи з місця.

— Мене звуть Стоун,— просто відповів рудий. І назвав свій батальйон та полк, щоб не було сумнівів.— А це — грек, Ніс. Він прийшов сюди зі мною.

Тоді Берк зайшов усередину й зачинив двері.

Вони розповіли йому про себе. І про те, як попали сюди, на Юктас.

Стоун, рудий велетень, розважливий, з неквапним гумором в очах, розказав Беркові, що з ними було на Кріті. Як вони чекали на березі біля Сфакії і як їх маленькими шлюпками перевозили на есмінець.

Спершу, сказав він, забрали тяжкопоранених. Далі поранених, що могли ходити. Коли дійшло до цих, то враз виявилося, що всі — поранені, почали шкандибати, спираючись на гвинтівки. А Стоун чекав разом з іншими. Як їх на березі лишилось уже мало, есмінця потопили "юнкерси". Згодом підійшов другий есмінець, підібрав тих, що врятувалися. Тоді Стоун і подався в гори з Нісом, якого зустрів, коли вони ждали на сфакійському березі есмінця і їх почали бомбити "юнкерси". Коли в Сфакію прийшли німці, вони піднялись у Білі гори й рушили далі на схід уздовж хребта. Хотіли проскочити до південного берега; але всюди натрапляли на німців. Отак вони дісталися до Юктасу і хотіли перейти через гору на південь. Тепер навколо знову заслони. І треба мерщій вибиратися звідси. Поки Стоун розповідав, Енгес Берк дивився на чорночубого грека. Цей смаглявий маленький чоловік був іще молодий, але його обличчя вже поорали суворі зморшки, а очі світилися якимось диким завзяттям. Його маленька дужа постать пасувала до обличчя: вона була зграбна, бистра, і в ній чулося те саме завзяття. Він саме щось казав грекові, який привів сюди Берка. Грек лежав на долівці, йому, видно, було погано. Лежав нерухомо, випроставшись, дивився в стелю й мовчав.

— Якщо ми хочемо вибратися звідси, то треба рушати негайно,— сказав Берк.

— Де були німці, коли ви покидали госпіталь? — спитав Стоун.

— Десь за милю від нього, піднімались угору.

— Коли це було?

— Сьогодні вранці. Ми йшли цілий день.

— Тобі треба одягтися інакше,— сказав Стоун. А сам тим часом надяг на себе вовняну сорочку з довгими— рукавами й куцу крітську безрукавку. Берк побачив тепер, що долі лежить не ковдра, як йому спершу здалося, а сільська повстяна бурка. Він мимохіть розглянувся по коморі, ніби шукаючи собі одежі, але побачив тільки незграбні дерев'яні козли та кілька бурдюків у кутку.

— Можна дістати йому якусь одежу? — спитав Стоун у Ніса.

— Хай візьме бурку,— сказав грек Ніс.— Ми й так уже багато набрали в цьому убогому селі.

Стоун віддав Бернові свою зелену австралійську сорочку.

— Погано, що це хакі,—сказав він, ніби вибачаючись.

— Під буркою не буде видно,— сказав Берк.

— Ти можеш зараз іти? — спитав рудий велетень.

— А куди ми підемо? — спитав Берк.

— На південь.

— Послухай,— сказав йому Берк,— я вже ходив. Гора аж кишить німцями.

— А ми зійдемо східним схилом,— сказав Стоун.

— Яка різниця?

— Там немає сіл. Жодного,— відповів той.

— Ця наволоч нишпорить усюди,— сказав Берк.

— Що ж, і тут лишатися — це не вихід.

— Авжеж,— мовив Берк.— Той лікар казав, що вони піднімаються дуже швидко. Боже мій, якщо треба — то ходімо.

— Ти можеш іти зараз? Куди тебе поранено? —• питався далі Стоун.

— В зад. Ходити я можу.

— А цей не може. Йому дуже кепсько, у нього кровотеча.— Ніс нахилився над греком, котрий так само лежав долі — безтямно, нерухомо.

— Іти з хворим — не діло,— сказав Стоун.

— Я залишу його у кого-небудь,— сказав Ніс.—> Він тутешній, із сусіднього села.

— Зачекаймо, поки стемніє,— мовив Берк до Стоуна.

— Ні. Поки ми кудись дійдемо, буде вже темно. Іти треба зараз,— сказав грек.

Стоун тримав у руках карту Кріту. Він розгорнув її і показав Кріт, дюймів десять завдовжки, на блакитному тлі моря. Це була стінна карта, видана військовим міністерством, і годилася вона тільки на стіну. Досить точна в подробицях, вона все-таки була не дуже докладна, та й дрібна.

— Де ви її дістали? — спитав Берк і, взявши у Стоуна карту, підніс її до очей.

— Уся Сфакія була засіяна цим мотлохом.

— Куди ж ви думаєте йти?

— Він каже,— Стоун показав на Ніса,— що в одному селі біля Мессарської бухти можна дістати човна.

— А компас у вас є?

Стоуи похитав головою й провів на карті пальцем по коричневій лінії, що зображала гірський хребет. Але палець був затовстий для такої маленької карти, й він прийняв його, щоб краще бачити.

— А хто ж повезе нас у човні до Єгипту? — з сумнівом спитав Берк.— Ти щось тямиш у навігації?

Стоун похитав головою.

— Ніс тямить,— сказав він.

Мовивши щось грекові, який лежав долі, Ніс попрямував до дверей.

— А компас нам пригодився б,— сказав Стоун.— Без нього важко буде дістатися до Мессари.

— Десь там е аеродром Тімбакі. Мабуть, німців там аж кишить.

— їх скрізь повно,— сказав Стоун.

— А в Мессарі?

— Це не в самій Мессарі. Десь поблизу. У Ніса там е якийсь знайомий. Ніс знає, що робить, будь певен.

Енгесові Берку подобалась безтурботна розважливість і гумор Стоуна, але він розумів, що його власні рішення матимуть вагу, поки вони не суперечитимуть думкам того грека. Він уже бачив, як воно у них буде. Цей грек прийматиме рішення. Він, Енгес Берк, інколи не погоджуватиметься. А то й часто. Але це не матиме значення. Стоун завжди погоджуватиметься, бо Ніс узяв над ним владу. Цей запеклий грек говоритиме мало, але обох їх триматиме під своєю орудою. Бо тільки він може роздобути для них човна і кудись їх у ньому відвезти. Цей Ніс — чоловік ніби спокійний, але й злющий водночас. Ми — триумвірат на чолі з греком Нісом.

— Гаразд. Коли вирушаємо? — спитав Берк.

— Зараз. Як тільки Ніс прилаштує десь цього пораненого грека.

Стоун заходився прив'язувати торбинку родзинок та флягу з водою до пояса. Для цього він підняв і притримував підборіддям полу своєї широкої крітської сорочки. Упоравшись, він опустив сорочку.

— Візьми й ти прив'яжи десь у себе таку торбинку,— сказав йому Стоун.

У них було ще три білі — точніше, колись білі — торби з харчами. Берк узяв найбільшу, прив'язав до неї мотузку й повісив через плече. Тоді Стоун накинув на нього бурку, що правила їм за постіль. Вона була з сірої

повсті, шорсткої та цупкої, і сягала Бернові до кісточок, а капор на спині спадав до пояса.

У дверях з'явився Ніс.

— Перенесемо його тут в один будинок,— сказав він їм.

Він заговорив до пораненого грека, і деякий час вони про щось сперечалися. Поранений майже не міг зігнутися, він спробував сісти і впав набік. Вони утрьох підняли його за плечі, потім, після кількох невдалих спроб, Берн і Стоун взялися за руки так, що вийшло сидіння, і грек сів, обхопивши обох за плечі. Так вони понесли його до будинку, де жила дівчина, що привела їх. Вона й тепер була там. Пораненого поклали в кімнаті з кам'яною підлогою, де було темно і пахло часником. А тоді Стоун і Берк вийшли. Ніс швидко про щось заговорив із пораненим, сказав "адіо" і теж вийшов.

За дверима мовив щось до дівчини, показуючи головою на кімнату, де лежав поранений.

Потім і їй сказав "адіо", догнав Енгеса Берка та Стоуна, і всі троє рушили до сарая.

— Як ви попали до Мінойської ями? — озвався по дорозі Ніс, звертаючись до Берка.

— Я йшов на південь і натрапив на німців. А звідки ви знаєте про це?

— Всі знають,— відповів грек.— Сюди приходив той, що потім привів вас.

— А що з ним?

— Віслюк хвицьнув його в поперек.

— То це він сказав лікареві, що Стоун тут?

— Не знаю,— відповів грек.— Мабуть, він.

— Лікар сказав, що вони переходять на нове місце.

— Знаю.

Вони підійшли до сарая, зачекали, поки Ніс прив'язав до пояса дві останні торби, потім іще раз пильно подивилися навкруги.

Далі вийшли у виноградник, минули козли для сушіння і рушили крутим схилом униз, в протилежний від Іди бік.

Спускався похмурий вечір, дув холодний пронизливий вітер. Ніс ішов попереду. За ним Стоун. А позаду — Берн, чіпляючись полами довгої бурки за вапнякові виступи Юктасу.

Розділ п'ятий

Цілу ніч вони йшли навмання, не знаючи до пуття, де перебувають. Намагалися тільки держати на схід. Та найголовніше було зійти з гори. Вони багато разів починали спускатися, але положисті схили завжди кінчалися крутими урвищами. Виходили на край цих круч, а потім дерлись назад угору або йшли далі поперек схилу. Місяць не світив, і йти було ще важче. А цей бік Юктасу був дуже стрімкий.

До ранку вони не далеко зайшли. А вдень опинилися просто над дорогою, що здивувало всіх, окрім Ніса,— той сів, поїв родзинок і вклався спати. Дорога була досить далеко внизу, тож і Стоун та Берк лягли поспати. Спали аж до п'ятої години. Далі спати не можна було.

З руїн якоїсь циклопічної споруди вони дивилися вниз на дорогу. Берк бачив, як по ній одна за одною ідуть вантажні машини.

З плаской скелі, де вони перебували, було добре видно безперервний потік автомобілів на дорозі. Це було шосе, що перетинало острів з півдня на північ. Найбільше йшло американських шевроле, часом — окремі форди. Всі ці машини покидали новозеландці. Тепер на них пересувалися частини німецької 9 2-ї дивізії та 11-го парашутно-єгерського полку. То були частини, котрі на самому початку захопили аеродром Тімбакі і всю Мессарську рівнину. Тепер вони йшли через Кандію до Ретімо. А звідти — на Смоленськ.

Нюхом людини, котра вже брала участь у кривавій бійні, Берк відчував важливість того руху, але він нічого не міг знати про напад на Росію.

— Щось там заварюється,— сказав він товаришам, котрі все ще дрімали.

Стоун, лежачи під скелястою стіною, чув тільки гуркіт і торохтіння автомобілів і по звуку міг сказати, коли машини йшли з інтервалом, а коли суцільним потоком.

— Цікаво, як там на фронті,— сказав він.

1— Мене більше цікавить, як роздобути човна,— мовив Берк, повертаючись до Ніса, який мовчки лежав горілиць.— Чого ми йдемо саме до Мессарської бухти? — спитав він.

— У Мессарі багато відлюдних місць. У мене там в одному селі є знайомий,— неквапно відповів Ніс.

— Якими навігаційними приладами ви будете користуватися в морі?

Здавалося б, що, розмовляючи з греком, можна буде самому вирішувати справи і виносити остаточні рішення. І що грек, не роздумуючи, прийматиме їх. Але цей грек нічого так не приймав. У нього була своя манера розмови — не грецька, а хтозна-яка. Ні чемна, ні груба, ані ухильна. Якась настійлива. Та як би не було, а саме він вирішував усі справи й казав, що треба робити.

— Не знаю я ніяких навігаційних приладів. Я знаю тільки тіла;— сказав Ніс.

— Що ви маєте на увазі?

■— Тіла, які роблять день і ніч.

Ніс говорив про небесні тіла.

— І по них ви будете орієнтуватися? Добираючись до Єгипту? Чи ще кудись?

— До Єгипту чи до. Кіпру. Тепер краще до Єгипту" буде попутний вітер.

— Ви служили у флоті? — спитав його Берк.

Енгес Берк хотів якнайбільше дізнатися про цього

завзятого грека, з яким весь час треба бути пильним. Який умів мовчати, таїв злобу і видавався старшим, ніж був насправді.

Ніс похитав головою.

— У мене був каїк,— відповів він, вважаючи, що цього досить.

— Ви вже плавали до Єгипту?

•— Із самого малечку.

— З якої частини Кріту ви родом? — спитав Берк.

— Я не крітянин. Я з родини патраських човнярів. Ми возили з Патрасу бочки з вином до Афін, а часом навіть у Салоніки. А взимку ходили на Кіпр або в Александрію.

Лежачи на сонці, їм легко було розмовляти.

— Часто можна зустріти грека, який говорить по-англійськи,— сказав Берк.

— Мій батько не вмів ні читати, ні писати і брав участь у повстанні проти Метаксаса. Він хотів, щоб я навчився читати й писати. Приїжджаючи на Кіпр, він залишав мене в одній грецькій церковній школі. Там я й вивчив англійську, бо Кіпр належить англійцям. Вивчав і релігію. Потім батько забирав мене на якийсь час на каїк і вибивав у мене з голови всю релігію, якої я навчився в школі. Навіть у цьому він був бунтар.

І Ніс почав розповідати, як уміють це робити тільки греки. Він говорив докладно і послідовно, просто, але в епічній формі, як Лев Толстой. Греки завжди так говорять, коли розповідають про себе, і в цьому — вияв приязні та поваги до слухача. І цей грек із злобою в душі і диким завзяттям в очах почав саме так.

— Коли Метаксас захопив владу, батько вирішив, що настав час діяти. Я теж так думав. Ми тоді возили гравій до Єгипту. А там брали бавовну і йшли далі через Суецький канал, Червоним морем, часом аж до Кувейту. Найкращі арабські каїки будують у Кувейті. Але ми там

діставали зброю, яку німці давали арабам. А попадала вона до нас, і ми боролися з нею проти метаксистів.

— Як ви провозили зброю через Суец? — запитав Берн; він піднявся, глянув на дорогу, знову ліг і слухав далі.

— Ми везли її в бочках із бензином. Просто через канал. І віддавали жителям Пінда, котрі готували повстання проти метаксистів.

— Дивно, як вам щастило проскакувати,— ліниво сказав Стоун.

— Метаксисти дізналися про це і якось уночі застукали нас поблизу Мірабелли. Нас догнали бензи-нас 1 із панцерника. Вони знайшли бензин і вилили його в море. Знайшли і зброю, але мого батька розлютило не це, а те, що фашисти вилили бензин. Він лаяв їх так, як тільки лають фашистів, і на чому світ стоїть кляв Метаксаса. А потім двох скинув у воду. Тоді вони осліпили нас прожекторами, обстріляли з кулеметів і забрали в полон. Батька, п'ятьох матросів і мене. Більше я нікого з них не бачив.

— А що вони зробили з вами?

— Мене одвезли до Ларісси й ув'язнили в фортеці. Три роки просидів там.

■— Втекли?

■— Коли почалася війна з італійцями, мене мобілізували в армію. Думали, що я покорюся Метаксасо-ві, а це неможливо. Про батька я більше нічого не чув. Мабуть, його розстріляли.

Він замовк. А Стоун спитав:

■— Чому ви так думаєте?

і— Вони розстрілювали всіх, кого звинувачували у підготовці до повстання.

•— Чому ж тоді вас не розстріляли?

—— Не знаю. Може, вважали, що я надто молодий і що в усьому винен батько. Я радий, що з метакси-стами покінчено,— сказав він згодом зовсім просто.

— От приїдете в Каїр, а вони там на вас чекатимуть,— сказав Берк.

— Не думаю. Більшість із них зосталася служити італійцям і німцям.

'— Усе може бути,— сказав Стоун, підводячись.

■— Мені це байдуже,— сказав грек. Він пильно дивився на Берка.— Я думаю про інше. Тепер нема сенсу воювати проти метаксистів, якщо перед нами залізноголові. Залізноголові — основний ворог.

Він підвівся і глянув на шосе, де за поворотом на Кастеллі зникали останні грузовики. Внизу, освітлена сонцем, лежала широка долина, зелені розлогі платани стелили довгі тіні на землю, білу від тріасових вапняків, що давали силу виноградним лозам.

■— Пора йти,— сказав грек.

— У долину?

— Так.

— Що ж, ходімо,— сказав Берк. Він підвівся, незграбно стаючи на ноги.— Вій, вітре, вій,— мовив і слідом за іншими пішов униз.

Розділ шостий

Вони стрілися з німцями, коли переходили Омфа" лійську долину. За ніч вони пройшли її майже всю І нікого не зустріли, хоча весь час чули рух німців нц дорозі. Уранці знову подалися вгору, на південь. Ішли мокрим від роси оливковим гаєм. Його перетинав яр, дорога вела по м'якому дну. До неї вони і спускалися схилом, коли почався ранок. Світало, з дрібного листя спадала роса. Два хлопці, що пасли череду кіз, дружньо привіталися з ними. І враз перед ними наче вродилися німці. П'ятеро йшли польовою дорогою, і їхні залізні каски блищали від ранкової роси.

— Тікаймо,— пошепки мовив Стоун.

— Стійте.— У такі хвилини Ніс робився страшний.

— Вони бачать нас,— сказав Стоун.

— Стійте.

Бернові не треба було повторювати двічі. І вони застигли на місці. Патруль підходив, дивлячись на трьох крітян, що стояли край оливкового гаю і зацікавлено розглядали їх. Троє крітян тримались напружено, вигляд у них був дурнуватий. Вони роздивлялися каски залізноголових; до однієї прилип шматочок червоної кастеллійської землі. Вони ждали, поки німці пройдуть повз них. Німці плентали нерівною стомленою ходою тупих і байдужих людей. їхні чоботи були вимазані мокрою червоною землею.

Німці пройшли мимо. їхні очі неуважно ковзнули по тих трьох на схилі.

І тоді троє знову рушили через Кастеллі. Йшли через оливкові гаї, що смоктали поживні соки з тріасової рівнини. Скрадалися по вузьких стежках і вдень часто проходили повз білі сільські будиночки. Але обходили їх здалеку, так само, як і стрічних крітян, що, ведучи віслюків, ішли до оливкових гаїв. Берк раз у раз відчував, як йому боляче стріляє в ногу.

Дві доби, вдень і вночі, вони йшли за впертим греком, який ризикував там, де, здавалось, і ризикувати не було сенсу. Ховалися в сутіні біля підніжжя гір і більше не зустрічали німців, хоча здалеку часто бачили їх.

Ішли на південь.

Потім видобулись на крутий перевал. Повівав тихий вітер, доносячи пахощі мандаринових гаїв унизу.

А далі — море. Запах моря, насичений випарами віковічних шарів. І в ньому чути було залізо, в тому запаху, що летів далеко в гори.

Розділ сьомий

Тепер Ніс вів їх у визначеному напрямку. В обхід, минаючи села, що подекуди тяглися уздовж вузенької

смужки берега. Увечері, коли стало вже темно, вони повернули на захід і йшли знову через неходжені гори, що спускалися просто до моря.

Під однією такою горою, при місяці, що світив високо в небі, вони побачили маленьке село. Воно тулилося в глибині довгої вузької затоки, схожої на знімок норвезького фіорду. Біля села починалася й ішла далеко в гори ущелина. її добре було видно згори, де вони стояли.

— Прийшли,— сказав Ніс. Сказав майже байдужим тоном.

— Я голодний як чорт,— сказав Берк.

— Тут нам дадуть попоїсти,— сказав Ніс.

— А ви певні, що ваш знайомий зараз тут? — спитав Стоун аж надто спокійно. В неквапних очах цього чоловіка проглядало щось афінське. Як і в його рудій бороді, що стовбурчилася теж якось дуже спокійно.

— Якщо живий, то тут,— відказав Ніс.

— А якщо ні?

— Спершу подивимось.

— Хто він? Власник каїка? — Берк навмисно вжив це слово.

— Ні. Рибалка, але незвичайний. У нього тільки одна рука.

Піщаним схилом вони спустилися вниз до села. Там було з п'ятнадцять хаток. Вони стояли в один ряд понад дорогою, біло-голубою від вулканічних розсипів породи. Другий бік дороги — нерівний, кривулястий — обривався просто в море. Вузька затока попереду ширшала, переходячи в Мессарську бухту. Обидва гористі береги сходилися далі, в глибині острова, і між ними видно було пересохлу річку.

— Я тільки не пам'ятаю, котрий саме будинок його,— мовив Ніс, коли вони підійшли до села.

— Ви думаєте, тут є німці? — спитав Стоун.

— Неодмінно,— насмішкувато відповів Берк.

Ніс розчинив благенькі, косо начеплені двері. Не стукаючи. Просто штовхнув двері, й вони вступили до низької кімнати з голими стінами. В темряві нічого не було видно, але Ніс, не роздивляючись далі, повернувся й рушив до дверей.

— Здається, не тут,— сказав.

Неквапно вийшов. Став на вулиці й пильно подивився на інший будинок. Потім так само пильно — на зачинені віконниці. Хатки щільно тулились одна до одної, і тільки двері вирізняли їх.

— Ходімо он до тої,— сказав Ніс. Він не постукав, а відразу впевнено зайшов. Пригнувся, щоб краще розглянутись у темній кімнаті. Тут теж були голі стіни і чимсь смерділо — чи то дохлою рибою, чи фарбою.

— Тут,— сказав він, і його супутники теж зайшли. Ніс зачинив двері.

Потім гукнув:

— Спада! — І легенько постукав у якісь двері далі. І знов гукнув: — Спада! — Зачекав.— Спада! — крикнув уже сердито і додав голосно по-грецьки: — У тебе що — вуха позатикані губкою?

— А може, його й справді немає живого,— сказав Берк.

— А це його будинок?

Раптом вони почули, як хтось швидко заговорив у сусідній кімнаті.

— Отепер начуваймось,— сказав Стоун.

— Е па,— сказав хтось. І додав знову по-грецьки : — Хто там?

— Це я, Ніс. Виходь, Спада.

— Хто-хто?

— Ніс, син Галланоса. Виходь, Спада.

У темряві рипнули двері, загорівся сірник, і вогник поплив до ліхтаря, що висів на стіні, той раптом спалахнув, освітивши кімнату. Стоун і Берк мимохіть глянули на руки чоловіка — чи це він? У нього була тільки одна рука, але їм усе ще не вірилося. Господар стояв перед ними у довгих вовняних підштаниках, що повіддимались на колінах, і грубій полотняній сорочці. Ліхтар освітлював одну руку і куксу другої.

— Я Ніс,— нетерпляче повторив грек.— Галлано-сів син.

— Молодий орел.— Спада нарешті збагнув.— Оце так несподіванка.— І вдоволено засміявся.

Він поцілував Ніса. У цього чоловіка були каштанові чуприна та борода, вишнево-смагляве обличчя й веселі, з металічним блиском, очі.

— Слава богу,— сказав Берк, побачивши поцілунки.

Стоун сів на дерев'яну лаву і віддихався.

Полилася швидка грецька розмова. Спочатку говорив один, потім другий. Говорили про Нісового батька. Він, Спада, знав, що того забрали на панцерник, а це вже не жарти. А потім? Нічого, сказав йому Ніс. Він нічого не знав. Далі говорили про тюрму, про мобілізацію, про те, що він іще жде, але надія слабка, бо, видно, батька розстріляли.

— А тепер?

— Тікаю від залізноголових. А ці двоє — австра-лос.— Ніс показав на своїх супутників, і ті підвелися. Спада подав їм руку, і вони незграбно потисли її, бо рука була ліва.

— Сідайте,— гречно сказав він.

Ніс переклав, Берк і Стоун сіли, мовчки ждали.

— Нам потрібен човен,— чемно сказав йому Ніс.

— Куди їхати?

— Вітер дме на Єгипет.

— Ти не повернешся? — Спада відкинув назад своє бронзове волосся.

— Ні, поки все тут не стане знов наше.

■— У мене тільки один човен, а я вже одружений.

1— Одружений?

— Так.

Він обернувся й покликав і

— Смаро!

Вона не одізвалась, а зразу вийшла. Це було зовсім зелене дівча. Усі троє дивилися на цю сімнадцятирічну крітянку, дружину старого Спада. Міцний дід цей Спада. Ніс швидко пояснив по-англійськи, що це — Смаро, дружина Спада.

Енгес Берк подивився на неї очима чоловіка, бо то була жінка, в якій світилося вдоволення й спокій. Спада — добрий чоловік для цієї зелененької, думав Берк. Стоун зауважив її смагляво-рожеве обличчя й шкіру, навіть при тьмяному світлі, схожу на тонку помаранчеву шкурку, І ще зосереджене обличчя. Не від думок зосереджене, а від важкого життя.

Ніс і вона церемонно повіталися. На ній була повстяна бурка. Спада велів жінці наготувати вечерю.

— Ти й досі глушиш рибу динамітом? — спитав Ніс.

— Як завжди. Але покину, бо ця жінка боїться, що я втрачу й другу руку, якщо мене спіймають.—" Він весело засміявся.

— А ще тут є човни?

— Сім на все село.

— Може, мені попросити у когось іншого?

Спада квапливо захитав каштановою головою.

— Човен годує нас. Без нього не проживеш. Ніхто не може обійтися без човна.

— Нам він дуже потрібен,— тихо сказав Ніс.

— Чого тобі їхати? — спитав Спада.— Ти ж можеш лишитися тут.

Ніс повільно похитав головою.

— У Єгипті і в інших місцях ще йде війна.

— Війна? Вона йде ще й тут.

— Так. Але це дрібна війна. У англійців армія.

— Все одно тобі ще доведеться воювати й тут.

— Так. Але тепер треба воювати великими силами проти залізноголових, бо їх важче побити. Вони ж тепер разом — залізноголові й метаксисти.

• — Ти твердо надумав їхати?

— Так,— не гаючись відповів Ніс.

— Тоді бери мого човна.

— Ні.— Ніс раптом відчув утому, але для годиться відмовився.

— Візьмеш мого,— повторив Спада.

— Я можу взяти у когось іншого,— сказав Ніс,

— Ні.

— У тебе дружина.— Ніс не сперечався. Відмовлявся тільки так, для звичаю.

— Вона ще молода. Поки в мене є ноги, я працюватиму з динамітом.

— Я дуже вдячний тобі. Прийми мою дружбу.

— Приймаю від щирого серця.— Це був найвищий вияв чемності.

— У вас тут є залізноголові? — спитав його Ніо про німців.

— Є кілька, біля кам'яного мосту. Там же дорога. Минулого тижня хтось запалив великий вогонь у горах, над селом. Тоді й прийшли залізноголові. Усі жовтороті совенята. По черзі стережуть човни. Піду подивлюся, чи є хто з них на мосту — вони звідти наглядають за човнами. Нам дозволено виходити в море тільки вдень.

Він пішов у другу кімнату. Зелененька поклала на маленький дощаний столик велику в'ялену рибину. Біля неї поставила тарілку тертого часнику й повну сільничку. Спада, виходячи, обернувся і, показавши пальцем на стіл, запросив їх поїсти.

— То що, буде човен? — спитали вони у Ніса.

— Так. Він оддає нам свого.

— Коли ми вирушимо? — спитав Берк.

— Треба вночі,— сказав Стоун.

Ніс розповів про німців на мосту й про те, що Спада піде подивитись, чи там хто є і чи можна вивести човна.

— Нам треба взяти харчів і води.

— Ви не уявляєте, які це бідні люди. Ми й так забираємо у них те, з чого вони живуть. Більше я не можу нічого просити.

— Нам потрібна хоча б вода,— сказав Стоун.

Ніс забув навіть про втому. Напружено думав тільки про те, чи має він право звернутися з цим проханням до Спада. Він, Спада, дає їм свого

човна. А ці австралос не розуміють. До них це не доходить. Я більше нічого не можу просити. Але ж без цього теж не обійтись.

Вийшов Спада, вже одягнений. Він сам усе знав.

— Вам потрібні харчі на дорогу. Для води я дам бурдюк. Мені він ні до чого без човна.

— Ми вже й так багато взяли у тебе.

— Одне без другого не годиться,— сказав Спада.— А вода вам потрібна. Я скажу Смаро, щоб вона налила в бурдюк води, дала в'яленої риби.— Повторив це Смаро. І вийшов.

— От ми вже маємо і провіант,— іронічно сказав Ніс.

— Слухайте,— сказав Стоун,— подякуйте цьому чоловікові від нас. І добре подякуйте. Ми не можемо так, як ви.

— Я вже подякував.

— Тоді подякуйте йому від нас,— наполягав Стоун.

Ніс нічого не відповів. Він сидів на триногому ослоні, ламав шматками в'ялену рибину, вмочав у сіль та часник і їв. Енгес Берк теж почав їсти, Стоун і собі взявся до риби, так само, як Ніс, ламав її, вмочав у сіль і часник.

Зелененька стояла навпроти й мовчки, потираючи ногу об ногу, дивилась, як вони їдять. їм було досить ніяково, і, щоб розвіяти це почуття, Берк запитав у Ніса, як Спада втратив руку.

— Глушив рибу динамітом. Якось передержав запал, і йому одірвало руку. Коли динаміт вибухає у воді, риба гине. Це заборонено.

— А як він порається тепер?

— Та однією рукою. Вони вважають, що годні до діла, доки не одірве обидві ноги.

Зелененька тим часом почала наливати воду. Наповнила нею свинячий бурдюк, схожий на міх грецької волинки. З дерев'яного цебра вона лила воду через отвір в одній нозі, доки шкура стала туга і кругла. Потім зняла шість довгих сухих рибин із тих, що висіли на залізних гаках у широкому комині, склала їх, добре притиснувши руками й ногами, і перев'язала товстою мотузкою, яка висіла у неї під повстяною буркою. Зайшов Спада.

— На мосту один залізноголовий. Тільки один,— сказав він Нісові.

— А де човен?

— На річці за мостом.

— А той залізноголовий побачить нас?

— Так. Це небезпечно.

— А можна, щоб не побачив?

— Ні. Протік вузький і мілкий. Міст кам'яний, на два прогони. Треба пройти під високою аркою. Доведеться тягти човен по мулу, але нічого — човен плоскодонний. Щогли високі, кіль посередині. Напинай вітрила одне за одним, не розганяй відразу.

— А як вітрила?

— Вітрила міцні. Сам побачиш. Краще йти не на всіх, та ще при такій хвилі. Зараз пора північно-західних вітрів, будь обережний. Ви готові?

— Так. Австралос просять, щоб я подякував тобі.

— Вони, видно, хоробрі вояки?

— Дуже хоробрі.

— Тоді я дарую їм цього човна, щоб вони й далі хоробро воювали.

— Я їм скажу. Сердечна подяка і твоїй дружині Смаро.

— Щиро приймаю,— сказала вона.

Це вперше вона озвалася до них, і її слова були сказані впевнено й твердо.

— Я приготувала вам води і риби на дорогу.

■— Я допоможу вам вивести човна,— сказав Спада.

Ніс знову чемно відмовився, хоча й знав, що без Спада він не виведе човна з мілкого протічка в море.

— Вітер нині з берега,— сказав йому Спада.— Легко буде йти.

По всіх отих церемоніях вони вийшли з хати. Ніс одразу нахилив голову, щоб визначити, звідки вітер. Берн ніс мокрий бурдюк, з нього капала вода. Стоун узяв в'язку в'яленої риби. Всі тихо рушили по

вимощеній синявим каменем приморській дорозі, і Ніс знову нагадав про німецького вартового.

Діставшись до річечки, вони звернули з дороги й попрямували понад стрімким берегом. Попереду видніли обриси двоаркового кам'яного мосту, під яким тихо хлюпала вода.

Спада неквапно перевів їх убрід через річку до м'якої піщаної мілини по той бік. Нишком, пригинаючись, попід високим берегом вони підходили до мосту. Попри всі сподівання, німця на мосту не було видно. У рідкому, наче кисіль, болоті кроків не чути було, але й тихе хлюпання видавалося надто голосним. Вони крадькома пробралися під арку. Чекали, що німець якимось звуком викаже себе, але нічого не чули.

Одразу за мостом відходила вбік. положиста мілина, і там бовваніли обриси човнів. То й були сім рибальських човнів з усього села. Знову пішли по воді, проклинаючи плюскіт. Берк знай оглядався на міст — боявся, що німець от-от їх почує. Велетень Стоун, важко переставляючи ноги, ішов попереду. Берк сказав йому, щоб ступав тихше.

Нарешті вони дісталися до човнів і полягали ниць на пісок. Чути було тільки, як б'ється десь об щоглу канат і плещуться спущені вітрила. Вони поклали бурдюк і рибу в човен, що його показав їм Спада. Берк зняв бурку й подав Спада, той і її поклав у човен.

— Тихше,— сказав Стоун, коли вони почали штовхати човна.

Човен був футів вісімнадцять завдовжки, з широкою кормою, тупим носом і високою — десь близько двадцяти п'яти футів — щоглою. Посередині дна йшов уподовж залізний лист, що кінчався біля стерна й правив за висувний кіль. Борти були плоскі. Дно теж. Човен легко зсунувся з піску на мілководдя. Але гнучка щогла затряслась, і снасті застукотіли об неї.

— Ради бога, тихше! — пошепки мовив Стоун.

На воді човен став рівно, ледь-ледь погойдуючись з боку на бік. Вони тихо повели його мілким потоком, підштовхуючи руками. Брели по воді, не піднімаючи ніг. Перевели човна через потік і почали штовхати по мулкій мілині, щоб протягти попід високою аркою мосту. Це давалось нелегко, бо мул був грузький. Вони рухали човен поштовхами, і це виходило досить шумно.

Енгес Берн ще з початку знав, що шуму забагато. Стоун теж знав і чогось ждав. ї все-таки воно сталося зненацька.

Ніхто з них досі не помітиц на мосту вартового. Почули тільки окрик по-німецьки. Коли пролунав той голос, усі заціпеніли, А потім, піднявши голови, побачили німця біля поручнів мосту, просто над собою — тьмяний, але досить чіткий силует. На мить запала тиша: певно, вартовий думав, що робити далі.

Він трохи постояв нерухомо, а тоді повернувся й побіг.

— Побіг кликати на допомогу,— люто мовив Спада.

— Побіг кликати на допомогу,— переклав Ніс.

— Не стріляти,— владно сказав Берк до Стоуна. Адже у Стоуна був "сміт-вессон". Якщо він почне стріляти, то підніме на ноги весь табір залізноголових.

А Стоун уже дерся прибережним схилом угору, доганяючи німця. Берк і собі кинувся за ним.

— Бігом! — закричав Берк до Стоуна.— Лови його. Бігом.

Ніс дерся за ними по кам'янистому схилу, що досягав рівня мосту. Берк і Стоун опинилися нагорі водночас. Обидва побігли кам'янистою дорогою. Німця не було видно, але вони чули, як той спускається з крутого берега за мостом. Берк кинувся навперейми через високу піщану кучугуру. Він з'їхав слідом за німцем просто вниз. Стоун, Ніс і Спада бігли позаду, в обхід.

Берк чув німця попереду, чув інших позаду. Він побачив круте урвище, а далі — положистий схил. З'їхав з того урвища вниз на сідницях, обдираючи шкіру об каміння крізь штани та пов'язку. Упав і за інерцією посунувся далі аж до води. І враз побачив, що опинився знову біля стоянки човнів. Попереду берегом біг німець. Берк підхопився й погнався слідом по піску; він не бачив його, але чув.

Далі Берк побачив німця, той біг понад берегом. Тінь од крутих схилів падала так, що Беркові здавалося, ніби він женеться за кимось по довгому рову, який кінчається бозна-де. Він натужно біг, грузнучи в піску, біг широкими стрибками, бо не міг доладу зігнути ногу. І чекав, що німець от-от закричить.

Берк уривчасто думав. Німець біжить недарма. Треба скоріше догнати його. І якого дідька він побіг? Шум який зчинили! Мені вже несила. Зараз німець біжить по камінню, гупає, мов кінь по бруківці. Швидкість звуку сімсот тридцять п'ять миль на годину. Мені б зараз цю швидкість, він би у мене погупав, сучий син.

Берк знову вибіг на каміння. Тепер боляче затрудило хвору ногу. Але він цього не чув. Він саме долав кам'янисте русло, через яке пробіг німець. Швидше. Він наддав ходи, відштовхуючись носками від каміння. Гупало в голові, грудях, скрізь. Решта троє дерлися скелями позаду. Берк приклав руку до боку, як хлопець, якому закололо в боці від бігу. Намацав важкий пояс. Посмикав за пряжку, і пояс ковзнув донизу, дзвякнувши об камінь. Німець уже ближче, видно його гвинтівку, саперну лопатку за спиною та круглу коробку протигаза. Він знову подерся на чимдалі вужчий схил.

Ну, все, подумав Берк, коли німець поліз нагору. Нагнувся і, не спиняючись, ухопив великого плоского каменя й пожбурив у німця. Камінь був плоский і полетів дугою, зникнувши з очей.

— Паскуда! — закричав Берк.

Задихаючись, напружившись так, аж йому розколювалась голова, він штовхав і штовхав своє невелике широке тіло вперед, долаючи опір повітря. Пригнувся й побіг по-спринтерському. Поминув каміння і вискочив на пісок.

Помчав по ньому, відчуваючи, як голова пашить жаром від крові, що її натужно гнало серце. М'язи його куцих дебелих ніг працювали, мов поршні; руки були, наче пропелер з кутом атаки, що тяг його вперед, як крила Ліліенталя, або Мульяра, або гвинт із змінним кроком Де Хевіленда.

До німця залишалося ярдів п'ятнадцять. Щоб легше було долати схил, Берк нахилявся вперед і біг на самих пальцях. Німець намагався щось закричати, але так засапався, що тільки прохрипів. Крізь шурхіт землі, що сипалася згори, Берк чув хекання німця та тупіт інших ніг по камінню позад себе.

Або зараз, або всьому кінець. Гнатись і гнатись, аж доки схоплю його. Ще одне зусилля. Останнє. Серце аж вискакує з грудей. Тільки тепер.

Він підвів голову. До німця, що мчав угору, так само п'ятнадцять ярдів. І тут Берк геть ошалів. Він дико закричав, сльози нестямної люті бризнули у нього з очей. Став голосно лаятись, але слова застрягали в горлі. Несамовито рвався вгору, забувши про те, що роблять його ноги, ніби відділивши їх від насоса, який працював усередині. Усе це злилося докупи з силою світла, висотою звуку й енергією розпаду електронів.

Його руки чіплялися за траву, кущі й каміння, ноги, відштовхуючись, колупали землю.

І він зробив це останнє зусилля.

Проти темного неба показалася край схилу біла лінія піску, на якому стриміли поодинокі кущі.

Угледівши вершину, німець на мить спинився, щоб передихнути. Берк цього не помітив. Ним оволодів непогамовний шал, безумство. Рвався вгору, забувши навіть про свою мету. Божевільно мчав уперед, аж доки опинився майже біля самого німця. Він побачив саперну лопатку, важку залізну каску, що прикривала потилицю. Характерні обриси всієї постаті.

І, не віддихавшись, стрибнув на німця. Відчув, як незграбно ковзнули його руки, обхопивши чуже плече, торкнувшись гарячої спітнілої потилиці під зсунутою каскою. І рвонув з останніх сил.

Німець не втримався і повалився на нього. Зчепившись, вони котилися піщаним схилом униз, перекидаючись один через одного.

Берк украй виснажився. Сили покинули його. Вони були геть витрачені.

Тепер і для німця настала та мить, коли відчайдушне зусилля доводить до нестями. Беркова рука все ще обхоплювала його шию. Німець чув, що й інші вже близько. Він почав хвицати своїми короткими чобітьми. Хвицав несамовито, люто, намагаючись ударити Берка кулаком в обличчя.

Берк майже нічого не відчував. Усю увагу він зосередив на своєму диханні й не помічав ні тих хвицань, ні ударів кулаком. Він стискав німцеві шию, майже не усвідомлюючи цього.

Хапнути повітря — ось що було тепер для нього найголовніше.

І тут на них навалився велетень Стоун. Навалився всією своєю вагою. Німець розпачливо хвицався і звивався всім тілом. Він був, мов заєць у тенетах, мов лисиця в пастці, що відчуває смерть. Коли Стоун упав на них, Берк копнув німця в живіт і незграбно відповз убік, але, відповзаючи, ще й ударив його підбором по голові. Ніс схопився за саперну лопатку. Німець несамовито закричав.

Ніс замахнувся й ребром лопатки ударив німця по потилиці. І зразу відскочив убік, щоб його не забризкало кров'ю.

Залізноголовий усе ще вигинався в Стоунових руках, але був уже мертвий. Напружені м'язи не давали його тілу обм'якнути. Стоун з огидою поспішив випустити його. Всьому настав кінець. Зосталась тільки втома, що то накочувалася хвилею, то відступала. Знеможений Берк лежав на землі, чуючи запах крові, яку жадібно всмоктував білий пісок. Берк намагався дихати глибоко й рівно, втішаючись спокоєм після надмірного виснаження.

— Ходімо,— сказав Стоун.

Берк підвівся, обливаючись солоним потом. Його трясло, як у пропасниці. Він спробував іти, намагаючись ступати твердо, і впав. Стоун допоміг йому встати, і разом з Нісом швидко стягли його зі схилу, сцотикаючись і падаючи. Спада чекав їх унизу. Він був уже надто старий для такого підйому.

— Ти його вбив? — спитав він у Ніса.

— Так. І шкодую. Тепер вам усім біда.

Спада нічого не відповів.

— Вони скоро кинуться його шукати,— сказав Стоун.— Треба квапитись.

Берк подумав, що то, мабуть, від виснаження йому потьмарився розум. Він міг думати тільки про жахливе сапання, від якого здригалося його тіло. Йому допомоглй перейти річку. Потім повели по камінню, де він тоді досяг швидкості звуку, прийшли до мосту. Його втягли у човен, і він упав долілиць, думаючи тільки про своє дихання. Він лежав і все дихав, дихав, дихав.

— Вони шукатимуть, хто вбив, шукатимуть винного,— мовив до Стоуна Ніс.

— Знаю,— відповів Стоун.— Візьмемо Енгесову сорочку й кинемо на мосту.

Стоун перевернув Берка і стяг з нього зелену австралійську сорочку, яку дав йому сам. Він накрив його плащем. Потім поніс сорочку на міст і кинув її на парапет. Ніс пояснив Спада, навіщо. Це було примітивно, але все ж свідчило про те, що вартового вбили австралійці, а не мешканці села.

Потім вони побрели мілководдям до місця, де річка ширшала, впадаючи в бухту. Коли поглибшало, Стоун і Ніс залізли в човен.

— Тут досить глибоко, можна опускати кіль,— мовив Спада.

Він потримав човна, поки Ніс відв'язував вірьовку грота. Далі Ніс натягнув на гак фал, підняв бімс і попустив вірьовку, що тримала кіль. Вітрило, звільнившись, нетерпляче залопотіло на вітрі.

— Адіо,— кинув їм Спада.

— Адіо, Спада. Прийми мою дружбу.

— Приймаю твою дружбу, молодий орле.

— Адіо.

— Подякуйте йому,— мовив Стоун.

— Це зайве,— відказав Ніс.

Спада вперся в корму і щосили відштовхнув човна. Ніс узявся за шкот і пояснив Стоунові, як обтягти ванти біля щогли. Швидко й незграбно поповз угору гафель, повискуючи вірьовками, що терлись одна об одну. Вітрило напнулося на вітрі, і човен, похитнувшись, рушив уперед. Берк спав на дні човна, прихилившись до лави й так само глибоко дихаючи.

Підхоплений свіжим вітром, човен мчав уздовж берега — в напрямку Мессарської бухти.

Розділ восьмий

Перше, що відчув Енгес Берк, було легеньке погойдування човна на невеличких хвилях, які вітерець гнав по Мессарській бухті. В обличчя йому летіли солоні бризки. Сонце пекло сухим від солі промінням. Тієї ж миті він побачив Ніса. І зразу подумав, що цей грек найбільше потрібен їм саме тепер. Саме такий спокійний, впевнений у собі чоловік і має сидіти отут, зосереджено наморщивши лоба. Я схиляюсь перед цим чоловіком, бо він певний того, що робить, так само як і Стоун. А я ні. Та хай мене вхопить трясця, якщо я коли-небудь покажу їм це.

— Ми вже далеко відплили? — спитав він, підводячись.

— Не знаю,— відповів Стоун і поцікавився: — Тебе не нудить?

— А якого це дідька мене має нудити?

— Хоч ви й поранений, а бігаєте прудко,— сказав Ніс.

— То все скінчилось гаразд?

— Більш-менш,— відповів Стоун.

Аж тепер Берк помітив напнуте вітром і схоже на крило вітрило. Побачив і менші вітрила попереду, і Стоуна, що натягував вірьовку, і Ніса біля румпеля. Він сів і вже добре відчув хитавицю, вологе повітря. Пофарбований у чорне човен стійко тримався на воді. З лівого борту тяглася смужка суходолу, поступово зникаючи з очей.

— Що то за земля?

— Вона заступає нам східний вітер,— пояснив Ніс.— Коли вийдемо з Мессари, вітер буде ходовий аж до самого Єгипту.

— Скільки ми будемо плисти?

— Сто кілометрів на південь. Два дні.

Берк сидів на передній банці, спостерігав, як іде човен, і дивувався, як упевнено його веде Ніс. Вітер весь час добре надимав вітрила.

Саме оснащення своєю формою нагадувало чаїне крило. Воно було дуже зручне й надійне. Грот був підв'язаний на щоглі до гафеля на висоті близько шести футів. Гафель трохи виступав уперед, у бік носа, і був нахилений майже паралельно щоглі. Віт-рйло було бермудського типу, тільки гік куди довший. Поставлене в одному напрямку, все це сягало за корму. Продовження грота вздовж гафеля могло правити за клівер. Крім того, було ще два клівери на бушприті. Але немає марселя, як здебільшого буває при такому оснащенні, бо грот був прямий, хоч і виступав за щоглу.

Ніс побачив, що Берк роздивляється оснащення.

— Ви що-небудь тямите у вітрилах? — спитав він.

— Анічогісінько,— відповів Берк. Він знав тільки одне: що шкот — це вірьовка, за допомогою якої керують вітрилом.

— Доведеться навчитись. Бачите оті дві вірьовки, що йдуть до носа?

Тут човен нахилило на лівий борт від сильного пориву вітру. Ніс вирівняв його румбів на два й повів далі:

— Вони служать для зміни напрямку. Одна туга. Попускаєте її, і човен змінює напрямок. Потім натягуєте другу, й вітрило повертається іншим боком.

— А оті два вітрила попереду? — Берк питав про клівери.

— Ці поставлені на вітер. Але коли вітер подме ззаду, ви їх попускаєте.

— Ви скажете, коли це робити?

— Авжеж,— відповів Ніс.— Ота вірьовка, що в Стоуна,— від грота. Він весь час триматиме його під вітром. Човен ітиме краще, коли й ви так само триматимете клівер-шкоти.

— Ясно,— мовив Берк.

— Тримайте їх під вітром,— сказав Шс.

Вітер подув з іншого боку, і грот опав. Стоун потягнув за шкот, намагаючись упіймати вітер. Ніс звелів попустити. Вітер був надто

поривчастий, щоб устигнути міняти за ним, тепер він налітав з півночі, але короткими подувами.

— А тепер попустіть ви,— сказав Ніс Бернові.

Берк трохи попустив один шкот на банці, відчуваючи, як напинається вітрило.

— Попустіть і другий,— нетерпляче кинув Ніс.

Берк тримав один шкот лівою рукою й намагався

попустити другий правою. Марно. Тоді він знову прив'язав лівий шкот і попустив правий.

Отак вони й ловили мінливий вітер, що налітав то зі сходу, то з півночі. А часом і з південного сходу. Оснащення не підводило. Човен легко йшов уперед навіть під поривами південно-східного вітру.

Ніс раз у раз оглядався на кам'яну вершину Іди, повиту білою імлою. Там ще лежав від зими сніг, і вранці здавалося, що вона дуже близько. Звідси, з моря, гора була схожа на величезний ріг. Здавалося, що вітер розриває її на шматки, особливо коли невеличкі, рідкі білі хмари, що вкривали її вершину, опускалися нижче.

— Мені це не подобається,— проказав Ніс.

— А що таке? — Берк теж повернув голову.

— Погано, коли в Іди такий вигляд.

Вони цілий ранок ловили вітер, а сонце підбивалося все вище. Ніс вів човен довгими галсами. Іноді вони підходили так близько до берега, що

виразно бачили рух на дорозі та інші човни, що снували сюди-туди. Однак Ніс намагався триматись якомога далі від берега. Він робив чимраз довші галси, аж доки в полудень берег майже зник з очей.

Стоун і Берк уже трохи навчилися поводитися з вітрилами — як люди, що швидко пристосовуються до обставин. Виходило в них це досить незграбно, але вони вже дещо розуміли. Розуміли, як треба надійно тримати вітрило весь час під вітром.

Ніс ні про що більше не говорив, лише давав команди. Тепер він чимраз частіше позирав на небо,— туди, де здіймалася гора їда.

— Мабуть, невдало ми вибрали час,— тільки й сказав він.

Стоун і Берк, для яких усе це було незвичне, бачили тільки, що вітер мінливий і поривчастий. Згодом вітер став дужчий. На морі здіймалися великі хвилі. Але форштевень легко розтинав хвилі, і човен мчав напрочуд швидко.

— От бачите,— сказав Ніс, озирнувшись уже в котрий раз.

Він показував на небо над їдою. Вершина гори була сповита сірими хмарами. Безформні, як хмара, що залишається за літаком-розпилювачем, вони летіли по небу, гнані вітром.

— Схоже на те, що буде мельтемі,— мовив Ніс.

— Про мене, хай там хоч що,— відповів Стоун.— Аби тільки витримали вітрила.

— Мельтемі — це літній шторм. Дивіться.— І Ніс знову показав на небо.

*— Гаразд. То що робити? — спитав Берк.

— Зачекаємо, а там побачимо.

Небо темнішало, вітер дужчав. Сірі хмари опускалися дедалі нижче. Іди вже зовсім не було видно. Човен ішов довгим правим галсом.

Воно налетіло на них зненацька й несамовито, як пускається в танок божевільний. Підхопило високо над морем вихор бризок і з ревом кинуло їх на човен. Кинуло так, наче вдарило щосили рукою навідліг. Підхопило човна, штовхнуло вперед, у шумовиння збитої білої піни. Це було несподівано й страшно.

— Ось воно,— закричав Ніс. Він мав на увазі мельтемі. Човна підкинуло й нестримно понесло вперед. Його ніс глибоко занурювавсь у воду, дерево гуло, і це гудіння зливалося з ревом штормового вітру.

— Опустіть! — закричав Ніс, намагаючись перекричати вітер.— Опустіть вітрило. Грот заберіть.

Берк тримав відв'язаний кінець стаксель-шкота. Вітер виривав вірьовку в нього з рук. Він швидко все збагнув. Закинувши кінець за стояк, він підтягнув його. Вірьовка смикнулась і напнулась як струна. Ту ж мить шкот з гучним тріском перервався, стаксель вирвався й заляскав на штормовому вітрі.

— Опускай! — кричав Ніс.— Рубай грот-фал! — наказував він уже по-грецьки.

Стоун голими руками тримав напнутий грот. Хвилі били в борти човна, який тепер мчав просто за вітром. Зірваний стаксель несамовито лопотів у них перед очима, виляскуючи, мов батіг. Гік тріщав і гнувся, бо вітрило не вміщало всього вітру, що шалено бився в нього.

— Рубай! — ревнув Стоун до Берка.

Берк нестямно вхопився за якусь вірьовку, що метлялася над носом човна.

— Оцю? — горлав і собі Берк. Стовп бризок піднявся над носом і обдав його всього. Раз у раз човен занурювався в розбурхане море.

— Рубай! — гукав Ніс.

Через виляски стакселя, що метлявся, майже нічого не було чути. Човен мчав швидше, ніж коли б падав з неба на землю,— сім миль на секунду. Жахливе ревище стояло довкола, вітер свистів і завивав у снастях як навіжений. Здавалося, почався землетрус. Вітер не мав певного напрямку. Він налітав згори, мов гірський обвал, котився з гуркотом, наче лавина.

— Чорт! Не можу я більше! — Стоун стояв, упершись ногами в банки. Цей велетень уже ледве тримав голими руками вірьовку, яку в нього намагався вирвати вітер. Стара сіра парусина грота якось ще чинила опір бурі. Гік здригався, як літак перед зльотом. Тільки Стоун голими руками ще тримав його на скаженому вітрі. З усіх боків лилася вода, шмагала його, напирала, стікала потоками, змітала все навколо.

— Попускай! — кричав Ніс Стоунові.

— Рубай! — наказував він Бернові.

Берк ухопився за вірьовку, що нею піднімають гафель і утримують грот.

— Оцю, оцю,— надсаджувався від крику Ніс, захлинаючись повітрям пополам з водою.— Відпусти її.

Він скидався на чорта з божевільними очима. Розпластавши на кормі своє невелике дуже тіло, він тримав румпель, що опирався, здавалося, всіма шістьма тисячами кінських сил, виривався з рук, сердито скрипів, вимагаючи свободи. Гори хвиль крутили стерно в усі боки, і його повороти передавалися румпелеві. Ніс боровся з ним не на життя, а на смерть. Він знав: випустить його з рук — і човен відразу стане впоперек, боком до вітру, підскочить, перекинеться, як паперовий кораблик, і розлетиться на друзки у вирі хвиль. І він боровся проти цього.

Стоун нестямно тримав шорстку вірьовку, що обдирала, пекла йому долоні. Тримав, бо вона виривалася на волю. Це було божевілля. Але й він був божевільний. Він не знав, що, коли пустить вірьовку, гік скажено заметляється на всі боки разом з вітрилом і або перекине човен, або повбиває їх усіх. Він тримав її, бо то була якась бездушна зла сила, що чинила йому опір. Цей рудий велетень вів двобій з самою бурею.

У човні було повно води, яка сердито хлюпала, і Бернові ноги ковзали по нерівному дну. Закляклими пальцями він тягнув мокрий шкот, що утримував вітрило вгорі.

Він тягнув і смикав його пальцями, всією рукою, щоб воно піддалося. І відчував значення всіх дрібниць, які стали в цьому шаленстві найголовнішими.

Важко було збагнути, як Ніс вів човна за вітром. Він знав: якщо дасть йому хоч трохи повернутись убік, вітрило стане впоперек і розірве і Стоуна, і його самого, і човен. '

— Опускай! — закричав він.— Опускай! Опускай грот!

Усе залежало від того, чи пощастить Берку опустити грот.

Берк тягнув. Нараз вітер рвонув вільний стаксель назад, і стихія з усієї сили стьобнула його мокрою вірьовкою. Його жбурнуло на вантини

щогли. Біль і смертельна небезпека подіяли, як удар батога. Він оскаженів: жива, активна істота, організм, наділений мозком, були ображені в ньому до краю.

Берк кинувся вперед. Несамовито горлаючи з люті, наліг на вірьовку, мокру від його власної крові. І знавіснілий стаксель знов шмагонув його. Черкнув, мов лезом бритви. Він відчув удар у спину й дико закричав.

Човен з гуркотом мчав по хвилях уперед. Море било зарядами білих бризок, неначе хтось із відстані десяти ярдів стріляв з дробовика. Оглушливо ревів вітер.

Стихія досягла піку в своєму шаленстві. Від ваги напнутих вітрил, що віддимались од вітру далеко вперед, ніс човна занурювався глибоко у воду. Він орав хвилі, мов плуг,_ що йшов із швидкістю трьох тисяч миль на годину. Він заривався все глибше, аж врешті вода ринула просто в човен, заклекотівши, як у пекельному казані.

Берк, не тямлячи того, що діється, щосили тягнув за грот-фал. І раптом збагнув: його зусилля

марні.

І тут буря здолала сама себе. Зібравши всі сили, вдарила у вітрило величезною масою повітря. Натиск був надто великий. Тріснув фал, тріснули стояки, тріснули ванти, тріснув гік. Заревла звільнена снасть, упав з гуркотом гафель, і вітрило накрило човен від корми до носа.

Усе вирішувала якась частка секунди. Тепер Ніс був сам на сам із стихією. Відхилився назад і до знемоги тягнув румпель. Налягав на нього, змушуючи стерно діяти, як весло. Він тягнув і тягнув, намагаючись повернути човен уздовж хвилі. А потім поставити за вітром. Гік і гафель звисали за борт і бовтались у воді. Човна різко накренило: відірваний гафель переважував на один бік. Велетень Стоун заходився втягати його

в човен, долаючи опір моря. Швидкість була та сама. Досі затулені клівери знов опинилися під вітром і запрацювали. Вони напнулись, і човен, слухаючись керма, став за вітром.

— Втягни вітрило! — закричав Ніс.— Вітрило втягни.

— Чорт забирай! — ревнув Стоун.— Та втягую ж!

Зірване вітрило, мокре, наполовину в воді, гойдалось на хвилях і було важке, мов паровоз. Стоун підняв усе разом — вітрило, гафель та гік. І не тільки підняв. Перевалив через борт і втягнув у човен. Він зробив це зусиллям дисциплінованої людини, людини незламної волі і здатної на самопожертву.

Вітрило, кинуте на дно човна, заважало Нісові орудувати румпелем. Він шалено відштовхував парусину ногами. Вітер сердито змагався з ним. Але човен уже повернувся. Він став бортом проти вітру. Клівери напнулись. І човен знову сильно накренився й зачерпнув води.

Ніс чимдуж відштовхнув ногою снасті й наліг на румпель. Човен завертівся між хвилями, як корок, підхоплений бурхливим морем. Закрутився навколо своєї осі. Хвилі то налітали ззаду, то здіймалися над лівим бортом, то дибилися попереду, потім заливали човен з правого боку. Завивання вітру і гуркіт хвиль тепер злилися в одному несамовитому ревищі. Небо заступила суцільна стіна бризок, що порощили море, як потоки дощу.

Тепер Нісові треба було вирішувати. Він знав, що морській подорожі кінець. Вибору не було. Зрештою, хіба не однаково — тут чи там? І знову, йдучи короткими галсами, він вирівняв човен. По три румби туди й сюди. Зосталося лише два клівери, двоє невеличких вузьких вітрил на носі. Але й вони тягли човен з блискавичною швидкістю, аж ніс човна то пірнав під воду, то злітав над хвилями. Кожен велетенський вал підхоплював човна й штовхав його вперед.

— Йдемо назад у Мессару,— сказав Ніс. Він не помітив, що сказав це по-грецьки.

Стоун і Берк притримували рештки ^оснащення, коли човна смикало й кидало в усі боки. Ставши боком, він гойдався на хвилі як колода, аріє все-таки плив — не вертівся на місці. Вони тягли з/а слизький гафель, утримуючи цупке вітрило. Зірваний стаксель то намотувався на коротку щоглу, то знову розмотувався, шалено ляскаючи від поривів вітру.

Берк тепер думав про себе. Він лежав, обхопивши руками звалені на. купу снасті — вітрило, гафель та гік. Він відчував біль там, де його зачепив зірваний стаксель. Тільки мені не щастить, мені одному, думав він, і йому стало себе шкода. Ще не зажила рана, а тепер отією клятою мотузкою і руки обдерло. Все одно станеться те, що має статися. Ця посудина неодмінно перекинеться. Її перекине вітер. Або море. Вся наша надія — грек. Тут усі надлюди, і я теж. Якби не це, то човен уже давно став би догори дном у цьому вирі піни. Та, мабуть, надлюдина — тільки цей грек, а Стоун і я — його частки, що крутяться навколо нього, як супутники.

Стоун теж надлюдина. Велетень, що має розум, але не має достатніх знань. Розумний велетень з обличчям боксера, а по очах видно, що не вдарить собаки, не скривдить дитини, не зробить нічого такого, що не личить робити людині. Я цинік. Мене добре пошарпало життя. І щойно мене вдарило оце вітрило. Не знаю, що це в мене таке липке й мокре — сіль чи кров. Якщо й далі віятиме цей вітер, то нас геть розпорошить, і ми попадемо в Єгипет у вигляді атомів, невидимих атомів, що їх хтось коли-небудь розщепить. Дурниці! І куди нас везе оцей навіжений грек? Я тепер серед надлюдей. Великих людей. Дурниці. Дурниці. Дурниці!

А вітер віяв, боляче обпікаючи мокре тіло. Віяв з усіх боків. Та найдошкульніше — з півночі. То був північно-західний пасат.

І тепер з ним боровся тільки Ніс.

Він був диханням цього суденця. Відбивався від усіх стихій. Хвилі намагалися вирвати в нього стерно. Він його вирівнював, трохи відпускав і знову йшов за хвилею, і ті штовхали човен уперед. Він застосовував прийоми джіу-джитсу. Піддавався морю й вітру, щоб потім використати їхній натиск і швидкість проти них таки. Вдавався до всіляких хитрощів. Ні море, ні вітер не могли його здолати. Він перемагав їх витримкою. І тепер від його витримки залежало все.

Це тривало мільйони років, тисячі геологічних епох, незліченну кількість людських життів. Ніс ставив човна то за хвилею, то впоперек, не даючи вітрові порвати клівери, що рухали човен уперед. Він то поступався вітрові, то знов брав своє назад.

Похмуре небо й сильний вітер прискорили настання ночі. Вона впала відразу. Вночі було так само, як і вдень, тільки куди важче. Ніс усе боровся з хвилями, тримаючи курс на білі мессарські піски.

І коли вони нарешті замріли попереду, він спершу аж злякався. Невиразно побачив берег в імлі. Побачив раніше від інших. Бо мав тренована око. Обриси берега губилися в тумані, гнаному вітром. Але берег був близько, дуже близько.

— Онде,—• гукнув він, певний, що й вони чекають.

Ніхто не озвався.

— Нарешті,— сказав він; мовляв, настав вирішальний час.

Отут він міг зазнати поразки. Це кульмінаційна точка двобою. На такій швидкості їх може викинути цей бурхливий вир і розбити в друзки об берегове каміння.

— Підніміть кіль! — гукнув він Стоунові.— Зараз же підніміть кіль.

— А це все впаде,— сказав Стоун. Він щосили притискав до себе оснащення.

— Піднімай ти,— сказав Стоун Берку.— А я впораюсь тут сам. Піднімай.

Берк знову прийшов до тями. Він став нишпорити руками в темряві. І намацав довге ребро на дні човна. Потягнув за вірьовку, що утримувала залізний кіль під водою. Відчув, як вона напружилась і затремтіла. Відчув опір. І свою втому.

— Швидше! — кричав йому Ніс.— Так, так. Угору.

Берк підсвідомо збагнув, що ця металічна смуга,

врізавшись у пісок, пониже човен, як рапіра. Він потягнув за вірьовку дужче й відчув, що далі кіль подається легко. Глибше сила моря була менша, і кіль був непідвладний їй. Він піднявся вгору. Навпомацки знайшов залізного шпинька, увіткнув у отвір і закріпив кіль.

— А тепер клівери. Опускайте клівери. По одному.— Ніс гукав йому так, ніби Берк був за двадцять миль від нього.

Човен мчав уперед. Берк важко побрів через воду на ніс. Він стомився й виснажився найбільше за всіх. Нічого не бачив у темряві. Намацав тугий і тремтливий шкот одного з кліверів. Відв'язав його і враз здригнувся, коли той вирвався в нього з рук, а клівер, звільнившись, заляскав у темряві так само несамовито, як стаксель удень.

Море билось об берег уже зовсім близько. Хвилі накочувались на пісок. А вони мчали верхи на величезному гребені хвилі.

Тепер усе, більше ніж будь-коли, залежало від Ніса. Він залишив один клівер, щоб керувати човном. Боровся з вітром, не даючи йому

перекинути човен. І перемагав хвилю, заграючи з вітроіи. Він ставив човна не за хвилею, а боком до неї, і вітер натужно тягнув за клівер. Вітер був дужчий. Він гнав човна впоперек хвилі. Ніс ледве справлявся— з ним. Отак, майже боком, човен і вискочив до берега, що раптом виринув з темряви,— білий, чорний і ревучий. Ніс і далі тримав човен упоперек хвилі, прямуючи до тієї межі, де хвиля розбивалася й безсило розпливалася по піску. Він тримав його впоперек хвилі доти, доки за бортом з'явилася біла піна.

— Ну! — закричав він.

І відпустив румпель, а човен зразу ж розвернуло носом до берега. Висока хвиля підхопила його й понесла на собі. Човен летів стрілою на гребені високого, як гора, валу, а тоді, під гуркіт падаючої води, вдарився об пісок. Минула якась мить. Хвиля з шурхотом відкотилася назад но піску.

І знову настала вирішальна хвилина.

Вони вискочили з човна й почали тягнути його, радіючи, що в нього пласке дно, й проклинаючи тягар води в човні. Відтягали його, щоб урятувати від чіпкого прибою. Вони знемагали, але тягли й тягли, аж до вершини піщаного горба. Переможені хвилі сердито билися в білий пісок.

Вітер безпорадно метався навколо човна. І таки взяв з нього свою останню данину — рвонув невеличкого клівера й роздер його навпіл. Тоді підхопив обвисле лахміття й довго шарпав ним.

А потім змінив напрямок і рівно й сильно повіяв у бік Мессарської затоки й моря.

Розділ дев'ятий

Знеможені, прагнучи лиш одного — відпочити, Берк і Стоун ладні були отут і кинути човен. Та Ніс гримнув на них і примусив робити те, що потрібно. Він кричав, щоб вони тягли човен угору. Вище, на самий гребінь. Щоразу, коли вони спинялися, він лаявся і підганяв їх. Потім він почав підв'язувати вітрила. Виліз на бак і зробив усе це сам. Піймавши клапті клівера, він обкрутив їх довкола щогли й зав'язав вузлом. А грот закріпив довгими кінцями грот-шкота. То була вже не витримка, а просто рефлекс людини, яка звикла мати справу з вітрилами. І це може зрозуміти тільки той, хто також звик мати справу з вітрилами.

Потім вони пішли вздовж білого берега під крейдяну скелю, що кидала тінь. Вони опинилися в маленькій затоці, що мала форму півмісяця. Над нею нависла скеля. Під скелею вітер не дошкуляв. Чути було тільки його шум. Важко ступаючи по мокрому піску, вони дійшли до місця, де в скелі була заглибина. Невеличка печера біля її підніжжя. Тут вони поїли в'яленої риби й запили водою з бурдюка — усе це вони забрали з шафки в човні,— тоді полягали й поснули.

Уранці Стоун зібрався йти.

— Піду подивлюся кругом,— сказав він.

Берк і Ніс нічого не відповіли — вони спали.

Він зняв із себе пояс із "сміт-вессоном". Вийняв з кобури револьвер, а з нього п'ять патронів і розіклав усе це на піску сушити.

Потім оглянув бухту та її пологі береги, оточені стрімчаками. Море все ще бурхало. Човен лежав на боку, на високому сухому місці, куди не діставали хвилі. Він пішов не до нього, а попростував до білої скелі, під якою вони розташувалися. Вона стрімко височіла над ними, і тільки з одного боку був доступний схил. І він рушив до того схилу.

Підйом був теж досить крутий, але Стоун легко дерся вгору. Заважали мокрі штани, прилипали до ніг, та для такого здорового чоловіка це була просто дрібниця.

Він чомусь сподівався побачити дику, безлюдну пустелю, голі піски, де нічого не видко, хіба десь, може, який горбик у далечині. Він видерся на вершину, сподіваючись побачити саме таку картину. І враз упав долілиць. Бо просто під ним пролягала дорога, далі здіймався порослий лісом крутий схил, а ще далі лежала велика зелена рівнина з будинками, садами, городами, гаями, дорогами.

Потім він трохи звівся і обережно розглянувся. Побачив село, через яке протікав широкий потічок, що завертав біля підніжжя гори. Далі тягся морський берег. Неподалік — якийсь відгороджений прямокутник. Стоун здогадався, що то аеродром. Він кілька хвилин зосереджено думав. Потім переборов хвилювання, що охопило його, коли він побачив аеродром. Він рушив уперед, раз у раз озираючись. Йому хотілося узнати, що там, на високому краю скелі, яка нависла над затокою. Став підніматися пологим скелястим схилом, продираючись крізь низький чагарник.

Він побачив перед собою вершину піщаного горба навпроти моря. Побачив гірський схил, порослий молодняком. І просто перед собою чотирисантиметровий бофорс. Лафет гармати був прикритий мішками з піском, але довге дуло стирчало назовні. Він швидко озирнувся назад, на бухту. Човен, що лежав на піску, видно було тільки з одного боку. Але обслуга бофор-са, мабуть, бачила його всього. Потім, знову глянувши вперед, він побачив біля прикритої мішками гармати зелені двоспальні намети, розвішане на дере: вах манаття, довгі ящики з боеприпасами.

Стоун обережно приглядався, він за вдачею був обережною людиною. Він ніколи ні поспішав, ні боявся. Усміхнувся спокійною, живою усмішкою. Подумав, як усе це неймовірно безглуздо — і те, що треба ховатися, падати на пісок. І те, що взагалі він опинився тут. І сам він,

рудий велетень із розкудланою рудою бородою, весь укритий шаром солі. А німці сплять за бофорсом.

Він не відчував ні страху, ні безпосередньої загрози. Цей лагідний чоловік бажав тільки одного: щоб нікуди не поспішати. Щоб рухатися спокійно, без поспіху.

Стоун знову подивився на аеродром Тімбакі. Звідти їм небезпека не загрожувала. А от оцей бофорс! Хоч би тільки Ніс і Берк не додумались підійти до човна.

Він легко й упевнено спустився схилом до бухти. Коли вийшов на берег, то побачив, що Берк і Ніс оглядають човен.

— Там, угорі, бофорс,— неголосно сказав він.— Вас можуть побачити.

Він почекав на них біля печери, де вони спали. Коли вони підійшли, він розповів про бофорс, аеродром і село.

— У вашого приятеля знайдеться ще один човен? — насмішкувато спитав Берк у Ніса.

— Увечері ми полагодимо свій,— сказав Ніс.— Нам треба було б підтягти його вище.

— А він дуже пошкоджений? — поцікавився Стоун.

— Пусте. Зірвало два малі передні вітрила. Можна обійтися без них.

— А ще що треба лагодити?

— Гафель. Це неважко.

— А може, ввечері все-таки вийдемо, а лагодити будемо десь далі? — сказав Берк.

— В такий шторм виходити в море не можна. Він ще не зовсім ущух.

Берк не став сперечатися, бо в цій справі визнавав авторитет Ніса. Він би в цьому не зізнався, але завдяки рішучості та чіткості думок грека його зневажливе ставлення до нього швидко зникало. Вони посідали долі у мілкій вогкій печері. Всі троє поскидали мокру одежу й розстелили її на піску проти сонця.

— То, мабуть, був тайфун,— мовив Берк, маючи на увазі бурю.

— То був мельтемі,— відповів Ніс.

— А він не повернеться?

Стоун зволожував губи, вичавлюючи воду з бурдюка.

— Ні. Він уже вщух. Ви читали житія святих?

• Стоун і Берн глянули на Ніса. Обидва вони навіть н

• Тепер від Ніса залежало багато.

• Коли Стоун подав йому руку, помагаючи вилізти і на

1

Моторні човни (гр.).

Стоун і Берн глянули на Ніса. Обидва вони навіть не припускали, що він віруючий.

— То й що? По-вашому, в цьому винні святі?

Стоун чекав від Берка цього іронічного запитання.

— Та ні. Я маю на увазі легенду про Евроклідо-на. Там розповідається, що святий Павло теж попав був у таку бурю.

— В таку саму? Ну, тоді ми в лапах у сатани,— так само іронічно сказав Берк.

— Це був мельтемі, а то — просто легенда.

Ніс припинив цю розмову й заходився скидати свої приношені армійські чоботи. Ці чоботи за їхню погану якість греки прозвали метаксистськими. Нісо-ві чоботи були геть мокрі. Його чорну борідку й чуприну вкрив густий білий шар середземноморської солі. Тільки в Берка на його ріденькому м'якому волоссі й такій самій ріденькій бороді солі не було.

Вдень вітер стих, потеплішало, вони дожидали ночі. Стоун, перед очима якого стояв бофорс, більше ніж інші чекав, що їх ось-ось знайдуть. Усі троє напружено ждали, поки смеркне.

Коли нарешті зовсім споночіло, вони рушили до човна. Спочатку підтягли його ще вище. Потім Ніс, розмовляючи сам із собою по-грецьки, заходився шукати уламки скоб та уривки тросів. Усе це він робив сам, а Стоун і Берк мусили тільки пересувати, піднімати й тримати. Цілу ніч він сплітав кінці тросів. Він не робив тимчасових вузлів. Він розпускав вірьовку й сплітав знову. Розплутав порваного стакселя й зробив з вірьовки ще один фал для грота. Зірвав подертий клівер, а вірьовку використав, щоб замінити порвані ванти, які не можна було полагодити. Він працював навпомацки (місяць зійшов, але світла було мало), вправно, спритно: усі його навики відразу поновилися, хоч уже й минуло три роки

відтоді, як він займався цією справою, три роки, що їх він відсидів у Ларіссі.

Вдень вони спали. Прокидалися тільки, щоб послухати море та подивитись, яке воно. Чекали, поки воно стихне. Наступної ночі Ніс перевірив оснащення, підняв гафель, поставив клівери, які заляскали на свіжому повітрі, і Бернові довелося їх згорнути й підв'язати. Ніс працював аж до світанку. Вранці човен був готовий.

Але через бофорс вони могли вирушити тільки вночі, тож іще один день грілися на сонці, дожидаючи темноти. Припікало, вітер майже вщух. Море ледь хвилювалося, й весь ранок вони безтурботно спали.

Пополудні на березі з'явилось одинадцятеро тотен-копфів. Тотенкопф, або Мертва голова,— дивізія в німецькій армії. В її солдатів на касках намальовано череп. Кілька підрозділів цієї дивізії стояло в районі Тімбакі. Ці одинадцятеро німців зійшли пологим схилом скелі на твердий прибережний пісок. Щось змусило Ніса, що дрімав при вході до їхньої неглибокої печери, повернутися й виглянути.

— Ідуть,— сказав він і, не обертаючись, штовхнув обох ногою. Ті вмить опинились біля нього.

— Ну от,— сказав Берк. Його зразу занудило.

Стоун узяв "сміт-вессона" й почав закладати в барабан гладенькі патрони.

їх стримав Ніс. Він усе робив розважливо, як і Стоун, і не любив зайвого поспіху. Він перший зметикував, що ці одинадцять тотенкопфів про них і гадки не мали. І нікого не шукали. Один прийшов з фотоапаратом на високому штативі, який він увіткнув у пісок. Інші відразу стали роздягатися.

— Бісові душі! — прошепотів Берк.— Купатися будуть.

— Не ворушіться. Мовчіть,— сказав Ніс.

Вони лежали нишком, не рухаючись. Енгеса Берка нудило все дужче. Ще б пак — тотенкопфи були від них ярдів за п'ятсот. Усі вже пороздягались, крім того, що прийшов з фотоапаратом. Троє тотенкопфів пішли у воду голяка. Два інших кинулися у хвилі з розгону. Зчинили галас.

Раптом один з них помітив човна. Німець стояв на березі геть голий, тільки на голові в нього була залізна каска, яку вони, здавалось, ніколи не знімають. Він погукав ще двох і показав на човен.

Усі троє побігли по твердому піску через дрібні хвилі прибою. Пісок, мов снігова пороша, летів їм з-під ніг. Стоун бачив коротко підстрижену чуприну одного з них, трикутник засмаги на білій шкірі, неприродно прямі постаті.

Для Берка цього вже було занадто. Йому треба було виблювати. Він почав блювати, як це буває від хвилювання, перенапруження, а не від недуги. Блював він голосно. Відповз далі, в куток печери, скорчився, намагаючись стриматися, затамувати стогін, але не міг.

Стоун і Ніс не звертали на нього уваги. Непорушно стежили за трьома тотенкопфами. Стоун подумки кляв Берка за стогін і радів, що на твердому піску не залишилось їхніх слідів. Берк знов став блювати, і Стоун рвучко повернувся до нього.

— Тихше,— мовив він. Це було сказано звичайним розважливим тоном.

— Не стогни,— сердито сказав Ніс,— а то вони можуть почути й прийти сюди.

Два тотенкопфи йшли поруч, безтурботно про щось розмовляючи, доки наблизились до човна. І заговорили про човен. Це було ясно видно. Енгес Берк, якого вже перенудило, також дивився на цих трьох. Тотенкопфи гуртом взялися за човен. Ривками вони поволокли його по піску до води. Та їм забракло терпцю. І вони зупинились, побачивши, що тягти важко. Потім один пішов геть. Двоє інших знову взялися за човен. Вони протягли його ярдів двадцять, а залишалося ще з п'ятдесят.

Тоді й другий махнув рукою. Він засперечався з третім, що вперто поривався тягти сам. Другий наздогнав першого, і вони побігли назад, до фотоапарата.

Останній тотенкопф заліз у човен і почав розхитувати щоглу. Берк думав про цього. Цікаво, думав він, чи є в нього мати, чи знає вона, що тепер робить її син. Адже скоро він помре, як і кожен, хто їх помітить; його вб'є Стоун із свого "еміт-вессона*, якого він стискає в руці. Вб'є, незважаючи на те, що постріл приверне увагу решти німців.

Тотенкопф виліз із човна. Зненацька він потягнув за один із фалів, видно, хотів порвати.

— От сучий син! — лайнувся Берк уголос.

Якусь мить німець дивився на фал, потім перевів погляд на скелю.

— Він може нас побачити,— сказав Стоун.

— Ні,— сказав Ніс.

— Він дивиться сюди,— сказав Берк,

— Ні.

Тотенкопф іще раз щосили смикнув за фал. Але вірьовка не рвалася. Тоді він несподівано подався геть. Ідучи, дивився на вершину скелі, потім глянув униз, просто на їхню печеру.

З його вигляду ясно було, що він їх не бачить.

— Він щось задумав,— мовив Берк.

Вони лежали непорушно, дивлячись, як тотенкопф побіг, наздоганяючи інших. Той, що з фотоапаратом, свиснув у сюрчок. Усі швидко вдяглися й, мов череда, побрели по схилу вгору.

— Він щось помітив,— сказав Стоун.

— Не думаю.

Нісова впевненість дратувала Берка, якого знов починало нудити.

— То куди ж він тоді дивився? — спитав він у Ніса.

— Не знаю. Але нас він не побачив. А то вони уже всі були б тут.

Вони більше не сперечалися. Заснути теж ніхто не міг. Від напруження ще більше стомилися. Вони лежали й чекали. Чого — і самі не знали. Щось мало статися, перш ніж настане ніч.

Та коли тінь від скелі, що падала на широкий піщаний берег, пересунулася на схід, усьому настав кінець. У повітря злетів високий конус білого диму. Запахло горілим, земля здригнулася від вибуху. Раз. Потім ще раз, іще.

— Стріляють у човен.

— Це бофорс.

— Вони нас побачили.

— Це стріляє бофорс.

Вони чекали, чим це скінчиться. Всі троє знали, що станеться неминуче. Бачили, як від вибухів розлітався білий пісок. Перший снаряд упав далеко від човна. Вони чекали. Це сталося за хвилину. Спершу вони почули, як задвигтіла земля, потім пролунав гуркіт подвійного пострілу. І тут вони побачили, як два снаряди майже водночас влучили в човен.

Спершу злетів пісок. Далі двічі гахнуло, й затріщало дерево. Човен розколовся відразу. Замелькали тріски упереміш із сипучим піском. Він злетів угору в гуркоті вибуху. Його розбило, розірвало, рознесло, розвіяло в німому повітрі. Підкинуті уламки примарно літали довкола у фантастичному п'яному ритмі.

Бух. Бух. І всьому кінець.

У повітрі висіла тільки піщана завіса. Там, де лежав човен, на піску залишилася вирва в двадцять сім футів чотири дюйми в поперечнику. Пісок був надто м'який для таких великих снарядів, тому й вирва вийшла широка.

Тепер вони були готові на все. Берк і Стоун поривалися втекти. їх спинив Ніс. Він їх просто придержав. Він усе зрозумів. Сказав їм, що то була забавка. Інстинкт руйнування, та й годі. Хлопчисько, приставлений до бофорса, розбив човна. Ото й тільки. Німці нічого не бачили. Це зробив той самий залізноголо-вий, який хотів порвати фал. Він мав зброю, і йому над усе кортіло скористатися з неї. І більш нічого.

І вони залишалися в печері до вечора.

Розділ десятий

Ніхто не знав, що робити далі. Енгес Берк сказав:

— Вернімося в оте рибальське село й дістаньмо другого човна.

Двоє інших промовчали.

— То як? — знов озвався Берк.— Адже десь треба його дістати.

— Тільки не там,— відказав Ніс.

Настала ніч. Вони ще сиділи в своїй маленькій печері, але знали, що їм треба скоріше йти звідси. До ранку вони повинні відійти в безпечніше місце, якомога далі від цього бофорса. Треба було вирушати негайно. Але й розмова ця була потрібна й життєво важлива.

— А чому не там? — У Берка знов пробудилася ворожість.

— Не можна грабувати людей двічі,— сказав Ніс.

— Послухайте,— мовив Берк.— Йдеться про те, чи нам довіку залишатися на цьому острові, чи якнайшвидше вибиратися звідси.

Енгес Берк вважав, що логіка тут залізна. Коли вони вже зробили таке один раз, то вдруге це ще потрібніше.

■— Я більше не піду туди,— сказав Ніс.

Стоун,— швидко заговорив Берк.— Хіба ти не розумієш? У нас немає вибору. Треба мерщій іти звідси, бо ще трохи — й буде надто пізно.

— Знаю,— спокійно відповів Стоун.

— То поясни і йому.

■— Ні. Може, він і має рацію.

— Ні, не має.

Ніс люто глянув на Берка.

— Ви навіть не розумієте, що кажете,— сердито сказав він.— Це справжнє лихо — рибалці позбутися човна. У селі такого не залишать напризволяще. Всі по черзі даватимуть йому свого. Жити при залізного-лових і так нелегко. Коли забрати у рибалок ще одного човна — їм кінець. Це вже занадто. Зрозумійте. Я такого ніколи не зроблю.

— Саме час для докорів сумління,— сказав Берк.

— Я не можу йти проти самого себе. Чого ви хочете?

— Не знаю. Але ж ми сіли маком.

— Не розумію.

— Він каже, що ми в безвихідному становищі,—" пояснив Нісові Стоун. Потім звернувся до Берка: —" Нам воно байдуже. Але я його розумію. Він не може повернутися туди вдруге по човен. Та й стоянку там тепер люди, мабуть, стережуть.

— Ну то й що? Тут уже справа така: або беремо в когось човна, або залишаємось тут.

— Можна й інакше зробити.

— Цікаво, як? — сказав Берк.

■— Я ще не знаю,— відповів Стоун.

— Підемо по селах,— запропонував Ніс.— По-перше, нам потрібні харчі.

— А щодо харчів у вас немає докорів сумління?

— Його вагання легко зрозуміти,— лагідно сказав Стоун, щоб припинити цю розмову.

Енгеса Берка було побито з усіх боків. Ми — справжній тріумвірат, тільки ж я врешті-решт завжди зостаюся сам. У цих двох розум на один копил. Якого дідька вони потерпають через такі дрібниці, коли є надійний шлях до порятунку. Навіть якщо в селі повно солдатів, ризикнути варто. Ми знаємо місце, де є човни. Отже, треба піти туди і взяти один, це логічно.

— Може, якби я не знав, то дивився б на все інакше,— сказав Ніс, ніби виправдовуючи Берка.

'— Чого не знав?

— Якби я був у вашій країні, то дивився б на це так, як ви.

— А яка різниця?

— Велика.

Берк промовчав, визнаючи свою поразку.

Ще вдосвіта вони вилізли на білу скелю з пологого боку й почали спускатися за Стоуном по схилу гори, що підковою огинала село; над ними весь час гули літаки — неподалік був аеродром Тімбакі. Рудий

Стоун вів їх з властивою для нього впевненістю. Але куди саме — жоден з них не знав.

Берк усе ще був злий, вважаючи, що вони чинять безглуздо, але заразом він і дивувався. Він думав про незворушний Стоунів спокій. Про те, як мало той взагалі розмовляє. Він — ніби буфер між ним, Берном і Нісом. Оцей незворушний Стоунів спокій дратував Берка. Ось вони йдуть кудись, аби тільки далі від за-лізноголових. А потім що, хай йому чорт! Що? Що? Що? Тепер він починав розуміти те, що з самого по* чатку передбачав Стоун: не можна здійснити втечу точно за планом. Ось тепер вони вдаються до такого, що анітрохи не посуває справи вперед: тільки міняють місця схованок. Вони вже діють без усякого плану. Енгеса Берка це злило, бо він вважав, що найрозумніше було б вернутися до Спада по другий човен.

Стоун ані злився, ані нервував, як Берк. Для нього те, що вони оце робили, було потрібним відступом. Вони зазнали поразки, і треба було берегти себе для наступного разу. Це не вимушений відступ. Стоун умів терпіти.

Для Ніса не мало значення — поїхати чи залишитися. Це не так важливо. Щоправда, він таки хотів дістатися до Єгипту. Але не дуже вірив, що ця втеча йому щось дасть. Просто тут він не бачив ніяких перспектив, тому й поривався кудись. Та ще палко бажав бути там, де вирішується доля боротьби. Де триває безпосередня боротьба. Тут, на Кріті, вона не була безпосередня, і те, як вона скінчиться, залежало від зовнішніх подій. Ні. Ні. Ні. Краще бути там, де б'ються армії, де все вирішується у бою віч-на-віч. Це краще, ніж удари з-за рогу. Бо тут інакше й бути не

може. І стоять за цим, він розумів, прості й природні почуття. Але ж це не вирішальна боротьба.

І вони йшли далі.

А Стоун вів їх, не зупиняючись. Минаючи села манівцями, вів до самого ранку. Він пам'ятав тільки ту картину, яку побачив учора вранці зі скелі. Але був певен, що йде правильно. Він вів їх на південь від Тімбакі, намагаючись триматися паралельно, вздовж Астеруського хребта. Вони то спускалися, то піднімалися, долаючи невисоке передгір'я з боку Мессар-ської рівнини. Але на рівнину не виходили. Що далі від моря, то густіше гори були порослі кленами й платанами, й коли вони опинилися в гущавині, Стоун спинився.

— Ми відійшли вже досить далеко,— сказав він.

Ось-ось мало зійти сонце.

Вони мовчки сіли. Берк озвався першим.

— Ну, а далі що? — спитав він.

— А ви що думаєте? — спитав його Ніс.

— По-моєму, треба йти в оте село по човен.

— Облиш,— сказав Стоун.

Раптом Берк не витримав. У нього вже давно накипіло на душі.

— Слухайте,— сказав він.— К бісу вас обох! Я вернусь у те село й візьму човен. Ви йдете зі мною? Йдете чи ні?

Він встав і заходився знімати мокре листя, що поналипало на підошви його черевиків.

— Я знайду дорогу,— сказав він.

— Знайти, може, й знайдеш,— повільно мовив Стоун.

— Атож. І якось уже попливу на клятій посудині.

— Ви не розумієте, що збираєтесь робити.—— Тепер зазнавав поразки Ніс.

— Добре розумію,— відповів Берк.

— Ні, не розумієте,— сказав Ніс.

— Вам добре,— провадив далі Берк.— Ви ж тутешній. А я не хочу тут залишатись. А без човна звідси не виберешся.

— То ти таки йдеш, Енгесе? — спитав Стоун, допомагаючи йому викрутитись.

— Так.

— А чому б нам не спробувати в іншому місці?

■— Де це — в іншому? Більше такого місця немає,— сказав Берк.— Хіба не так?

— Та ніби так,— ухильно й знехотя промовив Стоун.

— Хоч у якому селі візьмеш човна, все одно,— сказав Берк Нісові.

— Але не два з одного села,— сказав Шс.

— Яка різниця? — Енгесові вривався терпець.

— Для такого села — велика.

— Не розумію. От коли за них візьмуться німці, тоді їм буде не з медом. Безглуздо виявляти добрість там, де інші жорстокі.

— На мене не розраховуйте.

— Гаразд, чорт забирай, то хоч вернімося туди. Може, вони нам підкажуть, де ще можна дістати човен. Може, пересидимо у них.

Запала довга мовчанка.

— Та воно ніби й можна,— повільно й невпевнено сказав Нісові Стоун.

Ніс здвигнув плечима. Вибору не було. Він це бачив і сам не міг нічого запропонувати. Він розумів цих двох, а от вони його не розуміли, коли йшлося про човен. Взяти один човен чи два в такому селі, як Сірнос,— велика різниця. Але ні до чого бути добрим там, де залізноголові поводяться жорстоко — тут Берк правду каже.

— Коли ллється кров, треба або її пити, або вмерти,— тихо мовив він по-грецьки, повторюючи приказку так, як згадав.

— Що? — спитав Берк.

— Та це я по-грецьки.

— То ви йдете? — рішуче спитав Берк.

Ніс знову здвигнув плечима.

— Я йду. Але човна не проситиму.

— Гаразд. Тоді ходімо,— сказав Берк і нетерпляче рушив уперед, ніби боявся, що вони передумають.

Розділ одинадцятий

їх повів Стоун. Хоч їхній шлях вів по велелюдній Мессарській рівнині, він сказав, що тепер вони йтимуть вдень і вночі. Вдень вони спинялися тільки тоді, коли йти було справді небезпечно. Вночі зовсім не спинялися. Інтуїція гіе підводила Стоуна. Точно орієнтуючись, він жодного разу не помилився, хоч здебільшого місцевість була незнайома.

Нарешті вони перетнули Мессару й повернули на північ, у тінь Іди. Йшли у напрямку Спадиного села. У невеликі гірські села вони заходили навіть удень.

Якось вони зайшли в село Сарос, яке було більше за інші. У ньому була кав'ярня. Вони схаменулись надто пізно. Не звернули уваги на те, що це велике село. Кав'ярня була лихим знаком. Бо кав'ярні траплялись тільки у великих селах. А у великих селах звичайно стояли й залізноголові.

Вони обережно йшли кам'янистою вулицею. Але найбільше все ускладнилось, коли вони наткнулись на перукаря. Вони побачили його на вулиці, він голив голову дебелому крітянинові в білій сорочці.

— Саме це мені й треба,— сказав Берк товаришам.

Він говорив тихо, перукар був уже близько. Крітя-нин сидів у кріслі, поставленому на веранді, а перукар милив йому однією рукою голову, а другою голив,

— Ну, то як? — спитав Берк.

— Щодо цього? — озвався Стоун, погладжуючи бороду.— Я б ризикнув.

— А платити чим ви будете? — спитав Ніс.

— Поголить бороди, тоді й побалакаємо,— відповів Берк.

— Може, він нам позичить бритву? — сказав Стоун.

— Сумніваюсь,— уїдливо відповів Ніс.

— Запропонуймо йому родзинок,— сказав Стоун.

— Хочете зразу викрити себе?

— Ет, спробуймо,— з усмішкою мовив Стоун.—-Що буде, те й буде.

— Гаразд,— відповів Ніс.— Я спробую йому пояснити.

— Що пояснити? — хрипким шепотом швидко спитав Берк.

— Що треба,— сказав Ніс.

Колись був севільський цирульник; цирульник Гіббонс, котрий відрізав голови сімнадцятьом клієнтам ; цирульник — король Алжіру; а це був просто перукар, а перед ним стояло три чоловіки. Один рудий, високий, справжній велетень, з квадратним обличчям. Другий — Маленький, з цупкою бородою, яку .не візьме жодна бритва. Третій — широкий, майже круглий, не борода, а саме тобі задоволення — і ріденька, й м'яка.

— Калімера,— сказав Ніс.

— Калімера,— відповів перукар. Він був в окулярах з овальними скельцями й скидався на сфакійсько-го селянина. На Кріті перукар — це вічний мандрівник. Це найбільш непосидюча і неспокійна людина.

Помовчали. Перукар старанно голив чоловіка в білій сорочці, відтягуючи шкіру.

— Фос? — спитав він, що означало: "Ви ба

жаєте?"

— Так,— відповів Ніс.— Ми бажаємо поголитись.

— Зараз. Я вже майже скінчив,— сказав перукар.

Він знов намилив голий череп старого в білій сорочці. У нього була широка англійська бритва, якою він легко водив по голові. Троє стояли мовчки, дивлячись, як він працює. Він упорався з головою, поголив щоки, потилицю й двічі пройшов підборіддя. Потім витер об долоню бритву, склав її й заховав у парусиновий футляр. Ще раз провів рукою по голові старого й сказав, що все готово.

Старий у білій сорочці встав, позираючи на трьох чоловіків. Провів рукою по голові. Потім, понишпоривши в маленькому гаманці з гудзиком, дістав кілька жовтих монеток — драхм. Постояв хвильку й зайшов до кав'ярні.

— Ми з Дікте,— чемно сказав Ніс.

— А на Ласіті вже немає снігу?

— Немає.— І додав: —У нас немає дрібних грошей.

— І нічого немає?

— Є торбинка родзинок.

і— Хочете поголитись усі троє?

■— Так.

— Де родзинки?

Ніс не міг спитати Стоуна по-англійськи. А торбинка висіла в Стоуна на поясі. Тож він засунув руку Стоунові під сорочку, намацав маленькі родзинки, потім кивнув Стоунові, і той зняв торбинку з пояса.

Перукар розв'язав шнурочок і заглянув усередину. Дістав одну родзинку й, розжувавши, ковтнув разом з насінням.

— На смак наче нжтаські.

— Вони з Ласіті, біля Кастеллі,— сказав Ніс.

— Усіх трьох? — повторив перукар, тримаючи торбинку.

Цього разу він спитав Стоуна й Берка, дивлячись просто на них. Дивився дуже пильно. Енгес Берк подумав: "Я співаю в опері, й мене ось-ось зженуть

свистом зі сцени".

— Вони мусульмани,— сказав Ніс, щоб пояснити, чому обидва мовчать, витріщивши очі.— Це дервіші. Розмовляють по-турецьки.

— Я їх якось бачив у Кастеллі,— сказав —перукар.

— Оцих?

— А вони скидають капелюха перед сонцем?

— Так.

— Тоді цих,— упевнено підтвердив перукар. Він тримав торбинку з родзинками, думав про цупку, мов дріт, бороду й усміхався до всіх трьох.

— Хай першим сідає рудий. Я його добре пам'ятаю. Гарно танцював військовий танок — піррихій.

Ніс показав Стоунові на стілець. Стоун сів і відчув, як сміт-вессон вперся йому в бік. Крісло з набитим травою сидінням прогнулося під його вагою. Перукар зняв свої овальні окуляри й витяг з футляра ножиці з тупими кінцями. Брав між пальці волосся й підстригав його. Так він пройшов голову й бороду. Стоун помітив у Берка на шиї під буркою особистий знак. Під жарким сонцем Берк обливався потом.

— Я завжди вважав, що вони божевільні,— сказав Нісові перукар.

— А це як на кого.

— А ти сам не мусульманин?

— По батькові — так. Але я прийняв віру матері.

— Я поважаю людину, що шанує віру батьків.

— Мудро кажете,— мовив Ніс.

— Ти теж воював у Дікте?

— Де? Я про це нічого не знаю.

— На Ласіті інглезі й досі воюють з італійцями. Вони поки що тримаються там, на схід від Ласіті.

— Не чув. То це серйозно війна чи тільки сутички?

— Справжня війна.

— А я гадав, що все вже скінчилося,— сказав Ніс.

— Ні. Інглезі хоробро б'ються. Вони ще тримаються.

— Нічого про це не знаю,— повторив Ніс.

— Чув я, що й діктейці чинять опір залізноголо-вим.

— Потроху,— обережно сказав Ніс.

— І що далі, то більше,— сказав перукар.

Тим часом він коротко обстриг Стоунові усю руду бороду. Потім умочив помазок у череп'яному глечику й потер ним об шматок простого оливкового мила. Став намилювати червоні щоки Стоуна. Працював неквапно, виводячи помазком круті спіралі, легенько квацяв під носом. Милив довго й ретельно, раз по раз умочаючи помазок в череп'яний глечик. Далі надів свої окуляри й погострив бритву об шкіряний пасок. Почав голити не зі скронь, а з підборіддя, як це заведено у грецьких перукарів. Він тричі поголив Стоуна, потім підстриг його.

— Готово,— сказав перукар по-грецьки.

Ніс глянув на Стоуна, й той підвівся.

Далі перукар зробив те ж саме з Енгесом Берком. Повільно, старанно, незважаючи на те, що Берк не зняв із себе бурки, хоча і впрів на такій спекоті. Берк не міг її скинути, бо мав на шиї особистий знак. Перукар працював мовчки і тільки раз сказав Нісові:

— Пам'ятаю й цього: він у піррихії грав жінку.

Ніс поважно кивнув, відчувши в цих словах іронічне співчуття до Берка.

Ніс і Стоун чекали, пильно дивлячись, що діється в селі. Проїхав грузовик і загальмував неподалік. Вони дуже здивувалися, побачивши, що то грецька машина.

— Там, мабуть, сидить дух самого Метаксаса,— сказав перукар, кивнувши на машину.— Бензину ніде немає. Залізноголові навіть метаксистам не дуже щедро дають бензин.

Ніс нічого не відповів. Перукар закінчив голити Берка, рожеві засмаглі щоки якого тепер сяяли наче сонце.

— Вони багато добра награбували,— мовив перукар, коли на стілець сів Ніс.

— Так,— мовив той, неуважно дивлячись на людей, котрі висідали з допотопної тарадайки.

— У Сміросі залізноголові забрали все масло зі складу. Я там був.

— І оливки?

— Усе. А людям вистачило б на цілий рік.

— А люди отак і віддали?

— Знайшлося п'ятеро сміливців, які розлили масло.

— І що їм було?

— Розстріляли. У Дафнії залізноголові забрали весь урожай. Така гарна пшениця не родила вже одинадцять років. Іще що я тобі скажу. Залізноголові все забирають, до останнього каїка, до останньої оливки. Але це не так просто.

— Ні?

— Еге ж. На рівнині — там простіше. Там люди ніколи не давали відсічі. Але в Білих горах і Дікте — дзуськи. Та що тобі розказувати, адже ти сам з Дікте.

— Так. Там їм важче.

Перукар заходився голити його цупку, як дріт, бороду. І побачив під нею благородні, вольові риси. Побачив старечі зморшки на молодому обличчі й розумні очі, що майже не кліпали. Старанно доголив Ні-са й здивувався з нового вигляду цих трьох дивних людей.

— Готово,— сказав перукар, скінчивши.

— Мені дуже жаль, що в нас немає нічого, крім родзинок.

— А родзинки дуже смачні.

— Спасибі тобі.

— Якщо підете далі, то обходьте Сфакійське узбережжя й Мессару. Там на всіх дорогах і в селах багато гостей. Усі шукають молодших інглезі.

— Туди ми не підемо,— сказав Ніс.— Адіо, і прийми мою дружбу.

— Радо приймаю. І перекажи мусульманам, що я ніколи не бачив кращих танцюристів.

— Перекажу.

Потім перукар узяв торбинку з родзинками, яку повісив був на спинку стільця, й подав її Стоунові. Ніс запротестував, і не тільки для годиться. Перукар зняв окуляри й усміхнувся.

— Мені це приємно,— сказав він.— Я поважаю таких людей. Адіо,— мовив він на прощання.

— Адіо,— відповіли всі троє.

І потім неквапно пішли головною вулицею Сароса в бік гір.

Коли вони знов опинилися на відкритому схилі біля підніжжя Іди, Берк сказав:

— Гарно у вас вийшло.

*— Що ви йому казали?

Стоун вперше зауважив у Нісових очах спокійний гумор, але ані натяку на усмішку.

— Та про вас. Сказав, що ви дервіші.

— Дервіші? На Кріті?

— Колись вони тут були. Сказав, що ми з Дікте.

— І він повірив?

— У мене патраська вимова. А вас він упізнав відразу.

— То й нехай, аби тільки мовчав,— сказав Берк.

— Мовчатиме. Сказав, що йому дуже сподобались ваші танці. Особливо добре запам'ятав, як ви грали в ліррихії жінку,— говорив Беркові Ніс усе тим же спокійним голосом.

— Які танці?

— Та ж танці дервішів. Він вас якось бачив на околицях Кастеллі.

Берк іронічно посміхнувся, а Стоун зареготав. Тепер вони почували себе один з одним краще, ніж будь-коли. Без борід вони були більше схожі на себе.

Стоун усе ще сміявся з Берка, і вони простували далі, а надвечір наступного дня вже підходили до села, де жив Спада.

Розділ дванадцятий

Вони мали вийти до села з заходу. Минулого разу вони спустилися до нього з півночі. Коли з'явилися порослі дрібними кущами схили Сулійських гір, вони впізнали місцевість. Озирнувшись довкола, Берк спитав Стоуна, чи ще далеко йти.

— Не знаю,— відповів Стоун.— Здається, ми вже близько.

— Ми йдемо просто на село,— сказав Ніс.

— Не знаю.— Стоун не був певен.

— Давайте орієнтуватись на берег,— сказав Ніс.

Отак вони й пішли, намагаючись не втрачати з

очей вигини берега, що виднівся неподалік.

І несподівано, піднявшись на високий гребінь, вони спинилися над фіордом. Стояли на самій вершині. А фіорд лежав унизу. Але там чогось бракувало.

— Це не те місце,— сказав Стоун.

— Ні, те.

— Може, але тут щось не так,— сказав Берк.

Це було те саме гирло пересохлої річки. Але самого села десь не було. Щоправда, мальовничий сосняк на схилі трохи затуляв краєвид. Білий берег був на місці і поворот голубої кам'янистої дороги також. А самого села не було.

Вони рушили схилом униз, туди, звідки його мало бути видно.

— Якась чортівня,— мовив Берк.

— Воно геть зруйноване,— здивовано озвався Ніс.

— Ти тільки глянь,— сказав Стоун.

Вони підійшли ще ближче. Там, де було село Сір-нос, лежали купи білих, мертвих руїн. Село зрівняли з землею. Нічого не лишилося, крім голубої дороги. Нічого, крім руїн, бруду, білих уламків, німої куряви — і тільки. Вони спустилися на голубу дорогу і стали, дивлячись на це руйновище.

— Розбили,— сказав Берк.

Мабуть, так воно й було. Від п'ятнадцяти будинків зосталася купа білого сміття. Вони розсипались, мов хвиля об берег. Біла пляма на зеленому тлі схилу. Білі плями щебеню й сміття, що позалітали на дорогу. Вони біліли аж коло моря. Біліли на повороті дороги. Цілі купи каміння — маленького, великого, один камінець, два вкупі, осколки каміння. І жодного шматка дерева. Ні карнизу, ні навіть слідів хати. Яйце, розтрощене молотом. І цілковита тиша, як у пустелі.

Безсоромна тиша.

Край дороги стояв стовп, а на ньому біліла дошка. Вони рушили туди. Ніс зосереджено вдивлявся в напис на дошці. Прочитав його голосно по-грецьки, потім обернувся й сказав:

— Це вони його зруйнували.

— Що там написано? — спитав Стоун, кивнувши на дошку.

Вони стояли на дорозі серед білого пороху й каміння, а в повітрі все ще витав запах чи то мертвої риби, чи то фарби.

Ніс іще раз прочитав напис.

— Тут пишеться таке,— сказав він: —Село Сірнос зруйновано як покарання за вбивство в ньому! Так, одного німецького солдата. Тут пишеться, що мешканців села звинувачено в допомозі англійцям. їх судив військовий суд, і винесено вирок: зруйнувати все село. За те, що в ньому вбито залізноголового, сказано далі, тут ніколи не житимуть люди.

Вони ще якусь хвилю дивились на дошку.

— Ходімо звідси,— сказав Берк.

— Бачив я підлоту, але такої...— озвався Стоун.

— Це за наш човен.— Ніс закипав гнівом.

— Підірвали динамітом,— мовив Берк.— І досі чути запах.

Вони дивилися на рештки п'ятнадцяти хат, які і в руїнах залишилися одним цілим. Далі дорога завертала до мосту. Туди вони не пішли, а вернулися й швидко рушили схилом угору.

Вони поповзом дісталися до вершини, що лежала на рівні мосту. Глянули туди, де стояли човни. їх не було.

— Немає,— сказали всі троє, кожен по-своєму.

— Чисто зроблено,— сказав Стоун.

— Це не чисто,— гнівно кинув Ніс.

— Він має на увазі, що німці довели справу до кінця.

— А ви сумнівалися? — спитав Ніс.

— Якого дідька...— почав був Берк, але Стоун глянув на нього й похитав головою.

Вони лежали долілиць. Міст був зліва, на тій самій висоті ліворуч. Ніс увесь аж здригнувся, розглядаючи високі мостові бики. Він мовчав. Тоді ледь торкнув Стоуна за руку.

— Дивіться,— сказав він.

Стоун побачив під мостом двох повішених. Вони незграбно висіли на мотузках, накинутих на шиї, й від цього їхні голови неприродно вивернулися, опавши на плечі. Вони висіли під високою аркою. Тіла їхні обвисли. Руки й ноги розслаблені, як це й буває в повішених. Ноги звисали, мов у непристойній знемозі. І вони дивилися в різні боки. Один був більший. Вони висіли і здавалися дуже мертвими.

Один повішений — чоловік. Другий — жінка.

— Бачите? — спитав Ніс.

Тепер і Берк дивився, відчуваючи те саме, що й Ніс.

— Бачите? — повторив Ніс.— Це все через нас і для нас. Кров пролито, і тепер ми її п'ємо. Дивіться,— говорив він гнівно, обурено, нестямно, звинувачуючи їх.— Дивіться,— казав він.

■— Бачу,— хрипко мовив Берк.

Він бачив: то висять Спада і зелененька. Обоє мертві, скарані на горло. Непристойно, безсоромно мертві. Навіть звідси було видно язик зелененької, висолоплений, коли вона хапала повітря, тільки-но затягся зашморг. Вони висіли вже днів три. Ніс дивився і ніби відчував запах.

Але для Берка Нісове обличчя нічого не виражало. Це була його, Беркова, цілковита й остаточна поразка. Він лежав на лопатках. Тільки раз у житті з ним було таке. Він не міг пригадати коли. Те, що він бачив, заступило все на світі. Я дістав ляпаса, удар по голові. Удар в пах. Він карався, сам не знаючи чому.

Здавалося, ніби він побив собаку, скривдив дитину. Ніби сам себе застав на поганому вчинкові. Бо це було те саме. Він відчував таку огиду, ніби був свідком статевого збочення. Він до того розлютився, що зірвався

на ноги. Йому хотілося вчепитися в кого-небудь руками. Зубами рвати тих, хто повісив Спада і зелененьку. Він шаленів від безсилля й огиди.

А у Ніса голова була ясна й спокійна. Його це приголомшило, але він сприйняв усе так, ніби цього й сподівався. Спада могли давно повісити за те, що він глушив рибу динамітом. Але за що його повісили ці? Якесь безглуздя. Адже вони нічого не знали. Не знали про те, що Спада їм допоміг. І все ж його повісили. І Смаро, юну дружину динамітника. Ці двоє поплатилися життям, щоб ми тепер пливли на всіх вітрилах до Александра. Я й досі не знаю, повісили метаксисти мого батька чи розстріляли. Між метаксис-тами і залізноголовими немає ніякої різниці. Жити отак — злочин. Вони не заслужили пощади, усіх їх треба винищити. Дійти до того, щоб отак холоднокровно повісити людину на мосту в її рідному селі! Якщо я коли й боявся залізноголових, то тепер не боюсь анітрохи. Щоб винищити таких, потрібні стійкі люди й великі справи. Сподіваюсь, що інглезі стійкі люди. Адже тепер ми цілком покладаємося на них. Якщо вони справді такі, то зможуть довести цю справу до кінця. Залізноголові й метаксисти — те саме. Одна зграя. Повісити Спада! А мого батька розстріляли чи повісили?

Він підвівся на весь зріст.

— Ляжте,— сказав йому Стоун.

— Сподіваюсь, ваші в Єгипті краще готові, щоб покласти цьому край. Байдуже де. Але таких людей треба винищити.— Ніс стояв і дивився на тих, що висіли під мостом у рідному селі.

— Ляжте,— сказав йому Берк.

— А я не хочу лягати,— люто й голосно сказав Ніс.

— Вас побачать.

— Я не можу ховатися від таких.— Оця необхідність ховатися, та ще з таким на душі, викликала в ньому гнів, огиду, нудоту.

— А їм що — повісять і вас, та й годі,—1 нетерпляче сказав Берк.

— Невже вас не бере гнів? Невже ви цього не бачите?

— Бачу,— спокійно промовив Берк.

— Заспокойтеся й ляжте,— сказав йому Стоун,

— Нічого ви не бачите,— раптом сказав Ніс, і його обличчя прибрало спокійного виразу. Він був безсилий, як людина, змушена ховатись. Боляче відчував нікчемність самотньої людини. Він хоче винищити цих залізноголових. Його, одного чоловіка, спинять їхні гармати. Спинять і їх трьох. Це не під силу кільком людям. Тут потрібен розмах. Сила. Жорстокість. Нині його брав розпач, що він самотній у цій боротьбі, що не може з ревом і гуркотом кинутися схилом униз, винищити всіх до ноги залізноголових, підняти з руїн село Сірнос, повернути життя Спада й зелененькій.

Стоун і Берк уже встали й пішли, а він усе стояв.

— Ходімо,— нетерпляче сказав йому Стоун.

Ніс поволі поплентав за ними. Усі підіймались, не ховаючись, схилом угору. Коли перевалили через вершину, то побачили внизу розмиту долину і якихось людей. Стоун і Берк враз поставали.

—■ Це мешканці Сірноса,— сказав Ніс.

Так воно, мабуть, і було. Під широкою скелею отаборилося чоловік п'ятнадцять чи двадцять, біля них лежали клунки з пожитками, а на

вогнищі варилася якась страва. Ніс почав спускатися до табору. Стоун і Берк ішли трохи ззаду.

Ніс побачив перед собою невисоких засмаглих рибалок у лахмітті, жінок і кілька дітей.

— Калімера,— сказав він їм.

— Калімера,— відповіли вони.

— Ви з Сірноса?

— Не.— Незбагненне грецьке "так".

Він сказав їм, як його звуть, розповів про свого батька Галланоса та про те, що він знав Спада.

— Я про тебе чув, але давно,— сказав один.

— За що вони повісили Спада? — спитав Ніс.

— На нього доніс метаксистський збирач податків,— відповів Нісові той, що чув про нього давно.

— А що ж він доніс?

— Що раніше Спада був антиметаксистом.

— І вони за це його повісили? — спитав Ніс.

Той, що чув про нього,— трохи згорблений у плечах і майже такий самий на зріст, як Стоун, із цупким кучерявим волоссям,— сказав:

— Тут порішили одного залізноголового. Хтось перерізав йому горло. А тут і човен Спада десь дівся. Залізноголові заявили: якщо той, хто вбив вартового, не зізнається, то вони зруйнують усе село й заберуть човни.

— Мерзотники,— сказав Ніс.

— Ніхто не зізнався,— сказав високий.

— Але ж Спада не вбивав німця.

— Ні. Та збирач податків заявив, що його вбив Спада. Боявся, що не буде з кого брати податок, якщо німці зруйнують усе село. Він непогано на нас наживався. Він сказав німцям, що Спада проти метаксистів, тож і проти них, залізноголових, і звинуватив його, що то він перерізав горлянку вартовому. Залізноголові взяли й повісили Спада та його дружину.— Кучерявий замовк.

— То чому вони все-таки підірвали село?

— Залізноголові переказали нам через збирача податків, свого великого приятеля, що ми мов та риба, яку ловимо. А тоді взяли й підірвали село.

— А човни?

— Погнали їх до Сулії.

— Послухайте,— сказав їм Ніс.— То я перерізав горло залізноголовому. З оцими двома австралос узяли в Спада човен, щоб пливти до Єгипту. Ми вбили вартового, бо він нас побачив. Ми вернулися через мельтемі. А хіба вони не знайшли зеленої сорочки австралос?

— Про це вони нічого не казали,— відповіла товста жінка.

1— Це сестра Смаро,— сказав чоловік із цупким кучерявим волоссям.

— Шкода, що в тебе таке горе,— повільно сказав їй Ніс, чекаючи, що вона спалахне гнівом.

— Ми знали, що його повісять за динаміт.— Вона ледь здвигнула плечима.

— Прийміть мою дружбу, я до ваших послуг, бо це через мене у вас забрали човни,— сказав він іншим.

Вони нічого не відповіли.

— І що ви тепер збираєтесь робити? — спитав він.

— Заберемо назад наші човни,— відповів кучерявий, дивлячись на нього.

— Ви хочете забрати їх у залізноголових?

— Нема човна — нема чого їсти,— сказав хтось.

— Ми заберемо їх назад.— Цього разу озвався хлопчина років п'ятнадцяти.

— Але ж ви не можете привести їх сюди.

— Ні. Ми роз'їдемося по селах Ласіті.

Це були села вздовж південного гористого берега Кріту.

— А як же ви їх заберете назад?

— Вони стоять у Сулії,— сказав кучерявий.— Сковані між собою й припнуті до кам'яного молу. Ми їх і заберемо.

— Це не так просто,— сказав ще хтось.— Треба перерізати ланцюги, напнути вітрила й відчалити. Доведеться приходити двічі, бо мало людей.

— Уночі? — спитав Ніс.

— Завтра вночі,— відповів кучерявий.

— Я до ваших послуг,— сказав Ніс.

Він мекав, що ці люди поставляться до нього вороже, але цього не сталося. Він бачив тільки рибалок, що позалишалися без човнів і тільки те й думали, щоб повернути їх назад. Оце і все. Залізноголові відбирають у людини човна. А вона будь-що забирає його назад.

Усі сказали: якщо Ніс піде з ними в Сулію, то це буде велика поміч.

— Я скажу й цим двом австралос.

— Ми не можемо їх силувати,— сказав кучерявий.

— їм це не завадить,— сказав Ніс.

Він дивився на сестру зелененької, дуже схожу на неї, тільки старшу й гладшу, широкоплечу, грудасту, з великим ротом і злим пильним поглядом. І знов згадав про зелененьку.

— А де ж дівся збирач податків? — спитав він жінку.

— Я його втопила,— відповіла вона просто.

— Він був не з Сірноса,— заговорили інші, виправдовуючи її.— Метаксисти прислали його з Греції. То був добрий кровопивця.

Ніс неуважно кивнув і пішов назад, до схилу,—> сказати двом австралос про човни в Сулії.

Він чув, як позад нього загаласували сірносці. Особливо виділявся гучний голос сестри зелененької, тої самої, яка втопила метаксиста.

Розділ тринадцятий

Ніхто проти цього не суперечив. Ніс їм так і сказав:

— Вони йдуть до Сулії, куди німці перевезли їхні човни. Хочуть забрати їх назад. Я йду з ними. А ви вирішуйте.

Вони не стали відмовлятись. Тільки Берк спитав:

— А що ми маємо робити?

Стоун промовчав.

Будь-яку можливу відмову геть розвіяла пам'ять про те, що Спада й зелененька висіли під мостом у рідному селі.

Спада — це плата за нас трьох. Спада і сірносці — чи як там їх,— що залишилися без домівок і без човнів.

Для Стоуна й Берка це був другий відступ. І то неминучий. Ще більше неминучий, ніж перший. Це однаково, що штовхати машину, яку штовхає назад хтось дужчий, і доводиться задкувати. Це не входило в їхній задум. Але надто близько був міст, і зруйноване село, і напис на дошці, щоб відмовлятися.

Гнів і обурення палало в них.

Так само, як і сірносцям, їм кортіло піти й забрати човни назад. Залізноголові забрали човни. Клятий набрід! Чорт забирай, ми знову вернемо своє.

І вони рушили за Нісом униз під навислу скелю.

Увечері вони зайшли в калюжу, яку залишило море на дні затоки, й помилися в солоній воді. І тоді Берк вирішив взятися за свої шви,

— Стоуне,— сказав він.— Зніми мені шви.

Стоун знав, що в того шви.

— А чим?

— Думаю, тут знайдеться який-небудь ніж,— сказав Берн.

— Зачекай до завтра,— сказав Стоун,

— Чекати ніколи. Там уже гній.

— Зараз темно. Я нічого не побачу.

— Побачиш біля вогнища.

— Гаразд,— сказав Стоун.— Це справа твоя.

Стоун натягнув черевики на свої мокрі босі ноги —

його шкарпетки розлізлися. І Ніс, і Берк викинули свої шкарпетки ще тоді, коли їм розбили човна. Берк попросив Ніса дістати ножа. Шс узяв у одного сірносця невеличкого дамаського ножа з кривим лезом.

—' Тільки обережніше,—— попросив Берк.

Він ліг біля багаття з сушняку. Місяць уже зійшов, але його світла було мало. Берк ліг долілиць і стягнув свої крітські шаровари. Він виставив сідницю проти червоного вогню, що горів у сріблястому місячному світлі.

— Розрізай стібки й висмикуй,— сказав він.

Стоун, схилившись над Берком, розглядав шви.

■— Ніби загноюється,—— сказав Стоун.

— То все через нитки. Вони мені страх як печуть.

— Гаразд,— сказав Стоун.— Тримайся.

І взявся за кривулястий поріз у м'якій плоті. Потримав ножа на вогні й став намацувати вістрям нитку. Потім розрізав нитку і висмикнув її. Берк аж підскочив.

— Ти різник! — заволав Берк.— Обережніше.

— А ти як хотів? — озвався Стоун.

Довкола них почали збиратися сірносці.

— Що він там ріже? — питали вони.

— А цей що — прокажений?

— Ні, він не прокажений.

— Я не бачив жодного прокаженого, відколи виїхав з Судзуро.

— Надто здоровий, як на прокаженого.

— У нього там зашито,— пояснив їм Ніс.

— Щось сховано? — поцікавилась одна жінка.

— Та ні. Його поранили,— сказав Ніс.

— Він сам собі зашив?

— Ну й дурепа! Хіба ти не чула про людей, що зашивають рани?

— Ні.

— А великий будинок у Мессарі знаєш? Лікарню?

— То це йому там зашили?

— Та ні,— відповів Ніс, йому стало трохи смішно, але він не засміявся.

Він дивився на Берка й бачив, що той усвідомлює, яке кумедне його становище. І Ніс полагіднішав на виду. Його квадратне обличчя трохи пом'якшало від теплого почуття, але вираз не змінився, лишався стриманим. Він відчував прихильність до Берка, незважаючи на ворожість між ними. Нісові чомусь було прикро, що Берк, як і він, стриманий у своїх почуттях.

— Невже я повинен показувати своє грішне тіло всьому Кріту? — спитав Берк.

— На твоєму місці я б ще й пишався,— сказав Стоун і аж затрясся від безгучного сміху.

— Чим?

— Та своїм грішним тілом,— сказав Стоун і висмикнув іще одну нитку.

— Немає чим пишатися,— сказав Берк, і Ніс зрозумів Берка. Він не знав, про що йшла мова, але здогадувався, що Берк підсміюється з самого себе, а це вже непогано.

Тут один із сірносців торкнув його за руку. То був хлопчина років п'ятнадцяти, дуже білявий, із зеленими очима, відстовбурченими вухами й статурою Пана. Він і своїм трохи плескатим обличчям скидався на Пана.

— Мене звуть Талое,— сказав хлопець.— Можна поговорити з тобою?

•— Про що? — спитав Ніс.

Хлопець потяг його вбік від вогню — до води.

— Ти знаєш Хаджі Міхалі? — спитав хлопець і усміхнувся лукавими дитячими очима.

— Ні,— відповів Ніс.

— Він живе в Літтосі,— сказав хлопець.

— Ну то й що? — спитав Ніс.

— Хіба ти не казав, що ви хочете плисти до Єгипту?

— Казав.

— Він послав одного чоловіка, Екса, в Єгипет, щоб домовитися з англійцями.

— А про що йому домовлятися з англійцями?

— То ти й справді нічого не чув про Хаджі Міха-лі? — здивувався хлопець.

— Ні.

— Це він воював із залізноголовими у Франко Кастеллі.

— Я нічого не чув,— сказав Ніс.— Я тоді сидів.

— Так, це було давно,— кивнув хлопець.

— Навіщо йому тепер англійці? — знову спитав Ніс.

— Щоб і далі боротися проти залізноголових.

— І він уже налагодив зв'язок з англійцями?

— Не знаю,— сказав Талос.— Але він послав до них Екса, мого брата.

— А що тобі треба від мене?

— Коли будуть розводити човни по селах, я подамся в Літтос. Якщо захочеш зі мною, з радістю тебе візьму,— відповів хлопець.

— Спасибі,— сказав Ніс серйозно, без поблажливості.— Але візьми й обох австралос.

— Аякже,— сказав Талос поважно, мов дорослий.

1— Дякую за них і від їхнього імені,— сказав Ніс.

— От і добре,— мовив хлопець.— Тобі вже казали, як ми забиратимемо човни з Сулії?

— Ще ні.

— Я їм скажу, що ти поїдеш зі мною. Але тобі доведеться допомагати й іншим.

— А ще хто-небудь пливе в Літтос?

— Ні. Але якщо раптом потрапиш на інший човен, то пересядеш у Лівійському морі. Там уже не так небезпечно.

— Хто придумав, як викрасти човни? — спитав Ніс у Талоса.

— Усі гуртом. Але ми ще будемо це обговорювати.

І вони повернулися до табору. Берк уже підтягав

штани, а сірносці зацікавлено дивилися на нього. І він робив усе дуже повільно, щоб не думали, що він соромиться.

Ніс розповів про Хаджі Міхалі, про хлопцеву пропозицію, і вони погодилися без суперечки.

— Якщо Хаджі Міхалі послав одного човна, то може послати й другого,— сказав Берк.

— Принаймні це вже початок,— сказав Стоун.

— Що? — спитав Ніс.

— Удача,— відповів Стоун.

— Хоч хай там як, а це буде нелегко,— сказав Ніс і пішов з хлопцем обговорювати план викрадення човнів із Сулії.

Розділ чотирнадцятий

Сулія біліла під місячним світлом. Це було село з пінкових хат, обвіяних морським вітром. Воно лежало біля вершини трикутної затоки, як і більшіть мес-сарських сіл. Усі троє неквапно простували брудною вуличкою, що відходила від головної дороги. З ними був Талос та ще один сірносець. Вони вирішили вкрасти човни з Сулії.

Задум був досить простий. Вони вирушать трьома групами. Першими підуть ті, чиї човни стоять найда-лі, в кінці молу. За ними — друга група, човни якої стоять ближче, посередині.

І нарешті ті, чиї човни стоять найближче. В цій групі були Талос, іще один сірносець і вони втрьох. Талосів човен стояв скраю, і Ніс подумав собі, що то човен не його, а брата Екса, який поїхав у Єгипет. Узявши човни, всі поїдуть збирати сім'ї, які звечора розійшлися по берегу. А потім роз'їдуться по селах.

Здавалось, усе дуже просто. Але Ніс, знаючи всі обставини, розумів, що буде нелегко. Отой сірносець, видно, чоловік з характером. На ньому була широка повстяна бурка, під якою можна було сховати цілу хату. Під нею він ніс мадсенівський автомат. Бернові це відразу не сподобалося.

— Де він його взяв? — спитав він у Ніса.

— Забрав у вартового, якого ми вбили,— відповів Ніс. Він уже питав про те саме у Талоса.

— То він не знає, що його повісять, якщо спіймають з цією штукою?

— Знає.

— Якщо автомат помітять, ми пропали,— сказав Берк.

—— Він може стати нам у пригоді,— сказав Ніс.

—— А він хоч уміє стріляти? — спитав Стоун.

— Це діло нехитре,— відповів Ніс, і Стоун засміявся з такого категоричного твердження.

Тепер вони йшли за селом, білі хатки якого стояли рівними рядами, вдивлялись уперед, прислухалися до тиші. Дві інші групи вийшли раніше й досі вже, мабуть, відчалили. А зараз і вони з Талосом підійдуть до молу, повідв'язують човни й відпливуть. Просто.

— А вітер сьогодні сонний,— сказав хлопець.

— За селом буде дужчий,— сказав другий сірно-сець.

— Чим вони там сковані між собою? ■— пошепки спитав Ніс у Талоса.

— Не знаю,— відповів хлопець.— Але буде нелегко.

— Вітру, вважай, немає,— сказав Ніс."— Яке в тебе вітрило?

— Високе,— відповів хлопець.— Для слабкого вітру добре.

— Скажи землякові, хай буде обережніший із зброєю.

— То не такий чоловік, щоб був обережний,— сказав Талос, і Ніс відчув, що той усміхається в темряві.

Коли вони дісталися до прибережної дороги, сір-носець пішов попереду. Він знав дорогу. Бо це він розвідав, що човни в Сулії, взнав, де і як вони стоять. Тому вони йшли за ним, а він самовпевнено й поважно простував попереду розбитою приморською дорогою Сулії.

Вони йшли повз сіті, що сушилися на високих стояках. Поминули кам'яний парапет над водою. Прибережні хати й темні провулки. Висіла загрозлива тиша. А ці п'ятеро йшли берегом відкрито, ніби нічого не боялися.

Вони завернули там, де від берега починався довгий кам'яний мол. Пішли по ньому. Вони вже бачили щогли і сіті, що сушилися біля самої води. Чути було, як хлюпає вода під дном човнів: хлюп, хлюп.

І чиясь хода.

Чиясь хода.

— Я нікого не бачу,— спокійно мовив Стоун.

— Уже вийшли в море,— сказав Ніс.

— Не розмовляйте тут по-англійськи,— кинув їм Берк.

Напружено вдивляючись у темряву, вони йшли за Талосом та другим сірносцем по нерівних каменях молу. Вода з двох боків билася в мол, заглушаючи всі інші звуки.

— Ще далеко? — спитали вони у Ніса.

— Він казав, що це аж у кінці.

Талое та другий сірносець трохи вихопилися вперед. Ніс чув десь неподалік тупіт ніг у човнах. Глухе човгання по дерев'яному дну. Потім залопотіло вітрило.

— Вже відпливли,— сказав Ніс по-грецьки, маючи на увазі інші групи. Мол ставав чимдалі ширший і нижчий. Перед Нісом довгою вервечкою витяглися човни — десятків зо два. Сірноські човни мали стояти десь у кінці. І тільки тепер він подумав про залізного-лових. Десь тут неодмінно має бути варта. Попереду, там, де стояли човни, зчинився неймовірний гамір.

— Греки не можуть без галасу! — хрипко й розпачливо прошепотів Стоун.

— Іноді можуть,— відповів Берк. Він ступав по нерівному камінню, весь час озираючись назад і прислухаючись до шуму води.

— Хтось за нами йде,— сказав він.

Вони вже порівнялися з крайнім човном. Ніс теж почув ходу позаду. Талое і другий сірносець побігли, голосно перемовляючись.

— Тихше! — вигукнув Ніс.

Знов шум ходи позаду.

Тоді й вони пустилися бігти.

Ніс відстав, бо Берк і Стоун кинулись бігти перші. Довга вервечка човнів раптом закінчилася. Три з них пливли під вітрилами. Ніс бачив, як на одному з них напинається грот, бачив чоловіка, що похапцем піднімав клівери. Цим давно вже час було вийти в море.

Талое уже спускався нерівною стрімкою стіною до маленького човна з низькими бортами, що з плюскотом гойдався на скаламученій воді. Ніс, що поліз за ним, у самому кінці молу побачив чиюсь постать. Потім ще кілька.

— Швидше,— сказав він по-грецьки.— Сюди ідуть.

Ніс услід за Талосом скочив у маленький човен.

Стоун намагався відчепити Талосового човна від сусіднього.

— Тут ланцюг,— роздратовано мовив він.

— Я ж казав.— Ніс уже підняв гафель на щоглу.

— Міцно зв'язані,— мовив Стоун.

— А ти розв'яжи,— сказав Берк.

— Тут рік марудитися треба.— Стоун смикав за важкий якірний ланцюг, яким були зв'язані борт до борту два човни.

Інші, облишивши цю роботу на нього, заходилися тим часом підіймати вітрила. Другий сірносець у сусідньому човні намагався сам підняти гафель на щоглу.

Тепер уже було ясно, що наближається не один за-лізноголовий, а кілька.

Ніс, впершись широко розставленими ногами, розмотував вірьовку на згорнутому клівері. На цьому човні були такі самі снасті, як і на Спадиному. Клівери дадуть йому швидкість і маневреність. Берк відв'язав довгу вірьовку, що нею були прив'язані обидва човни до молу.

Стоун стояв однією ногою в Талосовому човні, а другою — в сусідньому, силкуючись розв'язати ланцюг, що тримав обидва човни вкупі.

Якірний ланцюг було пропущено крізь отвори в бортах і досить недбало зв'язано, але човни, похитуючись на хвилях, затягли вузол. Стоун ніяк не міг послабити його і розплутати.

— Не розв'язується,— ревнув він.

— То розірви,— єхидно сказав Берк.

Отут усі їх і побачили.

Четверо залізноголових один за одним поволі йшли молом.

Вони не спинялися й не кричали. Підійшовши на п'ятдесят ярдів, двоє вистрелили.

— Виводь човни,— сказав Ніс Талосові.— Розчепимо їх потім, у морі.

Талое покрутив стерном туди й сюди, щоб зрушити зчеплені човни.

Ніс дивився вгору, на вітрило, чекаючи вітру. З якого ж він боку? Не було навіть легкого бризу. Вітер справді сонний. Ніякого вітру. Штиль.

— Виводь мерщій! — знову крикнув Ніс. Він роз-зирнувся, шукаючи весло або ще щось інше, щоб відштовхнутися.

І тут він побачив човни, що мали відпливти першими. Вони вже були на траверсі молу і йшли повним ходом під кутом до нього. їх було три. На одному — люди. Він тягнув на буксирі другого, з опущеними вітрилами. У третьому сидів хтось один. Цей човен плив тільки під кліверами.

Талосів човен відплив від молу, але Ніс ніяк не міг його розвернути. Він туго натягнув клівер-шкот. Потім кинувся назад, до грота.

Берк натягував грот-шкот. Ніс бачив, що другий човен усе ще прив'язаний. Обидва зчеплені човни хилилися набік і повільно крутилися на місці. Стоун усе смикав за кінець ланцюга, але не міг його вивільнити.

—■ Нічого не виходить,— рикав він.

Пролунало підряд чотири постріли. Ніс почув, як кулі зачмокали у воду. Одна м'яко вдарила в дерев'яну обшивку.

Раптом поряд застрочив автомат. То стріляв грек, що стояв у другому човні. Він, видно, зовсім забув про човен. Звівшись на весь зріст, він незграбно приклав автомат до плеча, як рушницю, і стріляв по чотирьох залізноголових. Ті тепер щось кричали один до одного.

Ніс вилаявся й стрибнув у другий човен. Тепер він перетягував Талосового човна на свій бік, легкий бриз починав надимати вітрила.

— Лягай на курс,— гукнув він Талосові.

— Та цей тримає мене.

— Став грот. Лягай на курс,— знову закричав Ніс.— Виходь і тримай за вітром. Треба піти в різні боки, може, розірвемо ланцюг. Лягай на курс.

Він залишався в другому човні, де грот іще не був поставлений, а клівери лопотіли на вітрі. Не тямлячи себе, заходився натягати клівер-шкоти і тут знов почув постріли з берега і у відповідь чергу з автомата просто в себе над головою.

— Та відчепіть ви цього човна! — горлав Берк.

Берк натягнув грот у Талосовому човні, грот наповнився вітром, і обидва зчеплені човни потягло вперед.

Рвонувши від берега, вдарилися бортами.

— Опускайте кіль,— крикнув Ніс Бернові. Сам він у другому човні кинув румпель і теж ухопився за кіль.

Пролунало ще шість пострілів. Кулі тонко посвистували й з хурчанням рикошетили від обшивки. Другий грек упав. Він звалився в човен, а автомат брязнув Нісові під ноги.

— Готовий,— сказав Ніс.

Стоун перестрибнув у його човен і схопив автомат.

Тепер Ніс і Стоун були в одному човні. Берн і Талое — у другому.

— Він ділився надто високо! — закричав Стоун.

— Я так і знав, що цей йолоп не вміє стріляти,— сказав Берк.

Ніс відводив гік. Човен дуже кренився — його переважував клівер та ще сусідній човен. Якірний ланцюг міцно тримав їх разом. Талое і Берк щось кричали зі свого човна, але нічого не було чути, бо знов ляскали постріли й шалено лопотів грот.

Ніс спіткнувся через банку й упав, однак дістався до румпеля. Однією рукою вирівняв його. Другою що було сили натягнув грот-шкот, щоб переставити грот. Гік промайнув у нього над головою і ту ж мить Стоун з бака дав довгу чергу. На молі Закричали. Але гік уже став на місце, і Ніс відчув ривок: човен поплив.

— Вибирай слабину! — гукнув він Талосові.

Зненацька на молі зататакав автомат чи то ручний

кулемет. Обидва човни тим часом віднесло ярдів за п'ятдесят убік. Тепер Ніс упіймав вітер, і вони помчали назад. Ніс покладав надію на швидкість. Обидва зчеплені човни летіли просто на мол. Щоб змінити галс, Талое і Ніс мали повернути в різні боки. І розірвати ланцюг. А далі розійтися попід молом. Обидва це добре розуміли. Кулемет на молі знов застрочив.

— Нумо! — гукнув Талое.

— Ні, ні! — закричав Ніс.

Стоун на баку дав довгу чергу. Він стояв, ні на що не спираючись, і, низько цілячись, бив по залізноголо-вих, які стріляли, позалягавши на молі. Він стріляв довгими чергами, повертаючи автоматом туди й сюди. Він бачив у темряві, як розлітаються бризки каміння і який точний у нього приціл.

Обидва човни мчали під вітрилами вперед, Ніс ледве утримував у руках грот на вітрі. Він відчувдв опір другого човна. До того ж Берк і юний

Талое розгойдували човен, щоб іще дужче натягти ланцюг, який їх зв'язував.

Здавалося, мол уже зовсім близько. Здавалося, вони мчать із неймовірною швидкістю й ось-ось налетять на нього. Ніс підвів човни до самого молу, а потім крикнув пронизливо й гучно:

■— Давай!

Він круто взяв румпеля на себе, й ніс відразу повернуло. Талое зробив те саме. Але він завернув свого човна в протилежний бік. Човни на страшенно високій швидкості рвонули в різні боки. Мол був просто перед ними. Щось гучно тріснуло й зламалося, а човни розчепилися. Від рвучкого поштовху човни круто накренилися. Ніс бачив, як гік кінцем занурився у воду й пригальмував хід на повороті. Але човни вже розчепилися.

Вони були майже біля молу. Ніс потягнув за шкот. Притримав грот саме стільки, щоб набрати швидкості.

Він точно розрахував час.

Рвучко наліг на румпель. Човен став повертати, спочатку повільно, потім швидше, коли він самотужки поставив грота на вітер. Вітрило з виляском рвонуло. Лясь!

Ніс, повернувши голову, побачив, що Стоун на баку плутається в клівер-шкотах.

— Негайно забирайтеся з клівер-шкотів,— сказав він по-грецьки.— Забирайтеся з клівер-шкотів,— докинув він по-англійськи.

Стоун перечепився і впав на передню банку. Клівери заляскали, човен повернувся й став майже під вітер. До молу було не більше

двадцяти ярдів. Стрілянина посилилася, кулі пролітали збоку, цьвохкали над головою, ляпали по воді. Від бортів одлітали тріски. Стоун вистріляв усі свої патрони. Він кинув автомат і відтягнув іншого грека від бака.

Ніс керував за вітром, і човен повільно відходив від молу. Через власний грот він не бачив, де другий човен з Талосом і Берком. Він ледве стримував вітрило.

— Допоможіть тримати,— сказав він Стоунові.

Обидва підсвідомо пригиналися при пострілах, чуючи, як пронизливо тріщить дерево від куль.

— Грот,— повторив Ніс.

Стоун сидів на дні човна. Він підповз і забрав у Ні-са грот-шкот. Вони йшли майже за вітром. Повільно. Неймовірно повільно. Але, тримаючи такий курс, Ніс відходив від молу все далі й далі.

Ніс умів точно розраховувати час і знав, куди їх поверне певний галс. Замість плисти отак за вітром, щоб відійти ще далі від молу, Ніс, незважаючи на вогонь, рвучко поклав румпеля праворуч. Човен став швидко повертати ліворуч. Грот подався назад. Стоуна смикнуло. Високе вітрило, таке, як було й на Спа-диному човні, тільки трохи менше, рвучко напнулося в його руках.

Тепер, змінивши галс, вони пішли паралельно молу. Але треба поспішати у відкрите море геть від берега. І з великою швидкістю. Більшої швидкості годі було досягти на такому вітрі. Ніс зумисне не вирівнював човен, поки той кренився, щоб наповнювалося все вітрило.

Стріляли вже менше, але кулі летіли ще досить часто, і він усе чекав, що якась ось-ось влучить у нього.

— А де ж це другий човен? — спитав Стоун.

— Десь не видно.

— Він відійшов від молу?

— Хіба я знаю?

Вони визирали з човна, майже забувши про кулемет, який стріляв аби стріляти, навмання. Вони швидко, із свистом мчали вперед, залишивши мол далеко позаду.

— Онде він,— сказав Стоун.

Ніс глянув і теж побачив човен. Талое надто затягнув галс, щоб довше потриматися на вітрі. Тепер, щоб виправити становище, Талое мав стати за вітром, вернутися назад, не відходячи від молу. По них також стріляли з кінця молу.

— Дуже затягнув галс,— сказав Ніс.

Уже зовсім смеркло. Мовби сині тіні рухалися по темній кімнаті. Грот маячів сірою плямою. Ніс, ідучи правим галсом, вів човна просто до виходу в море. Попереду, попід правим берегом, він набачив одного човна з першої групи.

Тут він почув, як забахкав, заводячись, двигун. Спершу з перебоями, потім рівно, на повну потужність.

— Йдуть за нами,— голосно мовив Стоун.

— Підемо попід берегом. Але тримайте, не попускайте,— сказав Ніс про вітрило.

— Підійдемо до того човна. Заберемо Енгеса,— сказав Стоун.

— Він повинен допомагати Талосові.

!— Але ж його спіймають. Вони йдуть за нами.

— Дарма, втечуть. А Талосові він зараз дуже потрібен.

■— Підходьте до них,— повторив Стоун.

— Ні. Я йому скажу, щоб він тримався попід берегом.

— А цей хлопчисько хоч уміє керувати човном?

— Це в нас уміє кожен чоловік,— сердито відказав Ніс.

Обидва човни йшли майже навстріч один одному. Чути було рівне гудіння моторки. Вона була вже недалеко. Талосів човен уже майже порівнявся з ними. Він ішов до протилежного берега довгої і широкої Сулійської бухти. Між човнами було щонайбільше ярдів сто.

— Талосе! — гукнув Ніс.

— Зараз ми повернемо,— озвався Талое.

— Правуй до берега,— сказав йому Ніс.—> Тримайся якомога ближче.

— Я піду за тобою,— сказав Талое.

— Ні. Іди як ідеш. Вони вже близько. Чуєш?

— Так. Але так буде надто довго,— сказав він.—' Я завертаю.

— Коли хочеш жити, не роби цього. Іди до берега. А далі попід берегом.

— А твій австралос розбирається у вітрилах?

— Ні.

— Мій теж ні. Звідки вони такі взялися?

— Звідти, де немає моря.

— Не розумію таких — зовсім темний народ! Скажи цим австралос, що я їх все одно поважаю.

— Скажу. Але ти тримайся попід берегом.

Ніс згадав, як вони робили, перевозячи зброю. Намагалися ніколи не виходити у відкрите море. Трималися попід берегом. Ховалися в його тіні. Робили короткі галси. Ніколи не тікали від моторки. Весь час короткі галси попід берегом. І ховалися. Ховалися.

— Ну то як воно там? — гукнув Бернові Стоун.

— Та гаразд, якщо тільки цей вражий грек знає, що робити,— відповів Берк.

— Ми йдемо до різних берегів,— сказав Стоун.

Тепер уже доводилося кричати. Стоун підвівся.

Човни розходилися щораз далі.

— Ви будете приставати до берега?

— Ні,— гукнув Стоун.— А ти пильнуй, щоб він тримався ближче до берега.

— А ви ж куди?

—■ До другого берега.

— Бувайте! — гукнув їм Берк.

— Бувайте! — гукнули вони у відповідь.

І Берк із Талосом щезли в далині широкої Сулій-ської бухти.

Моторка наближалася, рівно вистукуючи дизельним двигуном. Ніс трохи завернув і йшов тепер майже прямо до протилежного берега. Він раз у раз озирався, чи не видно моторки.

— Не бачу,— сказав він Стоунові.

— Десь недалеко. Я її чую.— Стоун вільною рукою намагався перевернути пораненого грека на спину.

— Попустіть трохи,— сказав йому Ніс.

Стоун попускав вітрило, доки Ніс сказав, що годі.

Повіяв свіжий бриз. Він дужчав, що ближче вони підходили до виходу з бухти. Воду дрібно морщило, вони гойдалися на хвильках, нетерпляче дожидаючи справжнього вітру, щоб дістатися якомога ближче до берега.

Ніс і далі тримав цей курс, доки вони опинилися в тіні високого берега. Потім він змінив галс. Вони тепер ішли попід самим берегом до мису, за яким уже починалося відкрите море.

Моторка йшла серединою бухти. Вони не бачили її, бо місяць зайшов, а чорна тінь від берегів поглинала все довкола.

Ніс ішов небезпечно близько від стрімкого берега, роблячи короткі галси, раз у раз гукаючи Стоунові перевести грот.

— Мабуть, вони погналися за ними,— сказав Стоун. Він думав про Берка, що плив у Талосовому човні до другого берега за якусь милю звідси.

Постукування двигуна почало стихати.

— Якщо він триматиметься берега, їх не знайдуть.

— Звичайно. Тільки чи триматиметься?

— Не знаю,— сказав Ніс.

Він оглянувся, але побачив тільки береги затоки, що дедалі вужчала і губилася в темряві. Він повернув човен на кілька румбів до вітру, готуючись обігнути мис і вийти у відкрите море. Він думав, де воно — те село Літтос. Туди Талое повезе Берка, якщо виплутається з цієї халепи. Там живе Хаджі Міхалі. Він усе ще думав про це, коли обходив мис, а обійшовши, поплив уздовж морського берега.

Куди — він не знав. Поки що просто якомога далі від моторки.

Розділ п'ятнадцятий

Поранений грек отямився, коли вони знову проходили повз Сулійську бухту. Вони мали повернути на захід уздовж берега. Але Ніс не хотів іти на захід, бо знав, що це привело б їх до Фаестоса. А Фаестос — то таке місце, до якого він не хотів підходити й близько. То було досить велике

місто. Він вирішив зачекати світанку в морі, сподіваючись зустріти другий човен з Талосом і Берном.

Саме тоді грек прийшов до тями.

— Це мій човен? — спитав він.

— Твій,— відповів Ніс. Він і Стоун були досить здивовані. Вони саме збирались поглянути, чи цього грека вбило, чи тільки поранило.

— Де в тебе болить? — спитав Ніс.

— У спині,— відповів той.

— Його поранило в спину,— сказав Ніс Стоунові.— Прив'яжіть грот і огляньте його.

— А я думав, він мертвий,— сказав Стоун. Він закріпив грот-шкот.

— Як же воно влучило тобі в спину? — спитав Ніс.

— Що влучило? — Грек сів і дивився, як вітер полоще темне вітрило.

— Та куля.

— Ніщо мені не влучило в спину,— відповів той.— Просто я впав.

— То ти не поранений?

— Ні.

— А нехай тобі абищо!

У темряві Ніс не бачив грека, а тільки чув його голос. Але й з голосу він розгадав цього чоловіка — його дурну впертість, необачність і недбальство.

— Він ніби й не поранений,— сказав Стоун.

— А він і справді не поранений. Він просто впав.

Стоун нічого не відповів. Знову відв'язав грот-шко-

та й поставив вітрило від свіжий бриз.

— З якого боку Літтос? — запитав Ніс у грека.

— Аж біля Кавро Мелісси.

Це був мис миль за двадцять п'ять від Сулії. Тримаючись отак, як оце зараз, вони врешті дістануться туди.

Ніс більше нічого не сказав, але відчув полегкість.

— Усі човни позабирали? — спитав грек.

— Не знаю. За нами гналася моторка.

— Нам треба в Ентос,— сказав грек, згадавши раптом, що його запитали про Літтос.

— У Літтос,— сказав йому Ніс.

— А це далі за Ентосом,— відповів сірносець.

— Відвезеш нас туди й вернешся назад,— сказав Ніс. Він промовив це спокійним голосом.

— Моя жінка і рідня чекають на мене в Ентосі.

— А хіба ти не зможеш вернутися туди з Літтоса?

— Поки я їздитиму сюди-туди, мене спіймає моторка.

— Послухай,— сказав йому Ніс.— Нас двох та ще одного австралос мали відвезти в Літтос, де живе такий собі Хаджі Міхалі, що підтримує зв'язки з англійцями. Нам треба в Єгипет.

— А я повинен відвезти свою сім'ю якомога далі на схід,— сказав сірносець.

— Але ж ти можеш вернутися за ними і з Літтоса — сказав Ніс.

— Кажу ж тобі, що на той час мене наздожене моторка. Я повинен якомога швидше виїхати разом с родиною.

— Розумію.— Інакше відповісти Ніс і не міг.

Щоб вибратися з цього острова, мені довелося забрати чужого човна. За це залізноголові спалили ціле село, а власника човна і його дружину повісили. Тепер мені треба в Літтос. Куди б я не подався, розплачуються отакі, як цей, що має сім'ю і йде світ за очі, бо через нас зруйнували їхнє село й забрали їхні човни.

— Доведеться нам іти в цей Літтос пішки берегом,— сказав він Стоунові по-англійськи.

— А чому не човном? — спитав той.

— Сім'я чекає цього чоловіка біля Літтоса.

— То він що, не може нас туди відвезти?

Ніс похитав головою, але Стоун не помітив. Він усім тілом налягав на румпель. Був такий стомлений, що в нього злипалися очі. Уже майже розвиднілося, і він радів, що настає день. Ніс тепер не хотів думати, як вони потраплять у Літтос. Або про Берка. Або про те, чи пощастить роздобути човен у Літтосі, щоб дістатися до англійців у Єгипті. Усе це надто дорого коштує. Він знав зі свого власного досвіду, що човен — це все. Ніхто не хоче розлучатися з човном. Два роки в кам'яному мішку в Ларіссі: одноманітність, страшна одноманітність, ні з ким навіть перемовитися словом. Він уже забув, що значить човен для людини. А тепер він перейнявся почуттями оцього сірносця. Згадав, як цей сказав: "Без човна все одно, що без хліба". Він розумів, чому відчайдушний сірносець лежить на дні човна й не поспішає хапатися за румпель чи грот-шкот. Він хоче перепочити. Але понад усе хоче стати господарем свого човна.

— Сподіваюся, Берк уже там,— сказав Стоун.

— Тільки-но ми дістанемося туди — у нас знову почнуться клопоти.

— Не подобається мені, що ми знову йдемо у велике село.

— Не в тім річ,— сказав Ніс.— Головне — знов дістати човна, щоб вирушити в Єгипет.

— Хто цей грек, про якого вони говорять?

— Якийсь Хаджі Міхалі. Видно, завзятий чоловік, не складає зброї.

— А як же з човном?

— Може, він уже має якийсь зв'язок з англійцями. Це єдина наша надія.

— Ні в кого немає бажання віддати свого човна для поїздки в Єгипет, — сказав Стоун.

— А кому це потрібно?

■— Виходить, залишається одне — вкрасти його.

— Цього ми не зробимо,— сказав Ніс.

— Мабуть-таки, ні. Але тоді нас рано чи пізно впіймають.

— Усе залежить від Хаджі Міхалі,— сказав Ніс.

— Авжеж. Якщо він справді має зв'язок з англійцями.— З тону, яким Стоун мовив це, було видно, що він не дуже в таке вірить.

— Гадаєте, це неможливо?

— Сумніваюся,— мовив Стоун.

— Невже англійці покинуть Кріт напризволяще?

— Схоже на це,— стомлено відповів Стоун.

•— Вони зроблять дурницю. На острові геть усі проти залізноголових. Як досі були проти Метаксаса.

—— А що, по-вашому, можуть зробити англійці?

—— Боротьба триватиме і без них. Крітяни ненавидять залізноголових.

— Нехай так. Але що можуть зробити англійці?

Треба було змінити галс і відійти від берега, що

раптом опинився занадто близько. А коли човен став на курс, вони повели розмову далі.

— Англійці можуть посилати крітянам зброю. Допомогти населенню організуватись,— відповів Ніс.

Стоун визивно засміявся.

— Не вірцте? — спитав Ніс.

— Ні.

— Не розумію, чому.

— Я теж часом не розумію,— сказав Стоун, щоб закінчити розмову.

— З такою політикою вони програють війну,—> сказав Ніс, щоб переконати Стоуна.

■— Навіщо ви мені це кажете? — спитав Стоун.

— Не думаю, щоб вони були такі дурні. Адже це в їхніх інтересах.

— Поживемо — побачимо,— сказав Стоун і знов недовірливо засміявся.

Ніс промовчав. Човен кренився від усе дужчого вітру, що добре напинав схожий на чаїне крило грот. Стоун уже опанував просту науку керувати вітрилом за допомогою шкотів.

Цього було досить.

Ми йдемо в Літтос. Хаджі Міхалі напевно підтримує зв'язок з англійцями. Англійці не такі дурні, щоб кинути острів напризволяще.

— Дай я покерую,— сказав сірносець.

Він спав, але прокинувся, коли човен раптово на-кренився.

— Далеко ще до твого Ентоса? — спитав його Ніс.

Сірносець подивився на гористий берег, що мрів

у сірій ранковій імлі.

— Та ще година ходу,— відповів він. І взяв румпеля з Нісових рук. Ніс перейшов наперед і сів на увігнуте й мокре дно, упершись ногами, щоб не перекочуватись від хитавиці.

Через годину сірносець розбудив його. Ніс одразу відчув, що човен лежить у дрейфі.

— То ви висядете в Ентосі? — спитав сірносець.

— А там є залізноголові? — спитав Ніс, підводячись.

— Не знаю,— відповів сірносець.— По березі е навіть великі села, до яких залізноголові ще не дісталися.

— Ти зможеш нас висадити десь перед Ентосом?

— Зможу.

— Так буде краще,— сказав Ніс.

Уже зовсім розвиднілося. Ніс подивився на Стоуна, що скрутився величезним бубликом під банкою і міцно спав, не відчуваючи, що його ноги у воді.

— Я б охоче підвіз вас до Літтоса, але це неможливо.

— Я розумію,— сказав Ніс.— В цьому Ентосі е дороги?

— Немає.

— А в Літтосі?

— Теж нема. Тут їздять морем. У Літтосі плетуть сіті й роблять вино.

— То мають бути й дороги.

— Немає. Тільки море.

Вони знову почали вирівнювати човен на курс, бо швидкість зменшилася, грот обвис і лопотів, не наповнюючись вітром. Сірносець поставив його на вітер, а Ніс розгорнув клівери й заходився коло клівершко-тів. Клівери помогли. Човен накренився, і вони повернули до кривої, як турецька шабля, затоки, що лежала між морем і стрімкими жовтими горбами на березі.

Тут Стоун прокинувся і сів.

— Підпливаємо? — спитав він.

— Ага,— відповів Ніс.— Ми висядемо на берег за селом.

Вони йшли лівим галсом, аж доки опинилися проти входу до схожої на півмісяць затоки. Тут сірносець змінив галс і пішов за вітром просто в затоку, піднявши на ходу кіль, а Ніс скерував човна до положистого берега. Ніс розвернувся на вітрі, й корма врізалася в пісок.

— Чи є ще села до Літтоса? — спитав він у сірнос-ця, намагаючись перекричати лопотіння грота.

— Є. І всі рибальські.

Стоун уже стрибнув з корми на мокрий пісок і відбіг далі, щоб на нього не бризкали прибережні хвилі.

— Адіо.— сказав сірносцеві Ніс.

— Адіо. Прийми мою відданість за те, що допоміг вивести човен.

— Приймаю і розумію,— чемно відповів Ніс.

— Поясни молодшому інглезос, що я не тікаю від залізноголових. Скажи, що мені й моїй сім'ї треба переїхати далі на схід. Але я не тікаю. Як на мене, то залізноголові й метаксисти — одне й те саме. Я й там зможу боротися проти залізноголових і метаксистів. Але для цього мені потрібен човен.

— Скажу,— нетерпляче відказав Ніс.

— Скажи йому, що човен — то хліб для рибалки та його сім'ї. Тим-то й кепсько мати справу з сімейними. Найкращий борець проти

залізноголових і метаксистів той, у кого нема сім'ї, нема ні мого, ні нашого. І немає човна, за який треба потерпати. Він це зрозуміє?

— Зрозуміє,— відповів Ніс.

Він штовхнув човен назад у воду. Сірносець відв'язав грот-фал і опустив гафель. Він збирався йти тільки кліверами, бо одному чоловікові несила впоратися з гротом і клівером.

— Адіо,— знов сказав йому Ніс.

— Поясни йому і зрозумій сам. "

— Гаразд.

— Адіо,— сказав сірносець. Він потягнув за клі-вер-шкоти, й клівери напнулись на вітрі. Він вирушив у море короткими галсами.

Ніс і Стоун, зоставшись на безлюдному березі, якусь хвилю дивилися йому вслід. Потім Стоун сказав:

— Я забув автомат у човні.

— Там він потрібніший,— сказав Ніс.

— Шкода, що він не захотів іти в Єгипет.

— Ні, не шкода,— сказав Ніс.

І вони стали підійматися на високий берег, щоб іти на захід, до Літтоса, де їх, мабуть, уже чекав Берн.

Розділ шістнадцятий

Вони добиралися до Літтоса аж три дні. Опинились далі, ніж треба. Взнали про це тільки наприкінці другого дня. Ніс зайшов у хатину пастуха, щоб попросити хліба й часнику, і дізнався від пастуха. На багато миль довкруж Літтос був єдиним селом з виноградниками, оливковими гаями й фруктовими садами.

Ніс відразу пригадав, що вони вже проходили повз таке село. Вони повернули назад, ішли цілу ніч і вранці легко його знайшли. Спустилися в долину, поминули кілька поодиноких будиночків і врешті опинилися в Літтосі, що лежав там, де долина виходила до моря. Долина була мілка й не така вже широка, як її розмалював пастух. Просто невелика балка, оточена з трьох боків горами й з четвертого — морем. Єдиним поселенням у ній і було село Літтос.

Літтос тягся вздовж нерівної лінії берега й заходив у родючу долину. Він мав форму літери Т. Це поселення поєднувало в собі риси рибальського, виноградарського та рільничого села. Оливкові гаї та сади були безладно розкидані, але родили рясно. Оливки, абрикоси, виноград, хурма росли упереміш.

Земля тут, як і мессарська, була сіра, з тріасового вапняку. Будинки в Літтосі всі з каменю, саманних зовсім не було. Стіни здебільшого побілені, що на Крі-ті зустрічалося не часто.

Ніс і Стоун вийшли на нього віслючою стежкою. Вони проходили повз групи селян у долині, що підстригали виноградні лози або збирали абрикоси. Назустріч траплялись віслюки з корзинами, наповненими виноградом. Ніс і Стоун ні з ким не заводили розмови, доки не почалося село.

У Літтосі справжніх вулиць не було. Між будинками вилися кам'янисті стежки, але в найнесподіваніших і невідомих напрямках. Вони минули цю частину села і вийшли на берег. Тут усе було таке саме, як у Сірносі, але більше і без блакитної дороги. Тільки біла кам'яна смуга відокремлювала

від берега довгий ряд будинків, з вікнами на схід. Але до села — жодної дороги.

На цій білій смузі, що впиралася в стіну, стояли кілки для сушіння сітей. Де-не-де біля них поралися рибалки, лагодячи сіті, а далі на воді вишикувалися шереги маленьких однакових човнів. Ніс пошукав очима Талосового й не побачив. Ніс спинився біля якогось рибалки. Коли Ніс і Стоун ішли берегом, усі вони зацікавлено дивилися на них, але чемно мовчали.

Рибалка у плетеній шапочці на засмаглій голові, до якого збирався заговорити Ніс, саме намотував на кілочок вірьовку для сіті, пропускаючи її між двома пальцями правої ноги.

— Калімера,— чемно сказав Ніс.

— Калімера,— відповів рибалка, що лагодив сітку.

Ніс вирішив, що краще відразу заговорити про

справу.

— Я шукаю хлопця, якого звуть Талос із Сірноса, та ще одного чоловіка з ним.

— Це село зветься Літтос,— сказав рибалка.

— Знаю. Він мав припливти до Літтоса на своєму човні.

Рибалка нічого не відповів.

— А тут більше нема нікого з Сірноса? — спитав Ніс.

— Та ніби немає.

— Тоді скажи мені, де знайти чоловіка на ймення Хаджі Міхалі?

Рибалка перестав мотати, але нічого не відповів. До нього підійшло ще двоє рибалок.

— А ти хто такий? — спитав один.

Ніс знав, що вони насторожено придивляються до них і тому такі стримані. Знав і те, що йому доведеться говорити про себе все як є.

— Я Ніс Галланос. Я прибув сюди з Сірноса, який ущент зруйновано.

— А він? — це про Стоуна.

— Він франк,— Ніс ужив слово, яким звичайно називали чужинців.

Рибалка, що лагодив сітку, підвівся й пильно подивився на Стоуна, але той навіть не закліпав своїми великими голубими очима, дивився йому у вічі щиро й довірливо.

— Ідіть за мною,— сказав рибалка.

Він витер спітнілі руки об полотняні штани, стромив ноги в дерев'яні сандалі без задників і пішов кам'янистою вулицею.

— Ну, що ви взнали? — спитав Стоун у Ніса.

— Нічого. Нам не довіряють.

— Я не бачив малого човна, в якому був Берк,— сказав Стоун.

— Мабуть, тут його немає.

Вони замовкли, бо рибалка повернувся й похитав головою, мовляв, не треба говорити. Жінки дивилися на них, голі дітлахи бігли слідом, а потім відстали.

Був полудень, і з-під їхніх ніг здіймалися хмарки гарячої куряви.

Рибалка йшов звивистими стежками між білими кам'яними будиночками. Він привів їх у кінець села над море, де хати були більші. Тут уся земля була всипана дрібним білим піском, який до блиску відшліфував каміння.

Рибалка підійшов до довгої низенької хатини й постукав у двері, що складалися з двох половинок — верхньої й нижньої. Потім штовхнув двері ногою.

— Сарандакі,— гукнув він. По-грецькому це слово означає "сорок", але він його, видно, вжив замість імені.

— Хто там? — почулося з-за дверей.

— Політіс,— сказав рибалка.

Верхня половинка відчинилася, і в ній з'явився чоловік, ще вищий за Стоуна. Риси обличчя в нього були грецькі, але шкіра чорна, як у єгиптянина або сі-рійця. Справжній джин. Високий темно-коричневий череп був зовсім лисий. Навколо очей дрібні зморшки, погляд пильний, насторожений.

— Калімера, старий пугачу,— сказав він.

— Калімера й тобі,— відповів рибалка.

— А хто це з тобою? — Він кивнув на Ніса і Стоуна.

— Відчиняй двері.

— А ти не поспішай.— Велетень Сарандакі, Сороківка, був, видно, хитрий.

— Відчиняй двері,— повторив рибалка.

— Навіщо? — спитав той тонким голосом. І широко-широко всміхнувся.

Тоді Ніс знов подумав, що треба сказати все як є.

— Я Ніс Галланос. Мені потрібно побачити когось із сірносців або Хаджі Міхалі.

— їм теж кортить бачити тебе,— глузливо сказав Сарандакі й засміявся, наче засопів ковальський міх.

— Мені треба їх бачити,— твердо сказав Ніс.

— Послухай, молодий пугачу. Ти отак раптом приходиш сюди із своїм франком і кажеш: мені потрібен Хаджі Міхалі. А звідки тобі відомо, що я його знаю?

— Знаєш,— сказав Ніс, дивлячись йому у вічі.— Мені потрібен молодий сірносець.

— Навіщо?

— Бо мені потрібен Хаджі Міхалі. Де його знайти?

— Нібито ти не знаєш.— Саран дані весело сміявся.

— А от і не знаю,— сказав Ніс.— Кажи, де він.

— Не гарячкуй,— повільно й весело мовив Саран-дакі. Його, видно, усе це неабияк тішило.— Я зроду про такого не чув.

— А про Талоса? Брата Екса.

— Ні.

Ніс терпляче й докладно став розповідати про те, як вони забрали човни з Сулії. Потім про Талоса, який з другим асстралос на ймення Берк попливли до Літ-тоса.

Якусь мить джин Сарандакі недовірливо дивився на нього.

— Хтозна, може, тут і справді знайдеться який сірносець,— сказав він і знову засміявся.

Він вийшов на вулицю й повів їх до іншої, такої ж довгої й низької хижі, що стояла просто над морем. Відчинив суцільні, сплетені з рафії двері.

— Попитайте тут своїх сірносців,— сказав Сарандакі, тикаючи пальцем усередину.

Стоун увійшов слідом за Нісом. Підлога була вимощена каменем, в одному кутку лежала велика купа білих губок. У другому кутку, в темряві, ворушилися люди.

— Талосе! — гукнув Ніс. Він нічого не міг побачити.— Талосе! — повторив ще раз. Але не був певен, що Талое тут.

Врешті хтось ознався:

— Що? Це ти, Георгію?

— Ні. Це Ніс Галланос.

Талое вийшов на світло, що падало з дверей. Його обличчя Пана сяяло невинним лукавством.

— Ти ба! — закричав він.— А ми вже думали, що вас схопили.

Вони міцно потиснули один одному руки, а Берк стояв поруч. Отак просто, ніби нічого й не сталося. Це було дуже схоже на Берка. Вони несподівано з'явилися, і він вийшов їм назустріч. Але зустрічає тепло. А Стоуна він навіть радий бачити. Ніс відчував приховану теплоту в стосунках цих двох людей і цінував її.

— Здоров, Стоуне,— першим мовив Енгес Берк.

Це привітання стало сигналом. Усі троє потисли один одному руки. Це в них вийшло якось похапцем і трохи незграбно, особливо у Берка й Ніса.

— Коли ви прибули сюди? — спитав його Стоун.

— Наступного ранку. А де ви пропадали?

— Ішли пішки,— відповів Ніс.

— Вони що, потопили ваш човен? — спитав Берк у Ніса.

— Ні,— відповів Ніс.— Ми йшли пішки тільки від Ентоса.

— Вони, хай їм чорт, мало не спіймали нас,— сказав Берк.

— Ми чули, як вони гналися за вами,— сказав Стоун.

— Цей паливода,— про Талоса,— відразу погнав у відкрите море. А вони, мабуть, шукали нас попід берегом.

Ніс тим часом квапився побалакати про все з Тало-сом. Про Ентос. А спершу про моторку. Про Хаджі Міхалі. І про те, що його, Талосів, брат Екса досі не вернувся від англійців.

— Я поживу з австралос у хатині ловців губок, поки він повернеться,— сказав Нісові Талое.

— А хіба в цьому селі живуть ловці губок?

— Ні,— відповів Талое.— Ловці губок приходять сюди влітку.

— Отой вулкан Сарандакі, судячи з кольору його шкіри, мабуть, теж ловець?

— Це знаменитий Сарандакі.— Коли хлопець починав щось розповідати, його обличчя прибирало лукавого й задоволеного вигляду. — Знаєш, чому його так прозвали? Бо він і два його брати могли пірнати на глибину сорока морських саженів. Так, аж на сорок саженів. Що глибше, то кращі губки.

— Його брати тут?

— Ні. З усіх живий зостався тільки Сарандакі. Один брат як пірнув, то більше й не виплив. А другого уколошкали наші "родичі" — метаксисти.

Ніс невиразно пригадував ловців губок із Фамагус-ти, теж чорних від постійної праці на сонці та вітрі, з широченними грудьми — від тривалих перерв у диханні.

— А де ж твій Хаджі Міхалі? — спитав Ніс.

— Тут.

■— Він уже налагодив зв'язок з англійцями?

— Та ще не зовсім,— відповів Талое.

У хлопця знов з'явився вираз зосередженого лукавства.

— Зараз я піду побалакаю з ним,— сказав він. І докинув: — Ми з австралос оце саме снідали. При-зволяйтесь і ви: чим багаті, тим і раді.

Не чекаючи відповіді, Талое рушив до дверей і вийшов.

— Куди це він подався? — спитав Берк.

— До отого Хаджі Міхалі,— відповів Ніс.

— Знаєте,— сказав йому Берк.— Ваш Хаджі Міхалі заправляє тут усім.

Вони відійшли в куток кімнати. Берк розчинив віконниці, які захряпнув був, коли почув, що хтось іде. При світлі Ніс побачив чашку з тертим часником та круглу селянську паляницю. Стоун і Ніс сіли й жадібно накинулись на їжу, вони були страшенно голодні.

— Я нічого про нього не знаю,— сказав Ніс.

— Наше щастя, коли ми виберемося звідси,— сказав Берк.

— Ви вже заводили які-небудь розмови? — спитав Стоун.

— Тут іще є п'ятеро таких, як ми,— сказав Берк.— Два англійських офіцери і троє солдатів живуть у старій хатині на горі. Я збирався зайти до них завтра. Був би вже досі зайшов, але хотів дочекатися вас.

— Англійці? — спитав Стоун.

— І він їх збирається переправляти? — поцікавився Ніс.

Ні. Цей Хаджі Міхалі не хоче випустити звідси жодного човна.

— Чому?

— Чи то чекає англійців, чи то збирається когось потурити із якогось там острова.

— Звідки це вам відомо? — спитав Ніс.

— Серед англійців є один майор. Він розмовляє по-грецьки. Він на цього Хаджі Міхалі вовком дивиться за те, що той не дає їм човнів. А Міхалі не дає, доки не прибуде хтось із Єгипту. Він, видно, надумав собі щось своє з човнами. Ми тут засядемо на цілий рік.

— Хай йому грець,— сказав Стоун.— Ніхто не хоче дати човна.

— А ви як думали? — швидко спитав Ніс.

Стоун аж розгубився. Він добродушно всміхнувся й похитав головою.

— Та ніяк,— відповів він.

— Постривайте, ви все побачите самі,— сказав Берк.— Серед отієї братії, що на горі, вже йде гризня. Цей Хаджі Міхалі не дає їм човна. А

тим часом тут день від дня чекають залізноголових.— Він навмисне вжив слово "залізноголові".

Якийсь час вони їли мовчки.

Потім повернувся Талос. Він сказав, що прийшов по Ніса, щоб повести того до Хаджі Міхалі. І Нісові вже кортіло зустрітися з оцим залізним чоловіком, який так владно всім верховодить, сперечається з англійцями й не випускає жодного човна в Єгипет.

І він пішов з Талосом до Хаджі Міхалі. і

Розділ сімнадцятий

У нього була густа біла-біла чуприна. Така само, як і в Ніса, тільки не чорна, а біла. А сам він був невисокий на зріст, іще нижчий від Ніса. Але засмаглий, такий же чорний, як ото Сарандакі — ловець губок. Мав чорні очі, а в куточках очей — безліч дрібних зморщок, які щільно збиралися докупи, коли його щось тішило, що бувало досить часто. Погляд був щирий, прямий, очі дивилися не кліпаючи. Йому можна було дати сорок, п'ятдесят або й усі шістдесят років. Одне слово, це вже був досить літній чоловік, але підтягнутий, дужий, і в ньому відчувалася не старість, а дозріла міць.

— То ти квапишся втекти звідси? — були його перші слова.

— Нікуди я не думаю тікати,— відповів Ніс.

— Малий Талос каже, що ти зібрався плисти в Єгипет.

— То хіба це втеча? — спитав Ніс.

— А це ще як поглянути,— відповів Хаджі Міхалі.

Вони стояли один проти одного, у обох був однаковий погляд, вольовий, щирий і сторожкий водночас. Вони були в кухні просторого кам'яного будиночка. Стіни в кухні — голі, зі стелі звисали вінки часнику. На решітці плити лежав рожен і стояв мідний посуд. На малому вогні грівся мідний кавник. Хаджі Міхалі, певне, щойно поснідав за низеньким столиком, сплетеним з лози. Талос стояв, спершись на одвірок, і з насолодою погладжував свого білявого чуба.

— А хіба там уже немає війни? — спитав Ній, не підвищуючи голосу.

— Є,— відповів Хаджі Міхалі.— Але й тут війна.

— Усе вирішуватиметься там. Десь-інде. Але не тут.

— Тут теж. Тут теж дуже важливо.— Хаджі Міхалі кивнув, наголошуючи на своїх словах.

— Ні.

Ніс і Хаджі Міхалі стояли тепер один проти одного як два борці, що очікуюче застигли в центрі килима.

— Щоб подолати залізноголових, треба піти на них гуртом. І нам тут так само. А не перекладати тягар на самих тільки англійців.

— Атож,— сказав Ніс.— Але саме тепер вони мають нести найбільший тягар.

— Тому ти й рвешся до англійців?

— Так, тому. Хоч я не дуже вірю в них,— сказав Ніс.

Тут Хаджі Міхалі раптом зрадів, немов одержав подарунок, якого досі не сподівався. У його чорних очах затанцювали іскорки, а в куточках очей зібралися доброзичливі зморшки.

— Приймаю тебе, молодий орле,— сказав він усміхаючись.

Тепер Ніс не знав, що казати. Ця швидка переміна була надто вже несподівана.

— Звідки ти родом? — спитав його Хаджі Міхалі.

— Із Патраса. Я Галланос.

— Мав каїк?

— Так. Ходив на каїках з батьком.

— Бунтар Галланос — твій батько?

— Так.

— Я його знав,— задоволено сказав Хаджі Міхалі.— Усі його знали. У мене тут іще й досі е зброя з Кувейту.

— Нас упіймали, коли ми її перевозили,— сказав Ніс.

— І про це знаю. Що сталося з твоїм батьком?

Ніс похитав головою.

— Не знаю.

— Тебе вони відпустили?

— Я сидів у Ларісській фортеці аж до початку війни. А тоді мене забрали до армії й привезли на Крі/разом з англійцями та македонцями.

— Я так і не розумію, чому ти рвешся в Єгипет.

— Бо тут нема чого робити,— уперто відповів Ніс.— Щоб довести справу до кінця, потрібна велика сила, а нині така сила є тільки в англійців.

— Тут не така вже безнадійна справа.— Хаджі Мі-халі мотнув головою, і його біла чуприна розсипалася.

— Із залізноголовими якщо вже воювати, то треба винищити їх до ноги, а тут це неможливо.

— Послухай,— із притиском сказав Хаджі Міха-лі.— Усе, що ми наготували проти метаксистів, тепер повернено проти залізноголових. А наготували немало.

— То ви збираєтеся виступити проти залізноголових?

— Авжеж. Смішно, але старший брат дістане все, що ми наготували для молодшого. Ми б досі впоралися з метаксистами, якби не ця війна.

— Однаково все це мало що дасть,— сказав Ніс.

— Знаю. Але тепер перед нами інший серйозний ворог — залізноголові. Це, вважай, те саме, що й ме-таксисти. Тільки куди більше. І треба діяти. Треба воювати з залізноголовими пліч-о-пліч з англійцями та з усіма іншими, що б'ються з залізноголовими. Але не самотужки.

— Ти вже дістав відповідь від англійців?

— Ні. Але Екса має незабаром повернутися.

— То через це вся затримка? Ти чекаєш відповіді?

— Ні. Ми все одно почнемо.— Хаджі Міхалі неабияк захопився тим, що говорив.

— З чого почнете?

— З Гавдосу.

Гавдос — скелястий острів, що нагадує Мальту, розташований миль за тридцять на південь від Літтоса. Ніс згадав, як він обходив там прибережні рифи.

— А що там, на Гавдосі?

— Фортеця. Хіба ти не чув про Гавдос? Там ув'язнили всіх наших людей, які були проти Метаксаса. Це тюрма.

— Про це я чув.

.— їх там двадцять чоловік. Щонайменше десятьох я знаю особисто. Усі літтосці. Решта — ловці губок.

— І ти хочеш висадитись на Гавдос, щоб звільнити їх? — недовірливо спитав Ніс.

— Атож. Саме так.— Хаджі Міхалі втрачав терпець. Цей чоловік завжди горів. Біла чуприна метлялася довкола голови, мов полум'я.

— А хто їх там тепер охороняє?

— Усе ще метаксисти. Мені відомо, що залізного-лових там поки що немає. Уявляєш собі, що з ними буде, коли туди прийдуть залізноголові? Ти собі уявляєш?

— Так,— відповів Ніс. Він згадав Спада.

— Вони гірші за метаксистів. А ті, яких тримають на Гавдосі, всі антиметаксисти. їх треба визволити, перше ніж залізноголові згадають про Гавдос.

Ніс нічого не відповів. Він тільки був здивований, що залізноголові й досі не захопили Гавдоса. Він дивився на цього Хаджі Міхалі і бачив, що той не такий уже спокійний і добродушний чоловік, яким інколи видавався. І не такий уже грізний та шалений, яким ставав подеколи. У ньому поєднувалося те й те. До того ж у нього був гострий погляд і проникливий розум. А все це разом — не абищо.

— Я попросив англійців, які тут, допомогти нам упоратися з важкою зброєю.

— Якою це важкою зброєю?

— У нас є міномети,— відповів Хаджі Міхалі.— Вони дуже потрібні для такої справи.

— Де ви їх дістали?

— У нас тут упав аероплане залізноголових, там ми їх і знайшли.

— І багато?

— Аж три. Але що за чудова зброя! Товсті, мов гуси, а сила яка!

— А чому це вони так потрібні?

— Без мінометів у гавдооьку бухту Хавро Спаті пробратися неможливо. Зараз я тобі поясню чому. Там є три невеличкі форти, де стоять кулемети, і, поки ці форти діють, у Хавро Спаті не втрапиш. А вони дуже високо в скелях. Розбити ці форти можна тільки мінами.

— А вночі туди не можна пробратися?

— Ні. Там скрізь рифи, чимало з них під водою.

— А як же ви думали зробити це раніше? — дивуючись, запитав Ніс.

— А ніяк. Хотіли спробувати гранатами, але у нас їх немає. Неможливо було щось придумати, доки пастух Ідріс не знайшов у горах літак залізноголових, на якому ці міномети. Отоді й стало можливо. Далі знову стало неможливо, бо ми не вміли з них стріляти. Потім прийшли англійці, й знов стало можливо. Адже англійці тямлять у всяких машинах. Отож ми до них і звернулися.

— Як?

— Серед них є один, що трохи розмовляє по-гре-цьки, якось порозумітися можна,— сказав Хаджі Мі-халі.

— Англієць — і розмовляє по-грецьки? — Ніс ніяк не міг у це повірити.

— Я теж здивувався. Але він уперся на своєму. Вимагає, щоб я йому дав човни. А чиї човни я йому дам? Тож я попросив його допомогти нам. Як по-твоєму, чи всі англійці тямлять у цій зброї?

— Мабуть,— відповів Ніс, хоч і не був певен.

— А потім я йому дам човна. Але не тепер. Щоб визволити літтосців і ловців губок з Гавдоса, нам знадобляться всі човни. І англійці нам теж потрібні, бо вони вміють стріляти з мінометів. Для всіх п'ятьох діло знайдеться.

— Отже, ти їм пообіцяв дати човен, якщо вони тобі допоможуть?

— Атож. Я охоче віддам їм свого човна, коли все буде зроблено. Або пошлю Екса, щоб відвіз їх, якщо він на той час повернеться.

— Звідки повернеться? — Ніс уже розумів, наскільки важлива вся справа.

— Я послав Екса з його човном до англійців. Він має скоро вернутися.

— Знаю. А куди саме він поплив?

— В Александрію.

— Виходить, він має зв'язатися з англійцями в Єгипті й привезти тобі відповідь?

— Саме так.

Тепер, особисто зустрівшися з людиною, котра намагалася налагодити зв'язок з англійцями, Ніс раптом засумнівався й зрозумів сумніви Стоуна. Тепер і тут, коли спробу вже зроблено, це здавалося нереальним.

— Як саме ти думаєш підійти до Гавдоса? — спитав Ніс.

'— З моря. І тільки з моря, бо їхній табір розташований угорі над бухтою Хавро Спаті. Берегом туди підійти неможливо. Там широка смуга укріплень.

— А малі форти тримають під обстрілом усю бухту Хавро Спаті?

— Так. Коли вони стріляють, пройти неможливо. Треба знищити всі три форти. Тим-то починати краще мінометами.

— Як ви туди потрапите, хто вас проведе?

— Сарандакі, ловець губок, добре знає всі ті місця. Він часто пірнав за губками в бухті Хавро Спаті до того як попав до Метаксаса. Але пройти буде непросто.

— Непросто буде й стріляти з мінометів із човна.

— А це вже справа англійців,— з притиском мовив Хаджі Міхалі.— Якщо вони дадуть згоду, то це вже їхня справа. Але ми залежимо від їхнього вміння, бо малі форти прикривають підходи в Хавро Спаті.

— А коли вони зруйнують форти? — Ніс потроху починав розуміти задум.

— Єдина піщана смуга на березі Хавро Спаті перегороджена густим колючим дротом. Розумієш, табір стоїть високо над урвищем, а внизу латочка піщаного берега. Відразу за дротом починається ущелина. І це єдиний шлях нагору, до табору.

— А дріт перегороджує його?

— Еге ж. У нас про всяк випадок є й кулемети. Якщо англійці зруйнують малі форти, з дротом упоратися неважко. Насамперед треба знищити форти.

— Який там гарнізон?

— Цього ми не знаємо. Але в Елезії на Гавдосі гарнізон великий. Ми повинні упоратися дуже швидко, щоб звідти не встигли прислати підкріплення.

— По-моєму, це буде дуже важко,— швидко сказав Ніс.

— Так, нелегко,— погодився Хаджі Міхалі.— Але якщо ти справді розмовляєш по-англійські, як мені сказав Талос, то умовиш англійців.

— Спробую,— сказав Ніс не задумуючись.

— А де це Галланосів син навчився англійської мови?

— На Кіпрі.

— То ти їх умовиш. Вони тебе послухаються, як ти гадаєш?

— Не знаю,— відповів Ніс.— Дивно, що англійці не взяли човна просто так.

— А вони й не можуть узяти його просто так.

— їм уже вривається терпець, і вони можуть спробувати,— сказав Ніс.

— Ми тримаємо човни в закритій бухті,— сказав Хаджі Міхалі.— Думаєш, ми такі вже тюті? Я сказав тому, що говорить по-грецьки: розстріляю всякого, хто надумає взяти човна самовільно. Авжеж,

усякого, навіть англійця, сказав я йому, хоча сумніваюсь, чи він мене зрозумів. Але інакше й бути не повинно. Як я можу віддати зараз хоч одного човна? Повернеться Екса, тоді нехай і їдуть з ним назад. Чого вони ще хочуть?

— Вони поспішають.— Ніс згадав Берка.

— Ми теж. А нам треба поспішати, бо невдовзі залізноголові будуть тут. Хіба цим англійцям так пече?

— Такий то вже квапливий народ.

— А тих двох австралос, що з тобою, ти зможеш умовити?

— На цю справу?.. Не знаю. Не знаю,— відповів Ніс, ніби сам до себе.

— Умов їх,— твердо й з притиском сказав Хаджі Міхалі. Потім засміявся з притаманною йому лагідністю.

— Коли ти думаєш починати?

— Якнайскоріше. В разі чого ми спробуємо і без англійців. Бо залізноголові туди ось-ось приїдуть. Прийдуть вони й сюди. А поки що нам ніхто не заважає. Нам було легко підготуватися, бо ми відразу схопили всіх тутешніх метаксистів, поліцію та збирачів податків.

— А якщо англійці відмовляться?

— Якщо відмовляться, то обійдемося без них. Але тоді буде страшенно важко, майже неможливо. Ти їм поясйи про метаксистів.

— Вони не зрозуміють.

— Як можна не зрозуміти такої простої речі? Невже вони ніколи не чули, що є такі люди як метаксис-ти? Що вони п'ють кров?

— Вони це знають,— майже з люттю відповів Ніс.— Але вважають, що ця справа їх просто не обходить.

■— Гаразд. Розтлумач їм іще раз. Розкажи їм, що діялося в нас, у Літтосі. У нас тут дрібна риба, а оливки найкращі на Кріті після мессарських. Весь улов і врожай ми мусили продавати метаксистам. їхня влада, їхні фабрики й заводи. Вони також були господарями хліборобних земель. Усе було в їхніх руках. Вони встановлювали для нас свої ціни. Ми їм здавали оливки, рибу і навіть домашнє вино. Вони брали в нас усе, що могли. Пили нашу кров. А платили жменькою драхм. За опір нас засилали на острови. Як, скажімо, оцих людей на Гавдос. Тож і поясни їм, що ми збираємося визволити літтосців із Гавдоса.

— А що ви зробили з метаксистами, яких захопили тут? — Ніс потроху починав розуміти величезну силу цього чоловіка й захоплювався нею.

— Ми позачиняли їх в арештантські камери. Там, де досі вони тримали нас. Туди ж і посадили. У будинку мерії.

Ніс чудувався дедалі більше. Хаджі Міхалі розкривав себе перед ним квапливо, уривчастою, але зрозумілою мовою.

— Треба діяти негайно. Якщо залізноголові захоплять наших антиметаксистів, то поріжуть їх як качок,— сказав Хаджі Міхалі так, наче починати треба було саме зараз, цієї миті.

— Якщо ваші міномети...— почав був Ніс.

— Вони всі розібрані і зберігаються по хатах ловців губок. Видно, що це чудова зброя.

— І міни до них є?

— Три ящики. Є ще у нас два невеликих кулемети. Послухай, молодий орле,— палко провадив далі Хаджі Міхалі.— Умов цих англійців. Зумієш пояснити їм — уже буде півділа. Ти справді вмієш по-їхньому? Піди розтлумач їм це зараз.

Та Ніс уже запалився. Йому не треба було згадувати Ларісську фортецю, куди його посадили мета-ксисти. Ані уявляти себе в пазурях залізноголових. Ані розмірковувати й приймати рішення. Треба було відразу братися за справу. До дідька все, головне — це визволити антиметаксистів із гавдоського табору. Але спершу треба умовити цих англійців. І насамперед Стоуна та Енгеса Берка. Берка...

Тепер від Ніса залежало багато.

Він зрозуміє, якщо вони відмовляться.

Сам він — то інша річ. Знати метаксистів, як ото він, ненавидіти їх, на собі відчувати їхню ненависть, ненавидіти залізноголових — цього було достатньо.

Якщо ті двоє не зрозуміють, то я нічим не можу їм докоряти. Звісно, Берк не зрозуміє. Стоун дивиться правильно на метаксистів. Він відчуває те, чого не розуміє до кінця. А от Берк опиратиметься, дарма що добре все розуміє. Напевно опиратиметься.

Ніс іще не усвідомив того, що для нього, Ніса, це вже не мало нічого спільного з бажанням роздобути човен. Йшлося тільки про звільнення кількох літтосців із Гавдоса, перш ніж їх там схоплять залізноголові.

— Спершу я поговорю з тими двома, що зі мною,—■ сказав він.

— Із англійцями теж. Постарайся умовити їх скоріше,— наполягав Хаджі Міхалі.— Сьогодні, завтра. Це можеш зробити ти, бо англієць, що розмовляє по-грецьки, на мене злий. Талое тебе відведе до них.

Юний Талое досі непорушно стояв у дверях, спершись на одвірок. Він нетерпляче ждав, коли врешті стане потрібна і його участь.

Ніс уже рушив.до дверей, а Хаджі Міхалі все говорив. Ніс відчинив двері й обернувся, щоб щось сказати.

— Умов їх,— сказав Хаджі Міхалі.— Поясни їм, що ці антиметаксисти дуже потрібні нам у боротьбі з залізноголовими. Поясни їм, що коли ми їх звільнимо, вони будуть боротися далі. Адже то справжні бійці.

— Гаразд.

— Скажи їм,— провадив далі Хаджі Міхалі,— що це потрібно для перемоги над залізноголовими. Так і скажи.

Ніс знав, що не скаже цього, але знав і те, що це правда.

— Гаразд,— повторив він.

■— Адіо,— сказав Хаджі Міхалі.

— Адіо,— сказав Ніс.

Під враженням квапливої мови Хаджі Міхалі Ніс ішов кам'янистою вулицею, ніби зараз, цієї ж миті мав початися штурм Гавдоса.

Талое, лукаво всміхаючись, біг підтюпцем поряд.

Розділ вісімнадцятий

Він зайшов у хатину ловців губок і зразу заявив:

— Якщо хочете мати човен, то доведеться допомогти визволити кількох літтосців на острові Гавдос.

— Отакої! — сказав Берк.

— А хто вони? — спитав Стоун.

— Вони боролися проти Метаксаса, і метаксисти посадили їх у таборі.

— І ми повинні їх визволити?

— Так. Поки їх не захопили залізноголові.

— Чудово,— сказав Берк.— А ще що?

— Хіба мало того, що вони можуть попасти до за-лізноголових?

— Нехай так,— сказав Стоун.— А що маємо робити ми?

— Обстріляти з мінометів, поставлених на човни, форти, щоб літтосці могли підійти до острова на човнах.

— З мінометів? — перепитав Стоун.

— Атож, з мінометів.

— Це божевілля,— сказав Берк.

І він таки мав рацію.

— Чия це вигадка? — спитав Стоун.

— Це не вигадка. Він, Хаджі Міхалі, зробить це.

— А ті, що в таборі, його хлопці?

Ніс здивовано глянув на нього.

— Ну, його брати чи товариші? — пояснив Стоун.

— Ні. То люди, які боролися проти Метаксаса, як і сам Хаджі Міхалі.

— Ну, то нехай обходиться без нас,— сказав Берк.

— Літтосці не вміють стріляти з мінометів. А міномети потрібні, щоб зруйнувати малі форти на скелях перед табором.

— Оце так ускочили, що й казати,— кинув Берк.

— Це робиться не тільки задля човна,— сказав Ніс.

— Он як? — сказав Берк.— А що коли ми просто візьмемо один човен?

Ніс похитав головою. Далі докладно розповів про те, що Хаджі Міхалі обіцяв розстріляти кожного, хто спробує взяти човна саме зараз. А втім, він знав, що цим аж ніяк не злякає ні Берка, ані Стоуна. Погроза не вплине на їхнє рішення.

— Скільки це забере часу? — спитав Стоун.

'— Днів три-чотири.

— А багато греків на тому острові? Там у них, мабуть, добрячі укріплення.

— Точно не знаю. Але ж у нас міномети.

— З мінномета,— сердито сказав Берк,— треба добре цілитись. Точно визначити відстань. Треба все точно розрахувати. І взагалі, якщо міномет поставити на такому човнику, він його зразу перекине.

— У них є й більші човни,— сказав Ніс теж сердито.

Вони засперечалися. Але невдовзі суперечка вщухла. Ніс тримався спокійно, говорив не підвищуючи голосу, як і годиться незацікавленому посередникові. Але для нього ця справа була така ж особиста, як і для Хаджі Міхалі. Австралос вона давала можливість отримати човен. Він їм доводив, що справа варта ризику. Адже вони хочуть якнайшвидше вибратися звідси? Що ж, пояснював він далі, тоді не треба зволікати, треба діяти швидко, перше ніж залізноголові прийдуть на Гавдос або навіть у Літтос.

— Коли ж вони хочуть почати? — спитав Берк.

— Негайно. Тільки-но англійці погодяться. Без них

— Виходить, ми повинні вмовити англійців,— сказав Ніс.

Він так і не зрозумів, що саме спонукало Берка раптом прийняти рішення.

— Гаразд,— нетерпляче кинув той.— Якщо вже ми повинні йти і визволяти когось із якогось острова, то давайте визволяти. І негайно. Що швидше, то краще. ,

— З мінометами? — сказав Стоун.— Це неможливо.

— То хто тепер відмовляється?

— О господи, Енгесе. Адже ти знаєш, що таке міномет.

Стоун замовк. Усі вони мовчали, чекаючи, хто озветься першим. Врешті Стоун здвигнув плечима.

— Якщо неможливо обійтися без мінометів,— покірно мовив він,— то треба спершу все обмізкувати.

І докладно. А втім, де вони? Тридюймівки чи які?

— Не знаю,— відповів Ніс.— Мені ще треба вмовити англійців.

— А оце вже, напевно, неможливо,— сказав Берк.

— Ходіть зі мною,— запропонував йому Ніс. Адже Берк із отим його нумо-вже-визволимо-когось-там-із-якогось-там-острова-й-мерщій-вибираймося-звідси може неабияк допомогти йому.

— Я хочу побачити ці пухкавки,— сказав Берк.

Ніс відламав шматок від буханця, що залишився,

і вмочив у часник. Жуючи, він попростував до дверей.

Юний Талое зачекав, поки вони вийдуть, і, на диво мовчазний, рушив за ними.

Та мовчав він недовго. Усміхнувся своєю невинною лукавою усмішкою.

— Якщо ти вмовиш цих людей,— сказав Талое,— я теж поїду з тобою.

— Ти хоч бачив коли-небудь міномет?

— Ніколи.— Талое підстрибував на своїх коротеньких ніжках.

— Гаразд, якщо тобі дозволить твій Хаджі Міха-лі,— сказав Ніс.

— Дозволить.

— Як це він став ватажком у літтосців?

— Бо воював з метаксистами у Франко Кастеллі. Я тобі вже казав про це.

— Пам'ятаю. І тільки через це?

— У Літтосі всі були проти Метаксаса. Але тільки він узявся за метаксистів як слід. Навіть виноградарі й чавильники шанують Хаджі Міхалі.

— Он як,— сказав Ніс.

— Еге ж, отак. Він завжди був проти метаксистів,— провадив далі Талое.— Вони ловили його, хотіли забрати, та він щоразу тікав із Сарандакі та з ловцями губок. А потім зразу повертався.

— Т метаксистам жодного разу не вдалося злоеити його?

— Вони ніяк не могли його зловити завдяки Сарандакі. За нього всі ловці губок. Але про Гавдос я нічого не знав, доки він не сказав тобі. Дивно, що тут ловці губок ніби рівні з рибалками. Ти ж знаєш, як до них ставляться рибалки.

Ніс знав про поділ між рибалками й ловцями губок. Ловці губок були найнижчою кастою, найбільшими злидарями. Рибалки вважали, що ловити губки — принизливо. Це був тяжкий і невдячний промисел. Люди

бралися за нього тільки з відчаю або в пошуках незалежності в житті. Ловці губок жили на безлюдних скелястих острівцях. Вони перебиралися на узбережжя тільки влітку. Прийняти їх до себе для такого села, як Літтос було порушенням звичаю. А все через Ха-джі Міхалі. Він, мабуть, багато чим завдячує цьому Сарандакі. Або ж має великий вплив і на літтосців, і на ловців губок. Ніс знав, що метаксисти навмисне, задля своєї вигоди, роздмухували ворожнечу й чвари в таких селах, як Літтос. Вони під'юджували селян-землеробів проти рибалок, а рибалок — проти ловців губок. Але Хаджі Міхалі, усупереч метаксистам, видно, вдалося помирити й згуртувати їх.

— Так, це дивно,— сказав він Талосові.

— Чи захочуть англійці допомогти?

— Оці два австралос — так.

— А англійці? Як ти гадаєш?

— Не знаю. Я їх іще не бачив.

— Якщо вони не захочуть,— сказав білявий Пан,— то я відмовляюсь їх розуміти.

Ніс нишком пирхнув. Стоун і Берк, що йшли попереду, здивовано озирнулися.

— Він хоче поїхати з нами обстрілювати з мінометів острів,— ніяково пояснив Ніс.

— Ти ба який спритний,— сказав Берк.

— Він каже, що не зрозуміє англійців, якщо вони відмовляться допомогти.

— Скажіть йому, що зате я зрозумію,— мовив Берк.

Вони йшли один за одним і так поминули околицю селища. Потім Талое, пішовши попереду, повів їх угору вузькою стежкою, що вилася схилом. Вона підіймалася майже прямовисно. Обабіч неї ріс червоний дрок. Земля під ногами була суха, жовта й сипка. Внизу було видно невеличку літтоську долину, що лежала серед сонних оливкових гаїв. Нерівні зелені ряди стиглого винограду. Поодинокі білі будиночки попід схилами. І бухту, що замикала долину з боку моря.

Мирна картина під полуденним сонцем.

Вони відходили від неї вгору, слідом за Талосом, що витанцьовував попереду на своїх коротких товстих ногах. І Берк, дивлячись на нього й часто переводячи подих, декламував із Оскара Уайльда:

Козлоногий боже аркадський,

Що лишилося від тебе?

— Що-що? — перепитав Стоун.

— Та нічого,— сухо відповів Берк.

Раптом вони опинилися перед громаддям скель, стрімчаків та круч. На рівній вершині однієї скелі стояла чорна кам'яна з пласким дахом хижка пастуха. Біля неї лежали випроставшись кілька чоловік. Напівголі, зарослі, вони скидалися на дикунів.

У кожного на шиї висів шнурочок з особистим знаком.

Мабуть, це і були англійці.

Розділ дев'ятнадцятий

Коли вони підходили, Енгес Берк назвав Нісові кілька імен. Ніс їх не запам'ятав, бо англійські імена запам'ятати неможливо. Запам'ятав він тільки, як звати майора, бо про нього Енгес Берк сказав Стоунові:

— То великий мерзотник.

Звали майора Тіллі.

Він був високий, жилавий і геть лисий. Чорні вусики, трохи відвисла спідня губа, порожній погляд. Він мав якийсь безтямний вигляд. Крім нього, був іще один офіцер — лейтенант. Кремезний, круглий і добродушний.

Інші четверо були рядові. Один з них відрізнявся від-решти. Невисокий на зріст, смаглявий, він ніби все збирався всміхнутись, але усмішки так і не було. Ніс мимоволі звернувся саме до нього.

— Я прийшов просити вашої допомоги,— сказав він просто.

Ніхто нічого не відповів.

— Хочете допомогти нам дістати човна, щоб перебратися до Єгипту? — спитав Ніс.

— Це ви, бува, не про визволення якихось там в'язнів із Гавдоса? — поцікавився лейтенант.

— Так.

— Божевільний задум,— сказав лейтенант.

— Хіба човен того не вартий?

•— Та як вам сказати.

— З мінометами — дурне діло,— сказав один солдат. Його вимова виказувала в ньому вихідця з лондонського простолюду.

— Справа не в мінометах,— сказав лейтенант.— Але так, як хоче отой грек у селі, не можна. З моря не підійдеш. Нічого не вийде.

— Чому?

— Умить схоплять, не встигнеш і отямитись.— Це сказав лондонець.

— Вас можуть спіймати й тут,— відповів йому Стоун.

На якусь хвилю запала мовчанка.

Смаглявий, що весь час ніби збирався всміхнутися, підійшов ближче й став, граючись особистим знаком.

— Це ти Хаджі Міхалі? — спитав він. Вимовив це ім'я правильно, бо був шотландець і мав широке відкрите "а".

— Ні.— Ніс назвав своє ім'я й пояснив, хто такий Хаджі Міхалі.

— Нам треба знати про все докладніше,— сказав шотландець.

Ніс розповів їм, як недавно Стоунові та Берку, про необхідність визволити літтосців із табору на Гавдосі зараз, негайно, поки туди не прийшли залізноголові.

— Поки це не буде зроблено, човна нам не дадуть,— сказав Ніс.

— А як же з мінометами? — спитав третій солдат. Він був маленький, старий і заморений. Підперезаний ременем, обвішаний полковими значками.

— Подробиці на ваш розсуд,— сказав Ніс.

Вони не зрозуміли.

— Ми обміркуємо всі подробиці самі,— пояснив Стоун.

— Послухайте,— сказав їм Ніс.— Залізноголові ось-ось будуть тут. То невже ви сидітимете на горі й дожидатимете їх?

— Ми хочемо одного — вибратися звідси,— сказав лейтенант.

— Для цієї справи потрібен човен,— сказав Ніс.

— Ти теж збираєшся в Єгипет? — спитав його шотландець.

— Так,— відповів Ніс.— Я теж.

Знову запала мовчанка, В ній була нерішучість, або усвідомлення безвихідного становища, або ще щось. Усі повставали, сидів тільки англійський майор. Досі він не промовив і слова. Піднявши голову, він презирливо дивився на Ніса.

— Не можна стріляти з мінометів із човна,— сказав лондонець.

— Ви знайомі з мінометами? — спитав його Ніс.

— Та трохи розбираюся,— з усмішкою відповів лондонець.

— Тоді вам неважко буде,— сказав Ніс.

Берк усміхнувся. Але вже починав дратуватися. Стоун теж. Врешті Берк не витримав.

— А ну вас к бісу,— сказав він.— Адже ясно, що вибратися звідси можна тільки човном. Тож давайте визволимо кого треба з острова й виберемося звідси.— Сказав, і йому ніби полегшало.

— Хто-небудь з вас уміє правити човном? — спитав лейтенант.

— Ні. Тільки він уміє.— Берк кивнув на Ніса.

— Цікаво, чого ви огинаєтеся? — спитав Стоун.

— Не хочеться мені накладати головою через якийсь міномет,— сказав лондонець.

— То тобі більше до вподоби протирати отут штани й молитися за визволення?

Ніс не втручався.

— Усі там накладемо головою,— сказав старий солдат.

— Боїтеся ви, от і все,— сказав Стоун.— Усі як один.

— Годі.— Це сказав майор, який досі мовчав. Але як сказав!

— Годі? Ні, дзуськи! Ви, мабуть, і самі боїтеся, як і інші.

— Це ви мені кажете? — мовив майор, підводячись.

Він був вищий за Стоуна, але здавався малим проти цього рудоволосого й рудобородого велетня, у котрого очі горіли бойовим вогнем.

— Я кажу це вам,— мовив Стоун.

Становище ускладнювалося, бо майор —• усе-таки майор. Але інші його не підтримали. Ніс ясно бачив, що між англійцями вже почався розбрат.

— Ніхто нічого не боїться,— спокійно мовив шотландець. Він сказав це не для того, щоб підтримати майора. Він тільки констатував факт.

— Гаразд,— сказав Берк.— Облишмо цю розмову.

— Ви, австралійці, робіть, що вам забагнеться,— сказав майор.

— Уперті ви всі, майоре,— сказав Берк.— Якщо ви хочете самі вибратися звідси, то доведеться вам кого-небудь урятувати.

— Якого дідька ми маємо рятувати якихось там в'язнів? —сказав майор.

— А щоб вибратися звідси,— відповів Берк, намагаючись говорити спокійно.

— Нікуди ми не поїдемо й нікого не станемо визволяти,— заявив майор.

— А це хай кожен вирішує за себе,— сказав Ніс, дивлячись на шотландця.

Ніхто майора не слухав, чи то, може, так тільки здавалося. Усі чогось чекали. Шотландець стояв і думав, наморщивши чоло, так, ніби це мало не тішило його.

— Ну, то як, Макферсоне? — спитав його лейтенант.

Усі тепер запитально дивились на цього невеличкого шотландця, який був усього-на-всього капралом. Дивлячись на них, Берк згадав оповідання Джека Лондона. Про людей, що, попавши у виняткові обставини, самі вибирають собі вождя, обминаючи тих, хто за станом чи то рангом мають право командувати. У важкі хвилини люди знов стають людьми, а штучні перепони та ієрархія зникають. Чудово! Просто чудово! Шкода, що тут немає Джека Лондона.

І лондонець, і невеличкий стариган, і лейтенант чекали, що скаже шотландець. Майор залишався осторонь.

— А що ж нам іще робити? — озвався шотландець. Спокійно, як людина, ладна підкоритися необхідності.

— Йти, і негайно,— сказав Ніс.

— Треба б подивитися на ці міномети,— сказав лондонець. Він шепелявив, бо в нього не було двох передніх зубів.

— Еге ж. Міномети. Хай їм чорт,— сказав старий.

На цьому й стали. Шотландець майже нічого не

сказав. Він тільки прийняв рішення про себе і чекав, щоб його спитали. Так здавадрся Нісові. Неквапність і розважливість шотландця йому сподобалися.

Тоді майор люто сказав, карбуючи кожне слово:

— Всі ви — табун йолопів.

— Не треба, Тіллі,— сказав лейтенант.— У нас немає вибору.

— Не в цьому річ. Ідеться про принцип. Цей миршавий грек унизу береться вказувати нам, що робити.

— Я сподівався, що ви, як офіцер, перший дасте згоду,— сказав Ніс.

— Ми й так воюємо тут за ваші інтереси,— майор нетямився з люті,— а ви ще примушуєте нас визволяти якихось божевільних греків, що сидять за щось там у тюрмі.

— За те, що вони проти Метаксаса,— сказав, стримуючись, Ніс.

— Мені на це начхати,— сказав майор.

— Послухайте, якщо йдете — йдіть, а ні — залишайтеся тут. Обійдемося і без вас,— сказав Ніс, звертаючись до нього.— Але знайте: якщо ви залишитеся, то в човні, який піде на Єгипет, для вас місця не буде. Навіть літтоський чернець плюватиме вам у вічі. Ми йдемо без вас. А ви добирайтесь як знаєте до Єгипту.

— Ідіть звідси геть,— сказав майор.

Тут Ніс став схожий на чорта, перед яким стоїть голий архангел Гавриїл.

— Самі забирайтеся геть! — закричав Ніс.— Онде Лівійське море. Бачите? Пливіть через нього, інглезі. Пливіть, чорти б вас ухопили!

Це був наче вибух. Ніс замовк на крику, голосному, надсадному. Потім повернувся й швидко рушив униз вузенькою стежкою, важко й глибоко дихаючи. Він нічого не чув. Тільки гупання двохсотсорокасильного двигуна всередині. Гуп, гуп, гуп...

Угорі на якусь мить завмерло.

Потім усі пішли до кам'яної хижі надіти хто що мав та зібрати ранці.

Майор лишився сам.

Ніс нічого цього не бачив. Він біг униз стежкою, а всередині в нього гупало й гупало.

Але потім усе минулося.

Важкий спуск між скелями поволі загасив його гнів. Він уявив собі весь той опір, на який натрапив майор. Це його майже розвеселило й заспокоїло. Бо ж він зрозумів, що всі вони, крім майора, були тільки проти використання мінометів. Ніхто не відмовлявся допомогти визволенню антиметаксистів із табору на Гавдосі. Вони лише вважали, що використати міномети неможливо.

Усі, крім майора.

Ніс не мав на нього зла. Він більше думав про смаглявого шотландця, його рішучий вигляд та про те, як інші прислухалися до його слова.

Але хай там що думав собі Ніс, а майор стояв і дивився, як інші спускаються з гори. Вони на ходу похапцем застібали на собі одежу або поправляли туго набиті ранці. Тоді майор теж зайшов до кам'яної хижі, взяв свою акуратну офіцерську сумку й став спускатися слідом за іншими.

Розділ двадцятий

Ніс не застав Хаджі Міхалі вдома. Якась стара жінка сказала, що той на березі, біля човнів. Там Ніс і знайшов його разом із Сарандакі. На мілині біля човнів хлюпалося у воді з десяток голих дітей. Вони з цікавістю дивилися на Ніса, коли той ішов уздовж човнів до Хаджі Міхалі, що розмовляв із Сарандакі про човни ловців губок.

— Саїда,— привітався Хаджі Міхалі до Ніса.

Це було арабське слово.

— Саїда,— повторив Ніс.

— Знайомтеся,— сказав Хаджі Міхалі йому й Сарандакі.

— Ми вже знайомі,— прогув Сарандакі.

Сарандакі дивився на розпатланого, неголеного Ніса та його очі, що були червоні від утоми, але дивилися завзято, щиро й зосереджено. Він оцінював силу цього маленького грека й вибачав йому його настирливість, хоч яка вона була стомлива. Але він думав про те, що Нісові не завадило б повчитись у Хаджі Міхалі швидко заспокоюватися після спалаху. Що він нічим не схожий на Хаджі Міхалі. Що надто непоступливий і завжди наполегливий. Проте водночас велетень Сарандакі визнавав силу цього чоловіка, і, як і всі інші, був обережний у розмові з Нісом. Тепер він прислухався до грецької мови Ніса, що бриніла якось по-чужоземному, але чисто.

■— Вони погодилися допомогти нам з мінометами,— сказав Ніс.

— З радістю приймаю цю звістку,— сказав Хаджі Міхалі й весело засміявся.

— Талос веде їх сюди.

— А англійці?

— Я про англійців і кажу,— відповів Ніс.— І про австралос також.

— Ха! — то був вигук захоплення. Бо обидва були в захваті від цього. Хаджі Міхалі відклав шматок дводюймового каната й підвівся.

— Ти, мабуть, гарно вмієш говорити по-англійськи, якщо умовив їх,— сказав він.

— Ти їх,— сказав Сарандакі,— видно, добряче настрахав.— І засміявся, мов з гори покотилася лавина.

— Ні,— сказав Ніс,— усі вони добрі хлопці.

Він не розм'як, але з приємністю почував їхнє схвалення.

— Тепер ми й почнемо.

— А де міномети? — спитав Ніс.

— У хатині ловців губок, де був твій австралос.

— Ходімо туди,— сказав Ніс.

— Спробуй-но його догнати,— мовив Сарандакі до Хаджі Міхалі, кладучи тому на плече свій кулачисько.

— Він нетерплячий, як і я,— чемно відповів Хаджі Міхалі.

Ніс і справді нетерпеливився. Уже впали вечірні тіні, а Ніс хотів, щоб австралос оглянули міномети ще завидна. Та й сам хотів їх побачити. Подумав раптом, що зроду не бачив мінометa. Він відчував своє невігластво в техніці й перевагу австралос, а тепер ще й айглійців. І йому стало неприємно. Завжди неприємно відчувати себе невігласом, хай навіть у чужій царині.

Він зустрів Талоса й інших на стежці, яка вела до човнів. Вони з Хаджі Міхалі та Сарандакі вже підходили до хатини ловців губок.

— Скажи англійцям, що я ціную їхню згоду,— сказав Хаджі Міхалі Нісові, коли всі вони зійшлися.

Ніс подивився на дивну групу з Талосом і Стоуном на чолі. Коли підійшов Стоун, Сарандакі стояв поруч з Нісом. Обидва велетні мимоволі зміряли один одного поглядами, як це роблять усі високі на зріст люди.

Один із пишною рудою бородою й сумирними лагідними очима; тулуб — гора, а руде волосся — ліс.

Другий — грек, джин із казки, чорний, з блискучою засмаглою шкірою; квадратні білі зуби й величезний випуклий лоб, мов та баня, під яким весело кущилися брови.

— Цього я визнаю за брата,— Сарандакі знов оглушливо засміявся.

— Він каже, що ви йому брат,— пояснив Стоунові Ніс.

Стоунові це здалося схожим на розмову індіанців у кінофільмі.

— Скажіть йому, що я йої'о молодший брат.— Стоун спокійно всміхнувся, дивлячись на могутню статуру Сарандакі. Перша зустріч, коли Сарандакі засумнівався був у них, не бралася до уваги. Нині Сарандакі видавався велетнем, що вийшов із кратера вулкана. Він ладен

був усіх їх визнати братами. Але його особливо приваблював Стоун, з рудим чубом, пишною,— вона знов відросла,— бородою та спокійним квадратним обличчям.

Вони, сміючись, пішли вулицею, що нею стікав брудний струмок із давилень.

Біля хатини ловців губок Хаджі Міхалі сказав:

— Вони заховані під губками.

— А це надійне місце? — спитав його Ніс.

— Треба тримати зброю напохваті,— терпляче відповів Хаджі Міхалі. — Яка користь із зброї в безпечному місці, коли до неї не можна дістатися?

Ніс подумав: як це він до цього не додумався сам. Але в цьому Хаджі Міхалі багато чого було таке просте, що здавалося неповторним.

— Подивіться, скільки піску! — ревнув Сарандакі, піднімаючи оберемок губок із купи, наваленої на кам'яну підлогу.

— Сарандакі, вогню мій, полум'я моє,— сказав йому Хаджі Міхалі.— Тобі вже давно пора заспокоїтися.

— А губки все одно з піском,— ревнув джин.— А який він важкий. Хай би вже був дрібний морський пісок. Продаєш їх скупникам чистенькими, як мій язик. А вони засипають їх піском.

І Сарандакі з огидою заходився розкидати на всі боки губки, аж доки дістався до зброї. '

Зброя лежала просто на кам'яній підлозі під сті-ною. Три міномети. Два вісімдесятиміліметрові й один п'ятдесятиміліметровий.

Кожен був на двоногій сошці. Довгі ящики з боєприпасами, з дерева, обкутого сталлю. Один ручний кулемет солотерна й один німецький пістолет-кулемет ерма дев'ятиміліметрового калібру. Два люгери в дерев'яних кобурах. Запасні обойми. І акуратною пірамідкою старі німецькі маузерівські гвинтівки з обірваними ременями. Ці гвинтівки належали до партії зброї, привезеної з Кувейту. Уся зброя була вкрита плямами від налиплих губок і засипана дрібним білим піском.

Уже зробилося так темно, що неможливо було добре роздивитися зброю.

— Винесімо їх на вулицю,— сказав Нісові Енгес Берк.

Ніс переклав його слова Хаджі Міхалі і, повернувшись, побачив, що Стоун уже несе аж два міномети, тримаючи їхні короткі, схожі на пічні труби, стволи під пахвами. їх було важко нести навіть удвох, особливо через пригвинчені сошки. Берк та англійці винесли решту. Вони поклали всю зброю на кам'яні плити біля входу до хатини ловців губок. Так вона й лежала чорною купою.

П'ятеро англійців,— майор стояв збоку й мовчав,— розглядали міномети. Малий, п'ятдесятиміліметровий і два більші — вісімдесятиміліметрові.

Стоун і Берк поралися біля великого, вісімдесяти-міліметрового мінометa. Стоун чогось шукав, роззираючись довкола.

Ніс дивився, як Енгес Берк перевіряє установочний та підйомний гвинти. Він дивувався з того, який нескладний механізм у мінометa, хоч, видно, стріляти з нього непросто. Весь міномет складався зі ствола, схожого на шматок пічної труби дюймів три завширшки та футів п'ять

заввишки, що був встановлений на двоногій сошці з нарізкою й мав важелі для регулювання напрямку та висоти. Тепер він стирчав догори майже вертикально. Очевидно, що вище задертий, то коротша траєкторія. І навпаки, що нижче опущена ця пічна труба то далі стріляє.

Ніс погладив рукою зелений металевий ствол. Ствол був тонший, ніж думав Ніс, міцний і не з дуже доброго металу. Однак приціл зроблено майстерно. Півкруг з поділками. Дивишся у невеличкий отвір позаду і наводиш міномет. Ствол направлено просто в небо. Сошка, приціл і весь механізм з'єднувалися із стволом майже біля самого дула. Незрозуміло тільки, як заряджається міномет. Казенної частини не було. Мабуть, міна закладається через дуло.

Решта невеличкими групками з'юрмилася біля двох інших мінометів. Талое стояв біля англійців і знову широко всміхався.. Вони розглядали менший міномет; його механізм здавався складнішим. Стоун підійшов до них.

— А де ж опорні плити? — спитав він.

Тоді всі почали оглядатися й шукати.

— Подивись там,— сказав Берк, показавши на хатину ловців губок.

— Дивився,— сказав Стоун.

— Ну, без плит не буде діла,— сказав Берк.

— Спитайте його, де плити,— сказав Стоун Нісові.

— Не розумію.

— Дивіться сюди,— сказав Стоун, показуючи на два великі міномети, стволи яких вільно хиталися на сошках.— Отут, унизу, ще має бути плита. Отаке, ніби тарілка, в яку впирається ствол. Ходіть-но сюди.

Він підвів Ніса до малого мінометa. У нього нижній кінець ствола стояв у сталевій тарілці, що лежала на землі. Це була підставка для ствола. Тарілка мала ручку, як у чайного підноса, і правила за опору всьому мінометові. А без плити нічим було підтримувати ствол і приймати на себе всю силу віддачі під час пострілу.

Хаджі Міхалі стояв біля них, бо це був показ його зброї і йому подобались оці важкі Minenwerfer ‘.

— До отих двох мають бути такі самі плити, як оця,— сказав йому Ніс.

Хаджі Міхалі похитав головою.

— Я цього не знав,— сказав він.

— Хто знімав їх з літака?

— Я, з двома братами Коста. Але я не знав про плити.

— Він каже, що не бачив їх,— сказав Стоунові Ніс.

— Скажи йому, що без плит із них не можна стріляти,— сказав Стоун.

Ніс переклав це Хаджі Міхалі. 1

<— Тоді вони, мабуть, ще там, у літаку,— сказав Хаджі Міхалі.— Якщо тільки їх не знайшли й не забрали пастухи. Попроси австралос, хай він піде зі мною до літака по плити. Мабуть, вони там. Я не знав, що мають бути ще й плити.

— Сьогодні вже пізно,— сказав Ніс.

— Зовсім не пізно,— сказав Хаджі Міхалі.

— А де цей аероплано?

— Там, де починаються вапняки, відразу за другим рядом горбів.

Коли Ніс переклав, Стоун сказав:

— Гаразд. Ходімо по них зараз. Візьміть чим присвітити. Та ще подумайте, як їх перевезти.

Ясна річ, Берк теж пішов з ними, хоч поставився до всього цього із своїм звичним цинізмом.

— Скажіть англійцям, що їх нагодують, як завжди,— сказав Хаджі Міхалі.— їжу принесуть сюди, в хатину. Нехай чекають нас тут. Скажи їм, що ми почнемо, коли мінномети буде доведено до ладу. Човни стоять напоготові. Талосе! — гукнув Хаджі Міхалі.

— Слухаю.

— Віднесеш англійцям їсти.

— А де взяти?

— У братової жінки, яка живе в мене.

— Зрозуміло,— сказав Талое.

Потім Хаджі Міхалі пішов дрібною й легкою ходою біля Сарандакі. Ніс, Берк і Стоун ішли позаду. Ніс чув, як Хаджі Міхалі казав Сарандакі про

якусь марсельну шхуну та про те, що треба налити в бурдюки води. Та ще сказати жінкам ловців губок, щоб наготували харчів. Вислухавши все це, Сарандакі пішов.

Ніс, Берк і Стоун ішли з Хаджі Міхалі повз давильні, де біля дверей жінки вели свої вечірні розмови або гляділи дітей. Далі, у все темнішому присмерку, вузькими стежками, переходячи попід поодинокими рядами оливок. Повз виноградники, абрикосові сади, траву — до хатини.

Тут, переговоривши з господарями, Хаджі Міхалі взяв двох віслюків без сідел. Він наполіг, щоб Берк і Стоун сіли на них. Дав їм по паличці й пояснив, як бити віслюкові по морді зліва чи справа, коли треба завернути в той або той бік. Він пояснював їм

по-грецьки, а Ніс дивився на все це з прихованим задоволенням. Потім той дістав іще двох віслюків і чорну палицю із смердючою ганчіркою на кінці. Це він взяв у одній з'крайніх хат у долині.

Отак верхи на неосідланих віслюках вони їхали дрібного риссю вгору по схилу. Минули балку, обійшли дюни та вапнякові скелі, аж доки виїхали на оточене деревами плато. По ньому вони їхали, доки Хаджі Міхалі не спинив свого віслюка. Він зліз, видерся на одну скелю, потім на другу й нарешті сказав Нісові:

І— Це тут. Веди їх сюди.

Було ще досить видно. Як ото англійський присмерк. Розбитий "Юнкерс-52" чітко вирізнявся на землі. Він ішов на бриючому над пасмом низьких гір і врізався в оцю, вищу. Сила удару була страшна. Його розтрощило на друзки, шматки розлетілися по всьому скелястому схилу. Але тінь цілого літака зосталася. Фюзеляж зберіг свої обриси, зіжмаканий, як клаптик срібного паперу. Крила повідлітали й поламалися. Скрізь стирчали з землі шматки металу чудернацької форми.

Ніс підійшов до привиду фюзеляжу. Ще за милю він почув нестерпний трупний сморід. Тут цей сморід був страшніший за все.

— Тьху, хай йому чорт,— сказав Стоун.— Кінчаймо швидше з цією справою. Ну й сморід.

— Воно тут гниє вже не один місяць,— сказав Берк.

Хаджі Міхалі вибирав, звідки краще підійти до фюзеляжу. Він запалив ганчірку на кінці палиці, щоб було видніше. Вітер роздував чорно-жовте полум'я.

— Здається, тут ніхто нічого не чіпав,— сказав Хаджі Міхалі.

Ніс пішов за ним. І раптом перед ними з'явилися тіні залізноголових, що летіли в цьому літаку. Один лежав горілиць, ніби хтось його кинув навзнак й жахливо побив. Він лежав так близько, що видно було страшну роботу часу. М'ясо згнило й повідпадало від кісток. Клапті одягу в провалах на тілі.

— Я брав міномети всередині аеропланос.

Хаджі Міхалі наче вибачався перед ними за те, що доводиться терпіти цей нестерпний сморід.

Попереду, окремо від кістяка фюзеляжу, лежали три розбиті двигуни. Видно, від удару фюзеляж відскочив назад. При світлі смолоскипа Хаджі Міхалі Ніс заглянув у роззявлену пащу фюзеляжу.

Серед уламків лежали понівечені трупи залізного-лових. Лежали, розкидані у неприродних позах по підлозі. Вони поналипали шматками до розвернутих стінок фюзеляжу. Це були привиди людей. Гнила матерія. Тлін.

Хаджі Міхалі нишпорив у кутку фюзеляжу. Там валялися шматки брезенту, і всілякий металевий брухт,— бляшанки, патронні обойми,— і трупи заліз-ноголових. Хистке полум'я смолоскипа вихоплювало з темряви тільки окремі частини цієї картини.

— Отут лежали два великі міномети,— сказав Хаджі Міхалі.

Через страшний сморід вони намагалися не дихати й не мали ніякої охоти розмовляти.

— Вони були тут,— переклав Ніс Стоунові.

Усі четверо похапцем заходилися розкидати уламки й сміття, що захаращували підлогу в розбитому хвості.

Плит ніде не було.

— Присвітіть тут, попереду,— швидко прошепотів Стоун, намагаючись не вдихати повітря.

Ніс переклав Хаджі Міхалі, й вони стали пробиратися через уламки, нагинаючись, щоб не вдаритися головою об стелю й обминаючи розкидані трупи. Попереду — купа скла, труб і дротів. Перед нею лежав ящик від кулеметних патронів. Невибухлі патрони розсипалися на підлозі фюзеляжу й кругом по скелях.

Стоун відкинув ящик ногою. Поряд лежав пошматований труп залізноголового без руки, замість голови каску наповнював ніби кисіль, а з-під трупа стирчав шматок алюмінієвої прокладки.

Берк підняв з підлоги шматок якоїсь труби. При мерехтливому світлі смолоскипа він намагався відсунути нею труп. Але труба проткнула гниле м'ясо, й Берк мимоволі сахнувся, неначе труп ожив.

Він знову взяв трубу. Трохи відсунув нею залізноголового, далі відтяг алюмінієвий лист. Під ним лежали обидві плити, зв'язані разом широким брезентовим ременем з ручкою. Плити стояли ребром, продавивши тонку підлогу.

— Ось вони,— сказав Берк. Усі вже підійшли до нього.

Стоун витяг їх за ручки й кинувся геть з фюзеляжу. Після смолоскипа майже нічого не було видно. Він перечіпався через уламки, але біг не зупиняючись. Інші поспішали за ним.

Ніхто не мовив і слова, доки вони зійшли до підніжжя гори, де стояли прив'язані віслюки. Стоун скинув ремінь із плит. Він кинув їх долі й заходився терти об землю, щоб пропав сморід. А потім став витирати руки.

Вони й досі мовчали. Вчотирьох незграбно поклали плити на віслюків. Потім рушили вниз, намагаючись не дихати носом, поки ще чути було в повітрі сморід.

Але вони не могли позбутися його зовсім. Ним просякла їхня одежа, шкіра. Нудотна суміш бензину, гліколю, землі та гнилого м'яса.

Стійкий був цей сморід — єдиний матеріальний слід, що його людина залишає по собі після смерті.

А Хаджі Міхалі квапив їх, щоб можна було негайно вирушати на Гавдос.

Розділ двадцять перший

Хаджі Міхалі був проти того, щоб вони лягали спати. Він хотів цього таки вечора все обговорити й почати рано-вранці або навіть зразу ввечері. Віслюків він уже повернув господарям.

— Це так швидко не вийде,— сказав Ніс.

— Чому? — спитав Хаджі Міхалі.

Та Ніс тільки похитав головою.

Австралос були вже не ті, якими він їх зустрів уперше. Щоки позападали, на обличчі позалягали зморшки. Навіть у круглого Енгеса Берка. Вони загартувалися, але були виснажені вкрай. Перед такою справою їм треба було дати поспати. Ось чому Ніс заперечливо похитав головою.

Тож цієї ночі всі вони спали.

Спали покотом просто на підлозі хатини. В одному кутку купою лежала зброя. Ящики з боєприпасами стояли в другому.

Перше ніж заснути, вони ще довго говорили між собою. Говорили про греків, але стримано, бо поруч лежав Ніс. Незрозуміло, казали вони, чому ці греки так заметушилися. Мовляв, скільки ми знаємо греків, то вони завжди такі: не зробимо сьогодні — зробимо завтра. А оцей, як там його, котрий тут верховодить, завжди кудись поспішає. Досить тільки послухати, як він говорить. Мабуть, ой як ненавидить цього Метакса-са. Усі його ненавидять. Либонь, цей Метаксас був страшний мерзотник. З ким тут не заведи мову, тільки й чуєш: того він розстріляв, того посадив у табір.

— Таж то була нацистська банда,— сказав старий.

— А звідки ти знаєш? — спитав Енгес Берк.

— Коли я був ще у Кандії,— сказав старий,— там влаштували парад в честь перемоги, на якому грецька поліція марширувала разом з італійцями. Вони тільки цього й чекали. Словом, банда, та й усе.

— А ти що робив? — спитали його.

— Розгулював у грецькій нічній сорочці,— відповів він.

— Цікаво, що сталося з усіма тутешніми греками? — сказав лейтенант.— На Кріті було чимало визначних людей.

— Спокійнісінько сидять собі в Каїрі, будьте певні,— сказав шотландець.

— А як же метаксисти? — спитав старий.

— А що метаксисти? — спитав Берк.

— Хіба вони не нацисти? Усі вони за німців.

— Не лізь у політику,— сказав Берк.

— Ет, про мене,— сказав старий, цього разу ніби виправдовуючись.— Але ж греки цього не стерплять.

— —Ну то й що?

— О боже! На чиєму ж ми боці? За кого ми воюємо?

— А тобі що? — дражнився Берк.

— Облиш, Енгесе,— примирливо мовив Стоун.

— Що облишити?

— Та дражнити його.

— А я його не дражню,— сказав Берк, прикидаючись скривдженим.

— Справді, виходить якось по-дурному,— сказав шотландець. У темряві його голос, а також вираз обличчя видались Нісові насмішкуватими.— Завтра,— казав він,— ми розквасимо носи декому з метаксистів. А коли приїдемо в Єгипет, то побачимо там, що ці мерзотники — наші союзники.

— А тобі що до цього? — спитав Берк.

— Та як тобі сказати,— добродушно відповів шотландець.

— Тебе це зачіпає? — Очевидно, Берка щось непокоїло.

— А що, коли й так?

— Ти все одно в це не втручатимешся.

— А ти? — спитав його шотландець, аж Стоун засміявся.

— На дідька воно мені,— сказав Берк, щоб якось закінчити розмову.

Але тут лейтенант простодушно спитав:

— А яка різниця, є метаксисти в Каїрі чи немає?

— Оце,— насмішкувато сказав Берк,— досконалий підхід до справи.

— А ви єхида,— без гніву сказав лейтенант.

— Давайте спати,— сказав Стоун.

На якийсь час усі замовкли.

Ніс здивовано слухав. Його це не стосувалося. Це була родинна розмова між братами, котрі давно не бачилися. Австралос і англійцями. Розмову вели стримано, через нього, але сам він у ній участі не брав. Він не ображався, йому подобалося, як вони говорили, навіть Беркові кпини. Його здивувало, як багато вони знають про Метаксаса. Дивувало й те, що вони не обурюються. Зваживши на те, як терпляче англійці ставились доти до Метаксаса, він був ладен подумати, що вони нічого про нього не знають. Щоправда, все це люди, які мали воювати і яких ніхто не питає, чи слід приятелювати з метаксистами, чи ні.

Усі розмовляли. Крім майора, який навіть не спробував втрутитися в розмову. Далі заговорили про свої справи. Розмова виходила щира, бо в темряві чулися тільки голоси. Тепер з англійцями розмовляли два австралос.

— Хто-небудь із вас знає ці німецькі вісімдесяти-міліметрові міномети? — спитав їх Стоун. Досі він говорив мало, і то тільки цитькав на Берка.

— Це те саме, що й тридюймівка Стокса,— сказав Макферсон, шотландець.

— Я бачив їхні СїгапаіептлгегГег 2 в минулу війну,— сказав старий.

■— Огапаіеішегїег зовсім не такі,— сказав лейтенант.

— Дарма. Єгапаіептоегіег я добре знаю,— сказав старий.— І в мінометі розберуся. Діло нехитре.

— Обійдемося й без тебе,— спокійно сказав йому Макферсон.— Ти не поїдеш.

— А не пішов би ти трохи далі! — сказав старий.

— Ні, Тітч. У морі холодно. Схопиш запалення легенів і вмреш.

— Досі я його ніби не схопив.

— Добре, добре,— сказав Макферсон.— Зачекаєш нас і тут.

Ніс здивувався, що старий не став заперечувати права Макферсона вказувати йому, що робити. Усі вони безумовно визнавали цього шотландця. Нісові той подобався своєю кмітливістю. Видно, у них це було визначено раніше, і тому майор так лютував.

Якийсь час усі лежали тихо, дослухаючись до шуму прибою біля скель унизу. Лондонець уже спав. Він тонко хропів, та навіть хропів шепеляво, бо ж не мав двох передніх зубів.

— Цікаво, де ми тепер там, у пустині? — озвався лейтенант.

— Десь, мабуть, під Мерсою,— сказав старий.

— А яка різниця? — сказав Берк.— Для нас найголовніше — вибратися звідси.

— Судячи з усього, ми ще стоїмо на Суецькому каналі,— сказав лейтенант.

:— Що це з вами? — єхидно спитав Берк.— Ви ніби втрачаєте віру?

— А ви, австралійці, надто вже швидкі,— огризнувся лейтенант.

— Ет, давайте спати,— знов сказав їм Стоун.

— Все одно,— сказав Макферсон,— коли допливемо до Єгипту, то нам краще пристати десь біля Алек-сандрії. Тільки не західніше.

— А хто це так точно визначить курс? — спитав старий.

— Грек, з яким ми прийшли, орієнтується по тілах,— сказав Берк.

— По яких тілах?

— Сонцю, місяцю,— відповів Берк, наслідуючи Ніса. Але не насміхався з нього. Підсміювався по-дружньому; Ніс мимоволі поглянув на Берка, і хоч не побачив у темряві його обличчя, але відчув, що тут усе гаразд. Згодом старий сказав:

— А що воно за люди, яких ми маємо визволяти з острова?

— Кілька рибалок, яких запроторив туди Мета-ксас,— сказав Стоун.

— Треба поквапитись, поки туди ще не прийшли німці,— сказав лейтенант.

— Вони прийдуть і сюди,— сказав Берк.— Яка різниця?

— Ну й розходився ж ти сьогодні,— сказав Бернові Стоун.

Тоді Макферсон, той, у якого ніколи не сходила з лиця усмішка, раптом засміявся в темряві. Немовби тричі диркнув дизельний двигун. Шотландець уявив собі всю справу ніби з висоти в мільйон футів.

— От розгардіяш,— сказав він.

Це поклало край балачкам. Усі затихли. Розмова урвалася. Ніс відчув, як приємно лежати на підлозі після вологої • землі, на якій довелося спати стільки ночей. Він заснув і спав міцно аж до ранку.

Хаджі Міхалі розбудив їх, перш ніж зайнявся ранок.

Розділ двадцять другий

— Тепер ми з ними все докладно обговоримо,—• сказав він Нісові.

— Зачекай, вони зараз вернуться,— сказав Ніс. Стоун, Енгес Берк та англійці повиходили надвір

дихнути свіжим повітрям і вмитися холодною морською водою. Ніс теж пішов до берега й освіжив обличчя та руки, від яких досі йшов запах. Потім вернувся до хатини. На нього чекали п'ятеро англійців, Стоун і Берк. Вони вже дістали з кутка одного мінометa.'

— Скажи їм ось що,— почав Хаджі Міхалі.— Усі вони сядуть у два великі плоскодонні човни, на яких виходять у море ловці губок, та в маленький Талосів човен. Адже один міномет маленький. Ці плоскодонки у нас найбільші. Ти поведеш одного, а Сарандакі дру-того. Талое піде на своєму. Скажеш англійцям, хай розподіляться між собою на три човни.

— А скільки всього буде човнів? — спитав Ніс.

— Десять. Наші човни маленькі. Але вони всім нам будуть потрібні, щоб забрати тих, кого ми визволимо з Гавдоса. Виїдемо з Літтоса разом і триматимемось гуртом, доки побачимо Гавдос. А тоді розійдемося, щоб підпливти до Хавро Спаті з різних боків. Але зібратися біля Хавро Спаті ми повинні в один час. Хавро Спаті — це бухта під табором. Звідти й почнемо. Будемо йти за Сарандакі: він знає всі проходи між рифами.

— А в Хавро Спаті глибоко?

>— Здебільшого там мілко й дуже багато підводних скель; їх не видно, але вони за кілька дюймів під поверхнею. Обминути їх можна, але це залежить від вітру. Ітимемо за Сарандакі. Він їх знає як свої п'ять пальців.

— А малі форти де?

— Щоб побачити їх, треба обійти великий риф. Тільки-но їх стане видно, як англійці повинні їх обстріляти мінами й зруйнувати. Інакше неможливо підійти до дротяної загорожі на березі, бо весь берег з трьох фортів обстрілюється.

— А яка зброя у фортах?

— Я точно й не знаю. Знаю тільки, що є кулемети, а може, навіть і скорострільні гармати. Може, там будуть і спати, коли ми підходитимемо. Але дістатися до дроту неможливо, якщо не зруйнувати фортів. Про це нема чого й балакати.

■— А що за дротом?

*— Нічого. Тільки солдати, якщо вони чинитимуть опір. Дротом перегороджено вузьку ущелину, що веде до самого табору. Літтосці та ловці губок, яких там тримають, повинні почути стрілянину. Якщо вони самі не зможуть дійти до нас, то ми піднімемося ущелиною й звільнимо їх.

■— І більше там нічого немає?

і— Круг табору є ще стіна. Але то вже для нас не важко.

— Ви своїми малими човнами пристанете просто до берега?

— Спробуємо увійти в бухту, поки англійці стрілятимуть по фортах. Коли зруйнують форти, це буде просто. Ми заберемо з собою всі кулемети й кувейтські гвинтівки. Людей у нас буде досить. Пристанемо малими човнами просто до берега. Літтосців і ловців губок виведемо на берег. Частину їх ви візьмете на великі човни. Але великим човнам підходити близько до берега небезпечно, каже Сарандакі, бо проходи між рифами завузькі.

Однак Нісові ще не все було ясно.

— А як же ви пробиратиметесь до берега, якщо Сарандакі буде у великому човні?

— Майже всі рифи біля берега стирчать з води або близько до поверхні, і їх добре видно. Тож їх легко обминути.

— І це весь твій план?

— Оце весь.

— А форти стоять високо? Дуже високо?

— Вони в трьох місцях над бухтою, в яку ми маємо увійти. Над кручами. Весь берег бухти — це стрімкі скелі, крім тієї ущелини, що веде до табору. Ці форти побудовано, коли Метаксас побачив, яка проти нього готується сила. У таборі тоді сиділо багато антимета-ксистів. Коли почалася війна з залізноголовими, мета-ксисти, очевидно, всіх вивезли, крім літтосців та ловців губок. То, може, там через це менше солдатів.

— Отже, коли малі форти буде розбито, англійцям нічого не залишатиметься, як чекати склавши руки?

— Так. Усе дуже просто.

— Просто чи ні — це залежатиме від мінометів,— похмуро сказав Ніс.

— Атож,— сказав Хаджі Міха лі й широко всміхнувся.— Скажи англійцям, що вся наша надія — на них.

Поки Ніс і Хаджі Міхалі розмовляли, Стоун, Берк і п'ятеро англійців пригвинчували плити до великих мінометів. А також обдивлялися довгі ящики з мінами, дбайливо перекладеними повстю.

— А тепер слухайте сюди,— сказав їм Ніс.

Вони оточили його. Перед цим він ще раз старанно продумав усе, навіть більш детально й послідовно, ніж Хаджі Міхалі, і почав розповідати, добираючи старанніше, ніж звичайно, англійські слова. Але по-англійськи воно не виходило так ясно, як по-грецьки. Він і сам це відчував.

Для нього, Ніса, це не було чимсь незвичайним. Ще з батьком він приставав маленьким човном до міських портів. Вони привозили партію контрабандної кувейтської зброї, щоб передати її кому слід. Тоді він думав тільки про те, як її передати й завершити справу. Він уже тоді був достатньо дорбЯшй і розумів небезпеку. Але він ніколи не думав, що може попастися. І план Хаджі Міхалі був для нього такою ж справою. Це наче й далі передавалася кувейтська зброя. По трирічній перерві, після трьох років у Ларісському форті. Але Ларісса не навчила його ні страху, ні почуття небезпеки, як не навчило й саме перевезення кувейтської зброї. Вона навчила його ще більшої рішучості в діях, яснішого розуміння справи й куди лютішої ненависті до тих, проти кого він діяв.

І Ніс розповів їм весь план по-англійськи якомога ясніше, щоб вони все зрозуміли.

Коли він скінчив, вони якийсь час мовчали.

— Звучить чудово,— іронічно сказав Берк.

— Звучить, як план десантної операції на маневрах,— сказав лейтенант.-г— То це що — єдиний шлях до табору?

— Так,— сказав Ніс.— Колись там тримали багато антиметаксистів. І тому поставили на підходах форти.

— А коли ми обійдемо великий риф, то ще далеко буде до тих дотів? — спитав Стоун.

— Фортів? — перепитав Ніс.

— Еге ж, фортів,— відповів Стоун.

Ніс спитав у Хаджі Міхалі.

— Метрів триста,— відповів Ніс по-англійськи.

— Це тисяча ярдів,— сказав хтось.

— Усе це чудово,— сказав Енгес Берк.— Але ми не знаємо, чи такий човен витримає постріл з мінометa.

— А ми це зараз спробуємо,— сказав Стоун.— Коли він хоче вирушати?

—— Негайно. Він дуже поспішає: боїться, щоб не прийшли залізноголові.

— Спитай його, якої висоти скелі,— сказав Макферсон.

— Він каже,— метрів двадцять п'ять, але стіни зовсім прямовисні.

>— То це й п'ятдесятиміліметровий дістане,— сказав Макферсон.

— Якщо ми виїдемо зараз,— примирливо сказав майор,— то коли ми будемо на місці?

Довкола запанувала ніякова тиша.

— Якщо буде попутний вітер, то ми побачимо Гавдос завтра вранці,— неквапно відповів Ніс.

— Гаразд,— е*Казав Стоун, гучно переводячи дух.— Усе залежить від того, чи можна стріляти з мінометa в човні. Отже, це треба випробувати зараз.

Стоун підняв однією рукою великого мінометa й оглянувся на інших.

— Вони все добре зрозуміли? — спитав у Ніса Ха-джі Міхалі.

— Достатньо добре,— сказав Ніс.— Вони готові.

— Ну, то ходімо швидше,— збуджено сказав Ха-джі Міхалі. Він стис руку Стоунові, під якою той легко тримав мінoмет.— З оцим велетнем та ще з Сарандакі нам не страшні ніякі перешкоди. Усе вийде дуже просто, — сказав він.

Прихопивши ящики з мінами, Ніс та інші спустилися до закритої бухти. На піску стояли десять човнів. Біля них поралися чоловіки й жінки, вони вантажили мішки, очевидно з харчем, та бурдюки з водою, схожі на той, якого їм колись дав Спада.

Декотрі чоловіки клали в човни маузерівські гвинтівки.

Стоун підніс мінoмета до найбільшого човна. На ньому була щогла з двома реями для прямокутних вітрил.

— Сюди? — спитав Стоун.

— Атож.

Ніс швидко оглянув високий такелаж і підібрані на реях вітрила. Вони підтягувалися й опускалися, як штори, гіків не було. Клівер згорнутий. Оснащення незручне, й Нісові воно не сподобалося. Спадин човен або Талоеів каїк із його високим прямим гафелем оснащені куди краще. Але для судна з широким корпусом, як оцей човен ловців губок, таке вітрило підходило більше, хоча й не давало великої швидкості.

Стоун вніс зібраного мінометa в човен і обережно опустив на пласке дно, прихиливши до кіля. Потім узяв дві міни й маленький ящик із зарядами.

" Щонайменше по чотири,— сказав він про заряди.

— Спробуємо з двома,— сказав Енгес Берн.

— Для такої відстані треба чотири.

Що більше зарядів, то далі летить міна.

— Закине човна бозна-куди,— сказав Берк.

— Ну гаразд. Спробуємо з двома. Поїхали.

Літтосці й ловці губок юрмилися довкола, намагаючись із чемності не виявляти цікавості. Хаджі Міхалі звелів їм зіштовхнути човен у море. Макферсон і лейтенант теж сіли. Стоун і Берк притримали мінометa, коли човен загойдався на воді.

-=■" Тут будете випробовувати? — спитав їх Ніс. Він тримав у руках румпель. Вони відійшли всього на кілька ярдів від берега.

— Так.

— Але ж тут майже немає хвиль,— сказав Ніс.— Краще вийти в затоку.

Талое напнув вітрила, й Ніс вивів човен з вузького каналу в затоку. І відразу ліг у дрейф. Стоун вставив у міну два заряди. Берк притримував міномет. Стоун опустив міну в ствол і притьмом відскочив убік.

То був справжній землетрус. Неначе їх хто вдарив долонею навідліг. їх розкидало в усі боки, круг човна піднялися хвилі. Бум! Човна відкинуло вбік, мов корок. Коли охоплена полум'ям міна вилетіла із ствола, вся сила віддачі припала на дно човна. Човен закрутився й мало не перекинувся. Ніс швидко натягнув грот-шкот і впіймав вітер. І човен вирівнявся, ставши за вітром. Вони бачили, як міна впала далеко в морі.

— Що ж, усе гаразд.

— Ну, тепер ми зробимо їм весело,— сказав лейтенант.

— Можна вирушати,— сказав Стоун Нісові.

Ніс повів човен назад у протоку й причалив до берега, де його витягли на пісок. Перемовився кількома словами з Хаджі Міхалі, й усе почалося по-справжньому.

Через годину вони розсілися по човнах і вирушили на Гавдос громити малі форти.

Ніс іщов під усіма вітрилами. Човен, важко осідаючи з кожною хвилею, мчав Середземним морем. Він тримався на воді добре. Вітер сильно напинав прямокутні вітрила, перехиляючи човен, і ніс глибоко занурювавсь у воду. Зате так швидкість була більша. Ішли вони з супутним вітром. А він був свіжий, зі сходу. Ніс збирався йти так аж до вечора. А потім змінити курс і повернути на південь.

Це було те, в чому він добре тямив. Тут йому належала визнана й безперечна перевага. Коли вони говорили про міномети, він відчував себе нижчим, усвідомлюючи своє неуцтво в техніці! Тут він тільки був посередником між Хаджі Міхалі та австралос. Він з подивом питав себе, скільки ж ото треба було вчитися, щоб так тямити в цій механіці. Мабуть, вони мали справу з такими штуками, як міномети, усе своє життя.

А тут я все знаю. Мені не подобається оснащення цього човна, але я можу податися на ньому, куди хочу. Він залежить від мого вміння. А оцей міномет залежить від човна, який залежить від мене. І все це не так просто. Буде важко, бо не все продумано як слід. Багато що вирішуватиметься там, на підступах, коли почнемо розбивати малі форти.

Ніс сперся на румпель і озирнувся на інші човни. Поблизу побачив тільки плоскодонний човен, що його вів Сарандакі. Інші дуже повідставали. А деяких і зовсім не було видно. У човнів була неоднакова швидкість, тож вони не могли триматися разом. Але він зачекає на них біля Хавро Спаті, бухти на східному березі острова Гавдос.

Усі вони прибудуть туди десь під ранок.

Оглянув свою команду. Стоун і Берк — неодмінно. Третій був одноокий ловець губок, голий до пояса, в самих тільки бавовняних шароварах. Він сидів на передній банці, наглядаючи за шкотами.

У човні Сарандакі був шотландець капрал Макферсон, чорнявий чоловік, що ніколи не всміхався на весь рот. Це він розсадив англійців по човнах. До себе взяв малого лондонця. На їхньому човні стояв другий вісім-десятиміліметровий міномет.

У Літтосі на березі Сарандакі підійшов до них, одним махом перекинув міномет у човен.

— Гарна зброя,— сказав він, ляснувши по ньому долонею.

— Спитай його, де він дістав цього Бері,— сказав Макферсон Нісові.

У Сарандакі за турецьким поясом стримів великий чорний пістолет із широким дулом. Це була німецька ракетниця Бері, набагато краща за такі самі англійські ракетниці.

— Це Хаджі Міхалі знайшов у аеропланос,— сказав він Нісові.— Зброя саме на мій зріст. Ще й яка зброя! — І він витяг пістолета й показав Нісові дуло в дюйм завширшки, а також товсті патрони.

— Що ти з ним робитимеш?

— Що робитиму? Те, що й усі — убиватиму.— І він гучно зареготав, задоволений сам із себе.

— Але ж це ракетниця,— сказав йому Ніс.— Із неї стріляють ракетами.

— Яка різниця? — сказав Сарандакі.— З нього можна однаково вбити людину. Тільки зблизька. Ось побачиш на Гавдосі.

І Сарандакі сам зіпхнув човна в воду, потім щось гукнув ловцеві губок, який уже сидів у човні. І помчав через протоку в бухту.

Англійський майор та лейтенант сиділи в Талосо-вому човні, у них був малий міномет. Це був найшвидший човен з усіх. Але Талос був надто нетерплячий, і не завдавав собі клопоту подумати. Він не вмів розраховувати курс. Він бачив тільки те, що потрібно було робити зараз. Він просто правив весь час уперед і міняв галс, коли інакше вже не можна було. Тільки тоді. Ось і тепер він ухилився під вітер, убік від інших човнів і йшов, щоб їх наздогнати, попід берегом. Але з вітрилами він справлявся добре.

Хаджі Міхалі й інші літтосці відстали, але йшли правильним курсом.

Завтра, якщо все буде гаразд, їм краще триматися вкупі.

Стоун і Берк усе порпалися біля мінометa на дні човна. Ніс попросив їх пояснити йому докладніше, як той влаштований. Вони показали йому схожі на груші міни з хвостовим оперенням і подібні до патронів заряди, що їх закладають з боку хвоста. У кожну можна

було закласти від одного до чотирьох зарядів. Що більше зарядів, то далі летить міна. Вкидаєш міну в дуло й відскакуєш убік. Заряди вибухають і підкидають міну високо в повітря. Вертикальне й горизонтальне наведення здійснюється гвинтовими механізмами. Приціл ні до чого,— сказав Берк, бо поділки дано в міліметрах, а вони звикли до дюймів, тож цілитися доведеться на око.

І знову Ніс відчув, що все це не буде ні просто, ні легко, ні точно за планом, бо ж насправді є тільки півплану. Може статися все, що завгодно, коли ніхто до пуття не знає зброї та снарядів, як оце вони тепер.

І він почав думати про Сарандакі. Казковий джин. Чоловік, що народився дикуном. І дикуном зостався, завдяки своєму промислу.

Ніс уже зустрічав ловців губок. Повправлявши легені з півгодини, вони пірнали з пласким каменем, що відразу тягнув їх на дно. Вони залишалися під водою часом по кілька хвилин і випливали, обвішані губками. Іноді вони ставали здобиччю акул. їх боляче жалили невеликі медузи, яких тут називають "вромо". Вони починали молодими й молодими умирали. Важке було їхнє життя. їм доводилося продавати свої губки скупникам майже за безцінь. І тільки ніжні губки з великих глибин давали трохи більший заробіток. Ніс бачив, як скупники купували губки в Кандії та Мірабеллі. Вони їх купували на вагу, пильно перевіривши, чи в них немає піску. А потім перед продажем самі напаковували їх дрібним

піском. Коли їх на цьому ловили, вони звертали все на ловців губок. Скупники мали великий зиск і всі були за Метаксаса. Великими його вірнопідданими. Цього покидька, помісі людини й собаки. Ось чому Сарандакі щоразу впадав у таке шаленство, коли бачив губки з піском.

^ Отак він міркував про Сарандакі. І чув, як той щось наспівував своїм гучним голосом. То була крітська народна пісня про наречену, яка не любила часнику, і про нареченого, який його любив. Він його їв навіть тоді, коли пестив її, аж врешті нареченій набрид і часник, і його пестощі, й вона втекла шукати собі іншого нареченого, який би не їв часнику.

Проспівавши, Сарандакі зареготав.

Так вони пливли до Гавдоса.

Вони нетерпляче чекали біля входу до бухти Хавро Спаті.

Небо було сіре й насичене вологою. Вітер налітав з берега несамовитими поривами, і здавалося, що вітер і небо існують самі по собі. На морі здіймалися височенні хвилі, що швидко котилйся одна за одною. Гребені хвиль розбивалися об вітер. Вітер зривав верхи, розсипав їх на дрібні бризки рясними водоспадами. Небо набрякло дощем. Дощ порощив скісними потоками, які підхоплював вітер з берега. Дощ пропускав тільки половину денного світла. Та й воно було сіре.

Вони готувалися обійти мис і ввійти в укріплену бухту Хавро Спаті. Ніс ішов у крутий бейдевінд тільки під гротом і кліверами. Решту вітрил вони підібрали. В такому бурхливому морі без них було надійніше, хоча швидкість і зменшилася. Човен підлітав і опускався на хвилях, як ото хлопчик, що катається верхи на батьковій нозі.

Очікуючи, Ніс тримався якомога ближче біля берега. Він ліг на останній галс перед бухтою. Він доганяв Сарандакі. Обидва плавали тут від самого світанку, дожидаючи інших. За цей час підійшло всього

шестеро човнів. Вони плавали за ним зграйкою, а він ганявся за Сарандакі. Здавалося дивним, що вони дісталися сюди в таку негоду. Чому завжди все проти тебе? Так само було й на каїках. Завжди все проти.

Ніс втягнув голову, ховаючись від бризок, і подивився вперед на гострий мис Хавро Спаті. Отам за ним усе й почнеться. їх помітять, тільки-но вони вийдуть з-за мису. Хіба що всі метаксисти у фортах сплять. А може, там і зовсім нікого немає. Тоді вони зможуть підійти до табору і без мінометів. Тепер увесь задум видавався божевільним. Тут, біля входу до Хавро Спаті, він видавався божевільним. Я цілком за це, але задум з мінометами безумний. І взагалі, в таку погоду все безумство.

Енгес Берк уже давно крикнув йому:

— Стріляти з мінометa з оцієї бочки на хвилях не можна.

А Стоун сказав:

— Може, там у бухті затишніше.

— Де в дідька затишніше,— сказав Енгес Берк.— Нічого з цього не вийде.

І Ніс подумки погодився з ним. Однак хай там що, а він доведе справу до кінця.

Тепер він доганяв Сарандакі, вирішивши не дожидати інших.

— Чого ми чекаємо? — спитав його Берк.

— Не знаю,— відповів він.— Зараз дожену Сарандакі, й почнемо.

І Ніс гукнув одноокому, щоб той піднімав топселі. Човен шалено помчав уперед. Його кидало на хвилях. Заливало водою. Порівнявшись із Сарандакі, він стишив хід і знову пішов у бейдевінд.

— Починаймо! — гукнув він Сарандакі.

Човен Сарандакі був залитий водою, вітрила лопотіли на вітрі.

— Де інші? — ревнув той.

— Хай їм біс, тим іншим! Підійдуть за нами.

Він озирнувся назад і побачив шість малих човнів,

що йшли кожен своїм галсом, наближаючись до них під дощем. Якраз зручно починати: вони зможуть відразу піти слідом за ними. Саме зараз. Хаджі Міхалі побачить, що вони заходять, і простежить, щоб зайшли інші.

Талоса з малим мінометом і досі не видно. Доведеться починати без нього. Скільки можна вештатися попід берегом. Буде надто пізно. Треба починати зараз.

— Давай, вулкане! — знов гукнув Ніс.

Сарандакі підвівся на весь зріст — справжній тобі

корсар, напівголий, мокрий і чорний, з пістолетом Бері за поясом.

— Тоді рушаймо,— крикнув він.

Він скомандував помічникові напнути топселі. Скомандував Макферсонові й лондонцеві приготуватися. Він командував на гортанному острівному діалекті. І човен узяв курс на мис Хавро Спаті.

Високий сірий берег виростав із води. Він здавався сірим крізь дощову пелену.

Ніс рушив за Сарандакі по пінявих хвилях. Він підійшов був до самого його човна, але той гукнув:

— Не наступай мені на п'яти. Трохи відійди. І пливи слідом.

— А ти давай швидше.

— От молодий сич.— Сарандакі засміявся, заки-

нувши голову назад. Його човен накренився від раптового пориву, і хвиля вдарила через борт, обливши Макферсона й лондонця, дарма що ті присіли. Ніс побачив, що Сарандакі змінює галс, щоб обійти мис і зайти в бухту.

— Починаємо,— швидко сказав Ніс своїм супутникам.

Стоун і Берн саме жували оливки, дістаючи їх із мокрих кишень. Вони відразу облишили це й кинулись до мокрого мінометa, намагаючись його укріпити, щоб він не їздив по дну. Вони дивилися на берег, що прозирав крізь туман. Ніж оглянувся. Інші човни тяглися позаду кривулястою вервечкою. А де ж у біса Талое? їх усього шість. І всі надто далеко позаду.

Все одно вже надто пізно. Сарандакі вже заходив у бухту. Ніс завернув по півколу й пішов за ним.

Вони обійшли довгий, витягнений мис і опинилися в бухті. Стоун і Берк дивилися вгору на всі боки, шукаючи очима фортів.

Ніс не думав про форти. Усю свою увагу зосередив на рифах, що раптом зарясніли попереду. Береги Хавро Спаті стрімкими скелями здіймалися понад бухтою. Бухта мала форму півкола, а посередині біліла смужка піску. Піщану латочку перетинала нерівна загорожа з колючого дроту в кілька рядів, що тяглася до темного рубця ущелини.

— Онде він,— раптом сказав Стоун, показуючи назад.

Поглянувши туди, Ніс, який саме вів човен між довгими пальцями рифів, побачив на вершині одного з рогів півмісяця присадкуватий квадратний форт. Звідси він видавався зовсім маленьким.

Ніс швидко опустив очі. Відвів румпель, узяв на себе, потім зовсім відпустив. І закричав одноокому, щоб пильніше стежив за вітрилами, бо обминати численні рифи ставало дедалі важче. Він набагато відстав від Сарандакі, який шалено гнав уперед. Він уже був майже біля протилежного берега й повертав, щоб іти назад, до середини бухти.

Це сталося тоді, коли Ніс спробував наддати ходу і човен помчав, кривуляючи, як п'яний на ковзанах. Спершу здавалося, що все це просто так, не має до них ніякого стосунку. Просто раптом щось заторохтіло. Попереду. Не позаду.

<— От і маете,— сказав Берк.

У Нісовій свідомості промайнуло: кулеметна черга. І то довга. Мабуть, по Сарандакі — отже, метаксисти не сплять. Ніс наліг на румпель, намагаючись іти проти хвиль. Човен несло на незліченні дрібні рифи. На рифи, що чорніли в білій піні розбитих хвиль.

— Приготуйся підняти кіль! — закричав він одноокому.

— Ти там правуй, не турбуйся,— швидко відказав одноокий.

Ніс знову ревнув йому, щоб той приготувався підняти кіль. І так круто відвів румпель від себе, що човен повернувся на шістнадцять румбів. Тепер він не міг бачити Сарандакі через власний грот. Але й далі йшов поміж рифами, час від часу стріпуючи головою, мокрою від дощу та бризок. Увесь цей час він чув кулеметні черги. Стріляв тільки один кулемет. Він побачив, що Стоун і Берк установлюють міномет під кутом до човнового борту. Стоун, широко розставивши ноги для рівноваги, наготувався зарядити міну, яку тримав у руках. Вони щось кричали один одному, по їхніх обличчях струменіла вода.

А Ніс думав тільки про хвилі, що несли їх далі в бухту. Хвилі з шумом перекочувалися через рифи. Бухта нагадувала шахівницю. Чорні рифи, біла піна. Море несло човен на кожну чорну клітину.

— Опускай топселі,— загорлав Ніс одноокому.

Одноокий сидів, далеко перехилившись за борт із

чотирма шкотами в руці. Він міцно впирався ногами й пильно стежив за Нісовими поворотами, весь час тримаючись напоготові. Зачувши команду, одноокий підхопився й прив'язав шкоти. Потім відпустив топсель-фал. Топсель опустився, ляскаючи, мов батіг.

Вони вже були біля протилежного берега бухти. Він почув, як Стоун сказав, що тут угорі другий форт. Саме звідти й строчив кулемет, але Нісові було до цього байдуже: він знову, як і тоді в шторм, боровся з хвилями, заграючи з вітром. Тут починався чистий від рифів простір, де щойно розвернувся Сарандакі. Тепер Сарандакі йшов просто до берега, до середини бухти.

І тут застрочив другий кулемет.

Ніс теж приготувався розвернутися; затиснувши румпеля, він відхилився, дожидаючи хвилі, яка до* помогла б їм змінити галс. Він

почув кулемет не відразу. Чув тільки ревіння хвиль, що розбивалися об підводні рифи. Він побачив перед собою мілководдя. Але спершу він його почув. Так завжди море шумить і клекоче над рифом. А побачивши, гукнув одноокому, щоб той підняв кіль.

Тепер кулемет стріляв по них. Він бачив, як обидва австралос інстинктивно попригиналися, але Ніс пригинатись боявся. Він не зводив очей з чорного рифа попереду. Він бачив біле шумовиння над мілководдям, а під водою і сам риф.

— Підбери кіль! — закричав він одноокому. Бо коли кіль не підібрати, він зачепиться за риф.

Одноокий вовтузився з кілем, що туго йшов угору.

Ніс повернув човен, використовуючи останню мить, поки кіль ще був у воді. І став чекати, поки море або кине їх на риф, або перенесе через нього.

— Мерзотник, по нас смалить,— сказав Берк, бо кулемет застрочив знову.

— Треба звідси вибиратися,— сказав Стоун.

Ніс ліг у дрейф, і човен, майже не рухаючись, загойдався на хвилях. Ніс чекав хвилі, яка або перенесе їх через риф, або розіб'є об нього. Тепер усе залежить від моря, і нічого тут не вдієш. Із піднятим кілем вони можуть тільки дрейфувати за течією, з опущенйм — неодмінно зачепляться за риф.

— Якого дідька ми стоїмо? — загорлав на нього Берк.

Обидва австралійці сиділи під банками й звідти дивилися на форт. А Ніс не знав, що робиться вгорі. Він тільки стежив за кожною хвилею, яка

перекочувалася через риф, що був уже зовсім близько. Нарешті, під супровід довгої кулеметної черги, їх підхопила хвиля.

— Тримайся!

Ніс наліг на румпель, щоб хвиля не повернула човна боком, і їх підняло високо вгору. Зараз їх або кине на риф, або перенесе через нього.

Одно з двох, і більше нічого.

Човен, злетівши на гребінь хвилі, на мить завис, потім полетів униз, мов камінь, пущений з рогатки, й перелетів через риф. Ніс повернув стерно, й вітрила наповнились вітром.

— Опускай кіль! — гукнув він одноокому.

Довкола падали кулі. Знімали фонтанчики бризок, відколювали тріски від бортів, дірявили вітрило й люто тьохкали над головою.

— Вперед! — кричали Нісові.

Одноокий опустив кіль наполовину. Цього вже було досить. Ніс вирівняв човен і примружив очі від дощу. Човен ішов просто до середини бухти.

Тепер він розпачливо, усім своїм єством відчув, як потрібні міномети. Бо кулеметний вогонь невідступно переслідував їх. Кулі пролітали над головами й збоку, після кожної черги чувся їхній свист і тріск дерева. Ніс відчув, як смикнувся румпель у руках. Куля влучила в з'єднання румпеля із стерном. Стоун і Берк тримали міномет, щоб він не перекинувся від хитавиці. А вгорі строчили кулемети. Десь озивався ще один.

Всі метаксисти вже, мабуть, попрокидалися. Вони не сплять. Вони вже знають про нас. Тепер ми всі в їхніх руках.

— Стріляйте! — гукнув він обом австралос.

— Дідька лисого! — сердито відказав Берк.

— Стріляйте! — несамовито закричав він.

Та враз це вилетіло йому з голови, бо довелося переходити другу лінію відкритих рифів. А кулі весь час дзижчали довкола. Вони напнули вітрила, щоб швидше втекти із зони обстрілу.

На коротку мить Ніс побачив попереду Сарандакі. Той уже був аж посередині бухти, прямуючи до піщаної смужки берега, просто на величезну скелю, що стриміла з води. Ніс відразу уявив собі, як човен налітає на неї й розбивається на цурпалки, і все. Уявити собі це було неважко. Бах! Трісь! Трісь! Трісь!

— Вони хочуть пристати до берега,— сказав він, ледве вимовляючи англійські слова.

Вони вже не чули кулемета, що стріляв їм навздогін. Бачили тільки човен Сарандакі, який, шалено злітаючи на хвилях, мчав під усіма вітрилами просто до білого піску під колючою огорожею. Просто туди. Вони навіть бачили свинцевий дощ, твердий розпечений свинець, що сік море навколо човна Сарандакі. І за човном. І попереду човна. Стріляли з середнього форту і з того, що навпроти. Свинцеві потоки падали на човен Сарандакі, порощили воду; стрілянина відбивалася тріскотливим відлунням у тісній бухті.

■— Вперед! — нестямно кричав Ніс до Сарандакі.—-Давай! Давай!

А свинець і далі летів градом. Його годі було уникнути. Широка плоскодонка Сарандакі раптом крутнулась і стала носом до вітру. Румпель уже не діяв. Грот раптом віднесло вітром убік, і Ніс побачив попереду безліч рифів. Вітер підхопив обвисле вітрило й сильно вдарив човна бортом об риф. Вони були досить близько, і Ніс побачив, що двоє в човні уже готові. Макферсон і лондонець. Уже зовсім готові. Він побачив, як міномет перекинувся набік і перехилив човна. Через борт ринула вода, й човен потягло вниз.

Коли човен нахилило, Сарандакі заплутався в снастях і тепер намагався виплутатись, щосили вимахуючи своїми дужими руками. Велетенські хвилі перекочувалися через човен. Круг нього все кипіло. Крізь шум моря чути було рев Сарандакі та кулеметні черги, що добивали їх.

Серед водяного виру, плутанини снастей, вітрил та розкиданих тіл Сарандакі підвівся на весь зріст. Макферсон став важко сповзати з корми... Мертвий. Вони вже це зрозуміли. Його кров заливала човен.

І Сарандакі теж не обминуло.

Але Ніс бачив, як він стояв, вивергаючи страшні прокльони на адресу метаксистів, накликаючи на них пекельні муки, і землетрус, і сімейну ганьбу, і смерть. Тут велетень випростав руку, яка стискала ракетницю Вері. Він цілився в малий форт угорі, на скелі. Ось Сарандакі уперся ногами. Пролунав постріл.

Ракета шугнула вгору, описавши білу дугу. І вибухнула. Вибухнула жовтими й зеленими вогнями, що плавними лініями пішли далі. Злетівши високо в небо над малим фортом, вони стали опускатися вниз яскравим сяйвом, сліпучішим від сонця, живучішим від життя, сильнішим від смерті і плавнішим від обертання землі.

Жовте й зелене.

А малий форт відповів скаженою кулеметною чергою. Сарандакі прийняв її всю. Всю в себе. Прийняв люто й жадібно. Вона вдарила його з величезною силою, він би так не вдарив. Маленькі кульки — то був теж велетень, і дужчий за нього.

Це був кінець.

Його повалило, й падаючи, він ухопився за грот. Він зачіпався за банки, за розкинуті ноги Макферсона і, повиснувши всім тілом на гроті, потягнув своєю вагою човна за собою.

Човен перекинувся, сповз із рифу й пішов під воду.

А з ним потонув і він сам, і Макферсон, і міномет, і лондонець, що шепелявив.

Зелене й жовте усе ще горіло, опускаючись над бухтою.

Останнім зник під водою лондонець.

А у вухах чувся голос Сарандакі, що вигукував страшні прокльони.

І знову кулеметна черга. А довкола дощ і дощ. Дощ без кінця. Зелені й жовті вогні, мов падучі зорі, гасли й диміли на заливному дощі.

Ніс усе дивився на зелені й жовті вогні. Не міг відвести очей, стежачи за ними до кінця. Потім оглянувся на Сарандакі.

Сарандакі вже не було видно. Усе вже зникло під водою. Тільки білий клапоть топселя напнувся над водою, але хвиля накрила його, й він одразу опав.

Розділ двадцять п'ятий

Коли Ніс підплив до громаддя скель, його човен майже лежав на боці. Австралос і одноокий поперехилялись через навітряний борт, вирівнюючи човен.

— Можете стріляти звідси? — закричав він до них.

— Ні, ні. На таких хвилях неможливо,— сердито відповіли вони.

— Тоді йдемо до берега,— сказав Ніс. І відразу почав розвертатися.

— Ось ті теж спробували піти до берега,— сказав Берк, показуючи туди, де потонув Сарандакі. Але тепер було однаково. Вони вже попали під перехресний вогонь двох фортів. Лусь, лусь, лусь — тільки тріски летіли на всі боки.

Ніс круто ліг на правий галс. Він не робив спроб уникнути вогню. Просто мчав уперед. Уперед до берега. Уперед, туди, де перед очима маячіли дроти, рифи, скелі, прибій і вузька смужка білого піску.

Потоки розпеченого свинцю летіли просто на них. Човен дедалі дужче кренився під вітром. Працював кожен дюйм вітрил. Вони всі далеко перехилялися за борт, щоб вирівняти човен. Це було важливіше, ніж потоки розпеченого свинцю. Кулі впивалися в човен з усіх боків.

Стоунові кров ударила в голову. А Енгес Берк — хоч би що. Лише болісна гримаса на обличчі.

Одноокий раптом упав за борт. Звалився із свинцем у тілі. Просто в зелено-білий вир.

У Ніса від напруження боліла спина. Він щосили стискав румпель, весь вигнувся, як вербовий прут, опираючись жахливій швидкості, з якою їх несло на берег.

А попереду, чимраз ближче й ближче — у білій піні прибою жовтий, а не білий — пісок. Смуга піску ширшає і наближається. Коли човен вдариться об твердий пісок, то розлетиться на друзки. Навіть хвилі об нього розбиваються. Вони самі вилітають на нього, ось зараз, зараз.

Угору на хвилі. Вниз. Потім, під подвійною силою вітру й води, під тріскотливий супровід кулеметних Черг — вперед. І з гуркотом униз! Човен пішов у піке, як літак. Злетів, і хвиля викинула його на жовтий твердий пісок.

Вітрило, вихопившись на волю, метлялося на вітрі, вдаряючи на всі боки, збиваючи з ніг.

Це був кінець. Човен лежав, загрузнувши в камінні й піску, на прибережному мілководді. Загруз серед каміння, якого досі не було видно перед білим піском у воді. Море било в човен. Тріщали вітрила. Ніс і Берк незграбно поставали на ноги.

Стоун, велетень Стоун, схопив мінометa й підняв його просто на голову. І побіг з ним по воді. Ніс смикав за ручку ящика з мінами й витяг його з човна. Тут його збив з ніг грот; підвівшись, Ніс подав ящик Беркові. Круглий Енгес Берк, якого накрило білим шумовинням, чув і відчував тепер рев розпеченого свинцю тільки з одного кулемета. Тільки з одного.

І спотикаючись, притискаючись до скелі, вони рушили до дротяної загорожі.

Та зразу кинулись назад, бо розпечений свинець почав збивати жовтий пісок довкола них. Дріт загороджував шлях в ущелину. Так їх можуть перестріляти по одному.

• Стріляє тільки один форт. Інші не можуть нас дістати,'— сказав Стоун.

Він добіг до розбитого човна, що його море піднімало й кидало на каміння та жовтий пісок.

— Отой,— показав рукою Берк.

Форт стояв навскоси через бухту. Цей форт перший відкрив вогонь.

Ніс і Берк потягли ящик з мінами за Стоуном до човна. Вони дісталися до нього крізь розбурхані хвилі, пробравшись попід вітрилами, що лопотіли на вітрі, ухиляючись від потоків розпеченого свинцю. Вони сховалися від нього за розбитим човном. Попригинались і почули, як свинець замолотив у дно та в борти.

Каміння геть подірявило човен. Корма відпала. Вітер подер вітрила, і їхні клапті полоскалися в хвилях прибою. Пісок тут був твердий. Вони залягли за човном на мілководді. Дощ полив іще дужче. А кулемет і далі вивергав розпечений свинець, що пролітав у них над головою, відколюючи тріски від бортів човна.

— Ну! — сердито гримнув Ніс.— Стріляйте вже!

— Не хвилюйся,— відказав Берк.

Стоун встановив мінномета на мілководді. Він швидко визирнув з-поза човна, що лежав на боці й усе дужче заривався в мокрий пісок. Визирнув і враз пригнувся. Берк понишпорив мокрими тремтячими руками в ящику з мінами. Потім стромив руку під своє застебнуте на всі гудзики хакі й дістав торбинку з зарядами. Він вставив три заряди в міну.

— Туди буде ярдів п'ятсот,— сказав Стоун.

Енгес Берк поплескав міну долонею, й заряди випали з хвоста. Цього разу він вставив тільки два. Один з них був з капсулем. Він чекав, поки

Стоун крутив прицільні гвинти й совав плитою туди й сюди, щоб вона міцніше стояла на слизькому кам'янисто-піщаному дні мілководдя.

— Давай! — сказав Стоун. І пригнувся.

Ніс ліг на живіт, Берк обома руками підняв міну й опустив її в ствол. А що, коли заряди змокріли? Або в міномет попала вода? Або ще щось. Але постріл вдарив.

Бум!

Звук був такий, наче вибухнув ящик із снарядами. Землетрус. Вибух вулкана. Міна летіла неймовірно повільно. Спершу вона з гуркотом шугнула вгору. Вони схопилися за борт човна, виглядаючи з-за нього, де вона вибухне. Ніс тільки тепер уперше побачив кінець бухти, над якою стояла стіна стрімких білих скель. І малий форт угорі, над самісінькою кручею. Нерухомий, бездушний. Саме звідти й летів на них розпечений свинець.

Він чекав вибуху.

Міна вдарилась об скелю набагато нижче форту. Знялася хмара білого пилу; повільно, плавно, мов водяний душ, посипався вниз пісок. А потім долинув звук.

— Нікуди не годиться,— ревнув Берк.

Стоун лежав під самим дулом мінометa, і його мокре червоне обличчя сяяло усмішкою божевільного. Берк вставив заряди в другу міну, чогось голосно лаючись. Тут через них перекотилася хвиля. Стоун навпомацки, але обережно став крутити підйомний гвинт, і ствол піднявся трохи вище. Він укріпив плиту, щоб не зсунуло віддачею, й знову загорлав:

— Давай!

Ніс уже вистромився з-за борту й, напружуючи зір, дивився крізь дощову завісу на малий форт. Чекав вибуху.

Міна вибухнула високо, під самим краєм кручі, ліворуч від форту. Але майже на одному рівні з ним.

— Отепер я порішу цього мерзотника,— радісно загорлав Стоун, визираючи з-за човна.

Тут кулемет знов люто вдарив по них градом розпеченого свинцю. Десь у бухті стріляв іще один кулемет. Але вони не звертали уваги на те, що діється в бухті. Тепер уже їм були байдужі і задум, і в'язні на Гавдосі. Просто вони троє щойно народилися тут, на цьому піщаному мілководді, за розбитим човном, народилися вже озброєні мінометом, як Мінерва, що народилася при повній зброї. Вони троє проти отого малого форту вгорі, який також появився на світ озброєним. Це був світ у світі. Вам зрозуміло? Зрозуміло? І тільки для того, щоб знищити оту негідь угорі. Негідь — то не люди. Негідь — то все разом. Форт, кулемет, розпечений свинець, що летів на них,— все разом.

Ніс дістав міну з ящика й подав Беркові. Берк вставив заряд і чекав Стоуна. Стоун знову наводив міномет. Навздогад. Зовсім навздогад. Далі Берк опустив міну в ствол. Стоун притримав плиту, й вода на мілководді бризнула високо вгору після віддачі. І знову вони кинулись до борту, щоб побачити вибух.

Хвилина чекання.

Біла хмара знялася майже біля самого форту. Однак усе ще трохи ліворуч. Крізь дощ не видно було, де впала міна — перед фортом чи за ним.

— Усе! — ревнув Стоун.

— Ще ні.

Вибух розлігся майже відразу. Хмара піску розвіялась. Ніс кліпнув очима, струшуючи дощові краплі, що стікали з чуприни, й подивився, сподіваючись побачити руїни форту. Але форт усе ще стояв на місці. Він знову відповів потоками розпеченого свинцю. Всі разом попадали ниць і залягли на мілководді. Високо над ними проносились черги, а хвилі знов і знов обливали їх водою.

Стоун підповз навколішки до мінометa. Море било йому в обличчя, згори порощив дощ. Він знову взявся за гвинти.

— Він від'їхав назад,— сказав Берк.

— Знаю.

Плита справді посунулася й перекосилася при віддачі.

— Прив'яжи сішку,— сказав Берк.

— Подай мені вірьовку.

Берк поліз у розбитий човен по вірьовку. Ніс подивився на нього й собі підповз до човна.

— Допоможіть мені одірвати шматок,— сказав Берк.

Вони витягли вільний кінець клівер-фала, і Берк заходився терти його об кіль, доки той перетерся. А тим часом кулемет строчив по них, але їх прикривав човен. Потім Берк прив'язав вірьовкою одну ногу сішки, а Стоун — другу.

— Гаразд, досить,— нетерпляче сказав Берк.

Ніс подав Беркові міну, вона була мокра й слизька. Берк швидко схопив її. Заклав заряди, і, тільки-но Стоун відхилився, опустив у ствол.

Знову вулкан. Гуркіт вулкана.

Виглянувши з-за човна, Ніс побачив вибух. Тільки вершечок білої хмари. Переліт. Але, видно, незначний, відразу за фортом. І, видно, влучило і в форт. Зараз побачимо. Мабуть, таки влучило, бо біла хмара вкрила все довкола і не розвіюється.

— Молодець, чортяка! — гукнув Енгес Берк Стоу-нові.

і— Давай ще! — Стоун нетямився з радості.— Іще давай!

Ніс узяв у Берка заряд і сам заклав його. Опустив міну в ствол і відскочив. Бабахнуло. Берк уже наготував другу. Знову бабахнуло. Ще одну. П'ять разів підряд: бум, бум, бум, бум, бум. І вони підвелися. Тепер досить. Ніс випростався і ще встиг побачити два останні вибухи. Міни влучили не в самий форт, але впали дуже близько, на диво близько.

— Ох ти ж сучий сину,— крикнув Стоунові Берк.

— Сам ти сучий син,— крикнув Стоун у відповідь.

Ніс теж вилаявся по-грецьки, але не вголос. Він

знав, що в форт не влучило. І чекав, що звідти знов полетить розпечений свинець. І знав, що вже не полетить.

— Готово,— сказав він їм.

Форт більше не стріляв.

І тут їхнє окреме існування, поза світом, скінчилося. Вони вернулися в світ. Троє на жовтому піску, самі, без човна, без нічого, і тільки оцей міномет і десяток мін.

А Ніс уже дивився в бухту, щоб побачити, як там інші.

Розділ двадцять шостий

Ніс побачив шість рибальських човнів, які під проводом Хаджі Міхалі розтяглися в бухті з краю в край. Вони плуталися між рифами і обходили їх. Один з них засів на невидимому нагромадженні рифів. Він безпомічно крутився на місці, вітрила лопотіли на вітрі. Троє літтосців чіплялися за борти, і ними кидало туди й сюди.

Інші шість човнів розігнав кулемет із крайнього форту, якого не було видно від їхнього човна. Було чути, але не видно.

— Вони заходять? — спитав Стоун, піднімаючи міномет з води.

— Зайдуть,— сказав Ніс.— Давай розіб'ємо отой другий.

Мокрий вітер пронизував наскрізь, з одежі потоками стікала морська вода. Ніс уже йшов до дроту, тягнучи за собою ящик з мінами. Тепер він добре бачив усю бухту. Середній форт, що стояв над ними, перестав стріляти з самого початку. Він не подавав ніяких ознак життя. Мабуть, звідти всі повтікали, подумав він, коли почав бити міномет. Або ж коли ми вискочили човном на пісок. Але третій форт триматиме під обстрілом вхід і вихід бухти. Весело буде, чорт забирай, вибиратися звідси на цих маленьких човнах.

— Ходімо. Ходімо мерщій туди,— гукнув він, озирнувшися на інших.

Стоун уже ніс під пахвою міномет, підтримував його своєю дебелою рукою.

— Не треба підійматися нагору,— крикнув він Нісові.

— Треба зруйнувати і той форт,— відповів Ніс.

— Ми його дістанемо звідси.

Тоді Ніс повернув назад.

— Але ж звідси не видно,— сказав він.

— А нам його й не треба бачити,— сказав Стоун.

Стоун поставив мінометa біля іржавого дроту, де

він повертав півколом, там, де його не видно було з форту. Берк пішов далі попід дротом до повороту. А потім поповз піском.

— Він буде нашим • коректувальником,— сказав Стоун Нісові.— Умієте заряджати?

— Так.

— Тоді заряджайте,— сказав Стоун, кинувши тому скриньку з зарядами, а сам побіг попід дротом до стіни ущелини й подивився на єдиний діючий форт. Потім за кілька стрибків вернувся назад і трохи пересунув міномет, націливши його на вершину скелі, де стояв форт, якого їм не було видно.

— Давайте,— врешті сказав Стоун.

Ніс укинув міну в ствол, й вона з ревом шугнула вгору. Вони почули вибух, але бачити його не могли. Тільки Берк бачив його добре від себе.

Стоун повернувся, і Берк замахав руками. Але нараз заліг, бо навколо нього кулі почали збивати пісок дрібними фонтанчиками.

Ніса раптом перестав цікавити кулемет. Він дивився, як у бухту заходять шість рибальських човнів. Він бачив човен Хаджі Міхалі, що йшов тільки під кліверами, прямуючи просто до них. Хаджі Міхалі тримав румпеля, і його біла чуприна мокрими пасмами поприлипала йому до обличчя. Його човна весь час захлюпувало хвилею, що її здіймав зустрічний вітер. Він ішов майже проти вітру туди, де лежав Берн. Там був єдиний прохід між рифами. І він проскочить, якщо триматиме отак. І якщо малий форт не накриє його вогнем.

— Стріляйте ще,— закричав Берк.

Стоун заходився швидко заряджати міни. Коли Ніс повернувся, згадавши про те, що має робити, Стоун уже опустив одну міну в ствол.

Тоді Ніс залишив Стоуна поратись одного. А сам кинувся попід дротом до Берка, щодуху, стрибками, потерпаючи, що розпечений свинець ось-ось настигне його. Він пробіг по мокрому піску повз Берка. Що швидше він мчав, то дужче періщили йому в лице дощові потоки.

— Куди вас дідько несе?

— Униз. Туди,— незв'язно відказав йому Ніс.

Ніс бачив, що Хаджі Міхалі вже зовсім близько й

вичікує слушної миті завернути, щоб човна не перекинуло при самому березі. Другий рибалка в його човні, видно, швидко піднімав кіль.

Ніс пробіг по твердому піску, вскочив у воду й, упавши долілиць, поповз уперед по піщаному дну. Намокла одежа волочилася за ним, він відчував пісок у скаламученій воді, на зубах. Нараз він вистромив з води

голову. Підвівся й побрів по пояс через буруни туди, де збирався пристати Хаджі Міхалі. Він почув дві кулеметні черги. А потім майже відразу постріл з мінометa. Він мерщій присів, бо море відкотилося й на мить відкрило його всього.

Стрибками, від хвилі до хвилі, Ніс досить швидко просувався вперед. Тут висока хвиля підняла човна Хаджі Міхалі й понесла на берег. Ніс зупинився, вичікуючи.

Хаджі Міхалі гукнув йому, щоб він зачекав.

І коли човен полетів униз, Хаджі Міхалі круто повернув стерно. Клівери шалено залопотіли. Човен став за вітром носом до берега. Ніс ухопився за борт і почав тягти. Помічник опускав клівери. Хаджі Міхалі вже був у воді й допомагав Нісові вести човна. На кожній хвилі вони підлітали разоиь із човном, і, повисаючи на ньому, посувалися вперед.

■— Приставай туди,— сказав Ніс, показуючи на мілководдя, де лежала розбита плоскодонка — місце, куди не долітали кулі єдиного форту, який іще стріляв.

Усі троє боролися з морем за човен. Море хотіло його підкинути вгору й розбити об пісок, як уже зробило з плоскодонкою. Вони занурювали носа у воду, не даючи морю підхопити човен. І все гягли його вперед, поки Ніс відчув під ногами уже не пісок, а кам'янисто-піщане дно. Тоді він потягнув човен іще завзятіше.

— Давай на берег,— кричав він.— Сюди вони не дістануть.

Вони зачекали хвилі й витягли човен на берег. Тепер тиснули на корму, щоб ніс не зарився в пісок. Потім відтягли човна далі від хвиль.

Ніс знову почув постріл мінометa — бум.

Тоді він повернувся, щоб іти назустріч іншим човнам.

Кулемет бив чимдалі точніше. Тепер він обстрілював два човни, що разом заходили в бухту. Один ішов під гротом і мчав із страхітливою швидкістю. Ніс поквапився йому назустріч. І побачив, як розпечений свинець брижить воду довкола човна. Чому це Стоун ніяк не накриє цього форту? Йому треба перейти туди, де Берк. Якщо ці човни не пристануть до берега, то ми нікого не вивеземо звідси. Бий же по ньому, ну!

— Опусти грот! — закричав він тим, що підпливали.

Опусти грот! А вони ще й кіль не підняли. Та опускай же, чорт забирай!

Обидва човни йшли окремо. Хаджі Міхалі із своїм помічником зустрічали другий. Ніс чекав першого човна, що йшов із піднятим гротом. Човен розвернувся далеко від нього.

•— Опусти грот, матері твоїй біс! — вилаявся він.

І тут він зрозумів, чому грот і досі не спущено. У човні сидів тільки один чоловік. Другого, видно, дістав розпечений свинець із форту. Той єдиний чоловік підтягав кіль, що вже зачіпав пісок. Нарешті він підняв кіль, саме коли Ніс учепився за човен і поїхав на хвилі. Тоді літтосець випростався й, хитаючись, став смикати за грот, щоб опустити його. Але тут хвиля накрила човен, і його змило у воду. Хвиля кинула човна на Ніса, і його вдарило по голові.

■— Тримай корму! — закричав він не своїм голосом.

Літтосець стояв у воді, втеплюючи корму, щоб стримати удари хвиль. Море знову заходилося шалено, нестямно виривати у них човна, щоб кинути ним об положистий піщаний схил. Наповнений водою човен був

важкий, і хвилі перекочувались через нього. Ніс упирався в пісок своїми розбухлими від води метаксист-ськими чобітьми. Втоплював носа, ковтав солону морську воду пополам з піском. В очах пекло. В голові гупало.

Але він дотяг цього човна до човна Хаджі Міхалі. Він уже геть знесилів. Він ослаб іще й тому, що його нестерпно нудило від солоної води. Він повернувся й пішов просто в море, назустріч іншим човнам. Ішов, не чуючи ні мінометa, ні кулемета, йому вже все було байдуже. Виглядав, чи не з'явився останній човен. Дивився і майже нічого не бачив. Дощ падав суцільною пеленою, шарпав холодний вітер, пекли налиті кров'ю очі. Останнього човна він теж не бачив. Але знав, що човен десь тут. Чув довкола себе голоси, крики. Хаджі Міхалі наздогнав його. Ніс ледве брів у хвилях прибою, ноги йому підкошувалися, страшенно нудило. Він нічого не бачив. Анічогісінько. Море накрило його. Він уже нічого не тямив. Залишалися тільки якісь непевні відчуття. Чув дотик теплої води; теплої, бо половина його тіла була у воді. Тепла.

Потім його підхопили. Двоє взяли його під руки, витягли з води й поволокли до човнів. В ньому було повно води й піску, він став холодний, як вершина Іди, всередині у нього геть усе замулилося.

— Ану без коників,— почув він Берків голос.

Хтось поклав його на пісок і стукнув по спині. "Що

я зробив? Чим завинив? Чого вони мучать мене?" Але він уже починав бачити.

— Очуняв.

— Йому вже краще.

— Переверни його.

Тоді він зігнувся вдвоє і виблював з себе все: і морську воду, й гіркоту, і шлунковий сік, і оливки, і вчорашню сушену рибу, і вино, випите два дні тому.

А потім підвівся й подивився на інших.

— Стою,— кволо сказав він по-грецьки, почуваючи себе все ще ніби в тумані.

— Ми йдемо за дріт,— сказав Хаджі Міхалі.

1— Ідіть. Я теж піду.

Стоун і Енгес Берн також були тут. Берк тримав ручний кулемет — великий солотерн, з якого стріляють із сошок. У Стоуна був невеликий автомат ер-ма — з вузьким прямим магазином з правого боку. Стоун ткнув Нісові в руку люгера. Ніс побачив, як Хаджі Міхалі смикнув за коричневий від іржі дріт. Дріт відірвався від лютого ривка маленького чоловічка. Нісові ще й досі гуло у вухах. Він майже наосліп поліз з ними через дріт, чуючи їхні голоси, бачучи попереду шестеро літтосців на чолі з Хаджі Міхалі.

А Стоун і Берн підганяли його, Ніса, англійськими словами, яких він не міг зрозуміти. Він тільки стискав важкого люгера, намагаючись не відставати. Не відставати.

Розділ двадцять сьомий

Покручений колючий дріт рвався досить легко. А надто внизу, де він проіржавів від мокрого піску. Вони робили в дроті прохід, згинаючи й розгинаючи його туди й сюди. Передні вже заходили в ущелину. Коло Ніса опинився один з ловців губок. Ніс почув його голос.

— Це Сарандакі потонув? — з цікавістю спитав

він.

— Еге,— відповів Ніс, не відразу зрозумівши запитання.

— Його вбило з кулемета?

— Еге.

— Убило його, й він потонув? Потонув, так? Ти сам бачив?

Ніс ішов за Стоуном, котрий відкидав дріт з дороги промоклими черевиками.

— Авжеж. Потонув. А де ж би він дівся? Потонув. А може, він застряг серед рифів?

— Ні. Ні. Цього не може бути. Ні.

Ніса дратував цей причіпливий чоловік. Усе це тільки початок. Сарандакі загинув. Про все це можна буде роздумувати потім. А тепер найважливіше — дістатися до табору. Туди, вгору. Отак вони із Спада гналися над річкою за залізноголовим. Спада й Сарандакі. Жили собі люди й дожилися: один — до шибениці

залізноголових, а другий — до кулі метаксистів. Тим-то

й треба іти туди, нагору,— визволяти ув'язнених літ-тосців. Літтосців, яких ув'язнено за те, що боролися проти Метаксаса.

Стоун і Енгес Берк голосно розмовляли по-англійськи, й Ніс, згорбившись під дощем, пробирався за ними крізь колючий дріт, розсуваючи його, переступаючи через нього. Дріт чіплявся за ноги, одежу. А вони все підганяли його.

Коли почався підйом, Нісові прояснилося в голові й полегшало. Вони вже були в ущелині. Дерлися схилом угору. І він знав: усе залежатиме від того, як там буде нагорі. Вони ввійдуть у табір. Видно, в таборі їм чинитимуть опір, якщо тільки метаксисти не повтікали. Але тоді, мабуть, їх там дожидають. Підіймаючись далі, він подивився, чи у всіх є зброя. Майже всі літ-тосці мали зброю; ловці губок, що вервечкою розтяг-лися по піщаному схилу, були з маузерівськими гвинтівками. Стоун ніс через плече автомат ерма, Ніса це втішало.

Десь подівся Борк. Аж враз Ніс побачив його. Невеличкий чоловічок ішов на своїх пружних ногах далеко попереду біля Хаджі Міхалі. Берк ніс великий кулемет солотерна. У Хаджі Міхалі не було ніякої зброї. Та йому зброя і не личила. Вона б видавалася недоречною у лагідних руках Хаджі Міхалі. Але у Берка, що йшов поряд з Хаджі Міхалі, був довгоствольний соло-терн: він ніс його на плечі, притримуючи за дуло. Обидва вже майже досягли вершини.

До Ніса цілком повернулася свідомість того, що діється. Лишався тільки якийсь мертвий гул у голові. Він лише тоді відчув гул, коли той урвався. То була вода у вусі; від струсів на підйомі її прорвало, вона витекла теплою цівкою, і він відчув себе зовсім добре.

Допомагаючи собі руками, він подолав останні сорок ярдів піщаного схилу.

— Ну, то як воно? — закричав йому Стоун, озирнувшись.

— Усе гаразд. Уперед,— сказав він.

І інстинктивно припав до землі: десь угорі над ними почав вибивати чечітку кулемет. Та-та-та.

— Усе гаразд.— Стоун опинився біля нього.—= То солотерн.

— Берків?

■— Ага.

Тоді вони зі Стоуном подерлися на вапнякові скелі, що височіли над схилом. Вилізли на плато, на якому був розташований табір. Коли на вершині вони випростались і почали шукати очима Берка і Хаджі Мі-халі, в обличчя їм ударив свіжий вітер.

Ніс дивився на довгий, сірий і мокрий від дощу табір. Це був чотирикутник неправильної форми, оточений муром з рудого каменю. Перед ними була та частина муру, що відгороджувала табір з боку ущелини.

Потім він побачив Енгеса Берка; той сидів верхи на мурі й незграбно, із стегна стріляв з великого соло-терна. Построчивши, він помахав літтосцям, які наближалися до муру, щоб ті допомогли йому. Стоун уже також сидів на мурі, незграбно вимахуючи автоматом.

Ніс поліз за ним. Хапаючись за нерівні виступи, він підтягувався на руках. Руки сковзались на каменях. Він знову відчув слабість і був би впав, якби Стоун не витяг його нагору своїм ручиськом.

Тепер Ніс побачив увесь табір. Це був звичайний собі двір, оточений муром. Голий, весь у дощових калюжах. Де-не-де стриміли віхтики низенької миршавої трави. Попід стінами стояло кілька кам'яних будинків. Той, що посеред двору, був незакінчений. Нікого не було видно. Геть нікого. Але Берк стріляв по будинку, що стояв серед двору.

Ковзнувши по стіні, Ніс упав додолу. Щось, тріснувши, вдарилось в стіну над головою. Судячи з тонкого посвисту, то була куля з гвинтівки. І тільки одна. Але майже відразу тьохнула й друга.

— Біжіть! — крикнув згори Стоун.

— Вони в незакінченому будинку.— Ніс уже підхопився. Не те, що він не помічав куль, які свистіли навколо нього. Він усе добре бачив і чув. Тільки ж кулі завжди пролітають збоку. Завжди мимо. У правій руці він тримав люгера, геть про нього забувши.

— Біжімо,-— гукнув він Стоунові.

Стоун вовтузився, злазячи із стіни. Тоді Ніс побіг сам.

Він перебіг п'ятдесят ярдів до незакінченого будинку, важко грузнучи в мокрому піску. Знову полив дощ, але Ніс був до того мокрий, що йому вже було байдуже; його кидало то в жар, то в холод. Із незакінченого будинку більше не стріляли.

Аж тут він побачив Берка й Хаджі Міхалі, що бігли попід стіною в інший бік. Попід стіною, до низеньких, незграбних будиночків серед хирлявих дерев.

— Вам що — жити набридло? — гукнув Стоун, наздоганяючи Ніса.

Ніс бачив нерівні обриси недобудованих кам'яних стін. Розриту землю, розсипаний пісок, білі вапнякові плити, отвір для вікна. Підбіг до будинку, потім пішов уздовж стіни, шукаючи входу. З другого боку стіну було тільки почато, середина будинку була відкрита.

Він побачив там грека.

Той стояв мовчки. У руці тримав гвинтівку. Рука безживно звисала. Грек ніби не зовсім розумів, що воно діється. Він був в уніформі кольору кізяка, з жовтими нашивками капрала.

— Кидай зброю,— наказав йому Ніс.

Він зовсім забув про свого люгера. Так і тримав його в опущеній руці. Хутко підскочив до солдата й вихопив у того гвинтівку. Він дивувався сам із себе й не знав, що робити далі. Поводився якось по-дур-ному.

— Стій тут. Якщо вийдеш, тебе застрелять,— сказав він.

Тоді повернувся й знову побіг у двір. Гвинтівку він незграбно ніс перед робою. Стоун чекав його, тримаючи автомат напоготові.

— Там є один,— сказав Ніс.

Пролунала довга черга із солотерна. Ніс не бачив нікого з своїх. Але виразно чув постріли з боку барака, куди побігли Берк та інші.

— Тут ніби все,— сказав Стоун.

Ніс не зрозумів. А Стоун уже побіг туди, де стріляли. Ніс подивився через двір і побачив кілька великих будинків у другому кінці табору. Він вирішив, що то головні корпуси. Інших рішень від нього поки що не вимагалось.

— Туди,— сказав він Стоунові.

Він не оглянувся, щоб подивитись, чи Стоун біжить за ним, чи ні. Побіг через калюжі, по ріденькій траві, вітер зі свистом надимав йому сорочку й обпікав тіло. Гвинтівку він кинув по дорозі. Вона заважала йому бігти. Він взагалі не думав про зброю. Головне — що він сам тут. Він був мухою, що лякала павука.

З головних корпусів по ньому відкрили вогонь. Він кинувся на землю. Стоун опинився поряд, став і випустив чергу по купі будинків. Він тримав автомат низько, і сила віддачі мало не збила його з ніг. Потім він побіг далі. Тепер постріли почулися десь в іншому місці. То Берк із своїм солотерном.

Ніс підхопився й побіг за Стоуном. Біля першого будинку велетень нараз спинився. Троє чоловіків вискочили з дверей і метнулися до сусіднього будинку. Стоун упер свій автомат у бік і розстріляв їх к бісовому батькові. Усіх трьох. Двома короткими чергами.

— Обережно! Дивіться уважніше! — закричав йому Ніс.— Тут можуть бути літтосці. Стріляйте обережніше.

— А вони що — тут?

Обидва стояли під стіною будинку, прислухаючись до голосів та криків десь неподалік.

— Не знаю,— відповів Ніс. І закричав по-гре-цьки: — Літтосці, виходьте. З нами Хаджі Міхалі.

Крики раптом стихли. Чути було тільки поодинокі постріли в сусідньому будинку.

— Заходьте ви сюди,— крикнув хтось на діалекті.— Ми не можемо вийти.

— Там є солдати?

— Один. Та й той наклав у штани.

— Епа,— гукнули інші голоси.

— Вони кажуть, щоб ми зайшли,— сказав Стоуно-ві Ніс.

Попід стіною першого будинку вони підійшли до сусіднього. Він був майже квадратний, не такий довгий, як інші. У дверях було загратоване віконце. Крізь нього було видно кухню з двома плитами. В'язні-літ-тосці

збилися біля єдиного вікна, забитого навхрест важкими дерев'яними брусами.

— Літтосці! — гукнув Ніс.

Вони кинулися до дверей. Четверо чоловіків,— бородаті, схожі на мерців, босі, напівголі, в самих тільки армійських штанях.

— Епа,— закричали вони.

З криками вони навалилися на двері. Раптом десь узявся п'яний з гвинтівкою в руці, й Стоун підняв свій автомат, намагаючись просунути його в загратоване віконце.

■— Ні,— сказав йому Ніс. Потім крикнув солдатові в гвинтівкою: — Метаксист! Покинь зброю!

Широколиций солдат впустив гвинтівку на кам'яну підлогу. Літтосці навіть не оглянулись. Вони вже відсунули важкий засув і повискакували надвір.

— Де Хаджі Міхалі?

— Як вам це вдалося?

— А ми чуємо: стріляють усе ближче. Вас тут

що — ціла армія? ^

— Решта там, у будинку біля воріт.

— їх перевели туди, коли форти відкрили вогонь. Той будинок укріплено.

— Мерщій туди.

Вони говорили навперебій. Як діти. А з вигляду зовсім старі люди. Стоун з подивом розглядав їх. Усі четверо схожі один на одного. Як викапані. Однакові риси, однаковий вираз. Чотири живих мерці.

— Ходімо,— квапили вони Ніса.

Вони заговорили до Стоуна на діалекті. А він тільки дивився на них, витріщивши очі. Потім Ніс, що кілька секунд пильно й напружено розглядав їх, опам'ятався.

— Хаджі Міхалі там, і з ним іще люди,— сказав він, показуючи рукою на будинок біля воріт.

— Іди з своєю зброєю визволяти інших.

Це було сказано Стоунові.

— Він — інглезос,— пояснив їм Ніс.

— Інглезос? Botin вже скінчили воювати. Що він тут робить?

Тут Ніс залишив цих чотирьох. Стоун уже біг через двір до будинку біля воріт. Там усе ще стріляли. Швидка перестрілка з двох боків. Окремі постріли з гвинтівок і черги з солотерна у відповідь. Шс догнав Стоуна, коли постріли залунали знову. Вони лунали по той бік довгого барака, що стояв окремо. За ним були ворота, оббиті гофрованим залізом і обплутані колючим дротом. Стріляли десь там. Кулі клацали по воротах з характерним дзвяканням заліза об залізо.

Стоун забіг за високу купу водоростей та всякого сміття. Звідти він відкрив вогонь по вікну барака. Ніс теж побіг туди, водночас оглядаючись, щоб подивитися, куди це стріляє Стоун.

Тут Стоун перестав стріляти, хоч. Ніс ясно бачив двох солдатів біля маленьких дверей барака.

— Що таке? Стріляйте,— сказав Ніс.

— Чорт забирай! Уже нема патронів.— Стоун сіпав за спуск, але чулося тільки металічне клацання.

Ті двоє в дверях їх, видно, ще не помітили. Вони перестали стріляти. Дивилися в бік ріденького чагарники, де, мабуть, засів Берк із своїм солотерном.

— Можна? — пошепки спитав Стоун. І потяг лю-гера з його стисненої руки. Люгер був важкий, Нісова рука стомилася, але досі він так і не подумав вистрелити з нього. А тепер його взяв Стоун. І став цілитись, виставивши вперед праву ногу.

—• Крикніть їм, хай виходять,— сказав Нісові Стоун.

— Та стріляйте,— сказав Ніс.

— Хай виходять,— повторив Стоун.

Раптом Нісові як ніколи захотілося сміятись. Із цього велетня, котрий стоїть із люгером у випростаній руці, чекаючи, поки ті двоє вийдуть, щоб вистрелити в них. Але не в тім була річ. Просто Стоун не був упевнений в люгері. І він чекав, поки Ніс гукне солдатам.

— Агей, ви двоє! — крикнув Ніс.— У нас зброя. Виходьте. Ну! У нас зброя.

Один солдат раптом повернувся, глянув на високу купу водоростей і кинувся навтіки. Стоун вистрелив йому навздогін. Раз, потім іще двічі. Постріли з лю-гера здалися зовсім тихими після солотерна.

Стоун схибив, і солдат побіг далі, але другий, опустивши гвинтівку, побіг до них.

Тут усе й скінчилося.

Хаджі Міхалі й Берк вибігли з-за барака з другого боку. Виходить, Берк зовсім не сидів у кущах. Ніс так і не зрозумів, де вони були. А вони вже зникли в дверях довгого низького барака.

І це був кінець.

Ніс забіг у барак перед Стоуном і відразу побачив двох забитих солдатів на підлозі. Кам'яна, з довгими низькими приступками підлога була залита кров'ю. Хаджі Міхалі, Берк і літтосці, що забігли в другі двері, обминаючи калюжі крові, відсували дерев'яні засуви на дверях до маленьких камер обабіч коридора. Звідти стали виходити в'язні, літтосці й ловці губок, схожі на перших чотирьох. Усього їх було вісімнадцять чоловік. А потім знадвору підійшли ще оті четверо, яких визволили Ніс і Стоун. Усі вони збилися в тісному приміщенні довкола Хаджі Міхалі й Берка. Берк стояв, усе ще тримаючи під пахвою соло-терна, із напруженим, зосередженим виразом на обличчі.

Тоді Хаджі Міхалі сказав:

— Принесіть юнака Антроса і Політіса теж.

Кілька літтосців вийшли надвір і рушили до воріт.

Невдовзі вони повернулися, важко й незграбно несучи довгов'язого п'ятнадцятилітнього хлопця, іще зовсім безвусого. Другий — маленький, зморшкуватий, немолодий. Це був той самий рибалка, якого Ніс розпитував про Талоса першого дня. На місці правого вуха в нього зяяла дірка, а з неї стирчав округлий край кістки.

На тілі хлопчика Антроса ран не було видно.

— Мертві?

— Не знаю,— сказав один літтосець.— Може, ще й живі.

— Обидва мертві,— сказав другий.— Хлопцеві влучило в живіт.

Ніс приклав вухо до хлопцевих грудей. Та нічого було й слухати. Хлопець був іще теплий, але на тілі вже виступила жовтизна й липкі випоти смерті.

— Помер,— мовив Ніс, випроставшись.

— А Політіс — той напевно,— спокійно сказав один літтосець.— Така діра в голові.

І справді, рибалка Політіс аж ніяк не міг бути живий із такою дірою в голові.

— Несіть їх,— сказав Хаджі Міхалі.

І вони один за одним посунули через табірний двір, до ущелини. Хаджі Міхалі розмовляв з визволеними в'язнями, розповідав про Сарандакі та про те, як вони вибиратимуться звідси. Найважче — це вийти з бухти при такому вітрі, під таким дощем, по такому морю. .

їх було двадцять двоє.

Вони то бігли, то збивалися купками довкола літтосців і ловців губок, що прибули з Хаджі Міхалі. Стоун і Берк усе ще ніяк не могли відсапатися після біганини по табору. Вони перемовлялися на швидкому діалекті австралос, якого Ніс не розумів. Він ішов посередині між ними й відчував їхню взаємну душевну теплоту. І відповідальність усіх трьох. І задоволення,

і гордість, і спокій, і різницю між ними,— усю сукупність почуттів, що хвилювали всіх трьох. Велетень Стоун і цинік Берк, що розстрілював метаксистів із великого солотерна. І він сам, Ніс. Ця дивна істота, цей невеличкий жилавий чоловічок, яким був він сам і який так гостро відчував сірий гніт табору. Його мокрі стіни. Голий двір. Пустку. Холод. Безвість. Кам'яні бараки. Брудні, здичавілі солдати, що стерегли їх. Це він сам побував тут. Табір гнітив його своїм ї холодом, своєю безживністю під дощем. І він ХОТІВ і чимскоріше вибратисй звідси, неначебто може статися , щось страшне і йому доведеться залишитися тут, на] три роки, як у Ларіссі. Уперте, чіпке почуття. Та йо— і му протистояла присутність Стоуна і Берка. І тверда | рішучість Хаджі Міхалі. Оце й захищало його. їхня | сила. І теплота літтосців. Особливо Сарандакі. Саран— і дакі. І

1

Міномети (ніш.).

2

Гранатомети (нім.).

Коли Стоун подав йому руку, помагаючи вилізти і на стіну, в цьому було те саме. Стоун, Сарандакі, | Стоун, Сарандакі. Джин не йшов йому з думок, коли ' він спускався схилом ущелини й потім далі, до берега, де

на піску лежали поряд п'ять човнів. Важко буде • вивезти стільки народу на п'яти хистких рибальських і човнах та ще при такому бурхливому морі.

Хаджі Міхалі звелів двом літтосцям віднести хлоп— ; ця Антроса й рибалку Політіса десь далі в ущелину, щоб метаксисти не знайшли їхніх тіл і не вчинили над ними наруги, хоч уже й мертвими. Ніс дивився на хлопця, що лежав мертвий, зовсім мертвий. ;; І думав. і

І перед Нісовими очима поставав образ джина на | тлі зелених і жовтих вогняних куль, що так гарно роз— і сипалися в небі над бухтою Хавро Спаті. Ціна за ви— | зволення двадцяти двох антиметаксистів, які могли потрапити в лабети залізноголовим. Сарандакі, шот— ‘ ландський капрал Макферсон, маленький лондонець. :<* Одноокий, літтосці, що сіли на риф, юнак Антрос і ри— ■;

балка Політіс. І Сарандакі. Сарандакі, осяяний зеленими й жовтими вогнями. Оце таке.

А зараз нам треба вибиратися звідси на п'яти маленьких рибальських човнах.

Розділ двадцять восьмий

Скеля загрозливо здіймалася над ними, вона нагадувала, що малі форти щомиті можуть знову відкрити по них вогонь. Або з табору почнуть стріляти ті, що вціліли. Не один Ніс раз у раз поглядав догори. Стоун і Енгес Берк теж крутили головами, поки розподіляли, кому в який човен сідати.

— Скажи австралос, нехай сідають до мене,— почув Ніс голос Хаджі Міхалі. Усі збилися довкола п'яти човнів. Літтосців розсадили, не вибираючи кого куди. Один човен уже відійшов, узявши сім чоловік, і сів у воду аж по планшир. Він важко підстрибував, силкуючись стати навпереріз хвилі. Але хвилі щоразу повертали його боком, і він врешті

вернувся назад. Тепер ті знову розсілися в ньому, щоб зробити нову спробу.

Раптом Хаджі Міхалі побіг через пісок назад до дроту. Ніс гукнув йому, спитавши в чім річ.

— Та міномет,— відповів Хаджі Міхалі.— Ми про нього забули.

Добігши туди, де Стоун покинув міномет, він схопив його за ствол і потягнув по піску, Берк, побачивши, спитав у Ніса:

— Навіщо він йому?

— Хоче забрати з собою,— відповів Ніс.

— Він потопить човна. Скажіть, нехай покине.

— Це його човен і його міномет.

— А голови наші.— До Берка знов повернувся його войовничий настрій.

— Австралос кажуть, щоб ти не брав мінометa в човен,— сказав Ніс Хаджі Міхалі.

— О! А чому? Адже вони бачили, яка це чудова зброя. Бачили ж самі.

— Так. Але вони бояться, щоб човен не потонув у таких хвилях.

— Нічого,— відказав Хаджі Міхалі.— Він правитиме нам за баласт. Надто вже гарна зброя, щоб її кидати. Давай сюди й міни.

Хаджі Міхалі ще раніше поклав у човен солотерн і автомат.

— Мін більше не лишилося,— сказав Ніс. Він говорив навздогад, бо коли міномет перестав стріляти, він саме знепритомнів.

— Все одно міномет ще згодиться.— Хаджі Міхалі спробував підняти міномет, щоб покласти його в човен. Стоун покірливо допоміг Хаджі Міхалі покласти міномет в останній маленький човен. Хаджі Міхалі широко всміхнувся йому й ухопив його за могутнє плече.

— Швидше. Швидше,— квапив їх Берк.

Ніс теж був тієї думки. Разом з двома визволеними літтосцями він почав спихати човен у воду. Вони зіпхнули його з піщаного намету в смугу прибою. Коли човен загойдався на воді, Ніс схопився за борт і переліз у човен. Розпустив клівери, вільно закріпив шкоти, й вони заляскали на вітрі. Він стояв, тримаючись за щоглу, а інші вели човен по воді до безпечного проходу між рифами. Інші літтосці й ловці губок теж спускали свої човни на воду й намагалися відійти під сильним вітром через буруни, що вирували між морем і вітром. Два човни вже йшли під вітрилами навпереріз хвилям, то високо злітаючи, то глибоко шугаючи вниз.

Потім у човен сіли Нісові супутники. Сідали вони незграбно й мало були не перекинули човен. По кожній хвилі він глибоко занурювався у воду. їх прибило майже впритул до іншого човна з літтосцями, котрі безпорадно боролися з вітром та хвилями, намагаючись відійти від берега. Дощ перейшов у мжичку.

Стоун сів останній. Він пробрався на ніс, і тоді Хаджі Міхалі повернув човна проти хвилі й ускочив сам. Тільки-но Хаджі Міхалі узявся за румпель, як Ніс наполовину опустив кіль. Потім туго натягнув клівер-шкоти, і клівери відразу напнулись на вітрі. Не було сказано жодного слова. Усе було само собою зрозуміле.

Клівери наповнились вітром і понесли човна вперед. Стоун сидів на баку, і через те маленький човен занурювався носом у воду. Хвилі стали заливати човен спереду, і Ніс крикнув Стоунові перейти на корму.

Хаджі Міхалі повів човна просто в море, і клівери сильно віддималися на вітрі. Ніс опустив кіль до кінця й заходився піднімати грот. У човні було повно води. Літтосці вичерпували воду пригорщами. Човен був такий перевантажений, що майже не кренився від вітру.

Піднявши грот, вони почали хитромудро маневрувати між рифами. Ось вони підійшли до першого великого скупчення рифів, і Ніс мимоволі почав розглядатися довкола, чи не побачить, бува, яких слідів Саранда-кі або шотландського капрала, хоча й знав, що вони загинули. Джин загинув напевно.

Рифи його мало турбували. Хаджі Міхалі, як і він сам, знайшов дорогу до берега. Тож знайде дорогу й назад. Два інших човни йшли попереду, маневруючи між рифами, що витяглися двома довгими рядами. Інші човни йшли за ними, вже досить далеко від берега.

Справу було зроблено.

Він подивився на Берка, що сидів обік Хаджі Міхалі. Ріденька Беркова чуприна прилипла до голови, немов пелюстки квітів. Вода стікала по його чолу, щоках, по ніздрях круглого носа, біля стиснених уст. Сорочка хакі, аж чорна від води, пристала йому до тіла. Очі, як і в інших, були червоні від солі. Лице теж почервоніло від солі й стало таким, яким було, мабуть, шість чи сім років тому.

А онде Стоун з рудим чубом і рудою щетиною. Червоний завжди, і не тільки від солі. Червоне відкрите лице, що взялося суворими зморшками через усе пережите, та й від холоду. Велетень з чистою душею. Але ще після Хавр.о Спаті до цієї чистоти щось додалося. Велетень, що нестямно шаленів, коли в нього стріляли або чинили йому якісь перешкоди.

А інші — навпаки: дивилися на Ніса, і бачили перед собою малого, чорночубого грека, з розширеними зіницями. Ось він, Ніс, що врізався в берег на плоскодонці, бо треба було знищити форти. А для цього — доставити мінометa туди, звідки він міг би стріляти. Таке рішення він сам прийняв. І сам зумів його здійснити.

Ніс, білі руки якого тримали грот-шкот, а очі звільна переходили з одного на другого. Обличчя у нього було біле і здавалося ще білішим на тлі чорної бороди, що обрамляла його. Він дивився так, ніби щось пропалював напруженим, пильним поглядом. І ота сила в ньому, яка спонукала й переконала їх піти й зробити цю справу, вела їх за собою, а йому самому допомагала безстрашно діяти під градом куль. Так. Ота внутрішня сила, що робила його таким наполегливим і непохитним. А за Нісом — літтосці з обличчями мерців, яких вони визволили з табору. Похмурі люди, що не раз дивилися смерті в очі.

І Хаджі Міхалі. Чоловік, що всім верховодив. Верховодив лагідно, без напруження. То все був його задум. Відчайдушний, напівпродуманий і тільки наполовину успішний. Його задум, Хаджі Міхалі. Усі вони допомагали йому здійснити його. Але те, завдяки чому вони здійснили цей задум, жило в ясних, неклі-паючих чорних очах Хаджі Міхалі.

А Хаджі Міхалі тим часом думав тільки про Са-рандакі. Для нього Хавро Спаті, Сарандакі, Гавдос — все це було одне. Все це викликало його гнів до метак-систів, котрі їх гнобили, визискували, ув'язнювали в таборах, зневажали. Тим-то й мало статися те, що сталося.

Свідомо чи несвідомо, а він дійшов цього твердого переконання, і тепер воно було твердіше, ніж будь-коли. Гнів на метаксистів. Метаксистів та їхніх старших братів — залізноголових.

Метаксисти, залізноголові, Сарандакі...

А Берк раптом згадав про третій міномет.

— Де вони все-таки поділися? — спитав він.— Оті з п'ятдесятиміліметровим?

— Блукають десь по морю,— відповів Ніс.

— Чи ж тепер не однаково? — стомлено сказав Стоун.

І вони вийшли з бухти у відкрите море. Хаджі Міхалі правив човном, упершись ногами у вісімдесяти-одноміліметровий міномет. (Ніхто, крім залізноголових, ніколи не згадував про цю десяту частину сантиметра). Хаджі Міхалі жодного разу не оглянувся назад. І ніхто не оглянувся.

Справу було зроблено.

А Ніс думав, чи залізноголові вже добралися до Літтоса.

Розділ двадцять дев'ятий

Біля Кріту зробилося тепліше, бо вітер доносив тепле повітря з землі. Люди, що сиділи зігнувшись від холоду, випросталися. Хаджі Міхалі, ні про що не думаючи, упевнено вів човна просто на Літтос. Він вийшов до суходолу за дві милі від бухти й далі взяв курс попід берегом. їм уже було видно село в тіні гір. Звідси, з відстані двох миль, здавалося, що там, над морем, всього кілька будиночків.

Що ближче вони підходили до берега, то дужче радість повернення потьмарювалася втратою Саранда-кі та інших. Від самого Гавдоса Хаджі Міхалі жодного разу не заговорив про Сарандакі. Визволені ловці губок раз у раз питали його про Сарандакі. Він відбувався одним-двома словами. Вони спитали у Ніса, як вийшло, що Сарандакі потонув, і Ніс їм розповів. Але Хаджі Міхалі про це не сказав ні слова.

І аж тут, коли вони підходили до Літтоса, він сказав, як завжди, спокійно:

— Не пощастило Сарандакі.

Усі мовчали.

— Він загинув, визволяючи в'язнів з Гавдоса. Це велика справа. Але було б краще, якби це сталося в боротьбі за головну справу. За те, щоб прийшов кінець метаксистам і залізноголовим. Хоча, мені здається, що все це те саме. Думаю, що те саме.

І більше він про це нічого не сказав.

— Ми бідні люди,— мовив він далі до Ніса.— Але скажи своїм австралос, що цей човен тепер ваш — їхній і твій. Можете плисти в ньому куди завгодно.

— Скажу,— відповів Ніс.— А що ти збираєшся тепер робити?

— Справ багато. Треба братися за залізноголо-вих,— відповів Хаджі Міхалі.

Ніс уже думав про це багато. Яка користь із того, що він зостанеться тут? Дряпати залізноголовим товсті спини — оце й усе, на що вони тут здатні. І тільки. Авжеж. Тільки й того. Але Ніс добре знав, що каже це собі навмисне, щоб підкріпити своє рішення податись до Єгипту або ще кудись, де збираються сили, щоб ущент розгромити залізноголових. І взяти участь у цьому, а не дряпати спини. Для Хаджі Міхалі і це боротьба, бо він чоловік терплячий. Але не для нього, Ніса. Він надто вже нетерплячий, надто вже його пригнічує відчуття безсилля, неможливості стати на бій проти залізноголових і метаксистів. Проти старших і молодших братів,

<— Я все ж не розумію, для чого тобі було зв'язуватися з англійцями, — сказав він Хаджі Міхалі, ніби розплутуючи далі клубок своїх думок.

— А щоб не боротись зосібно. Бо то все одно, що смикати залізноголових за волосся.

— А що ж робити?

— Англійці скажуть що. їм буде потрібна воєнна допомога.

— Не дуже ви їм тут допоможете,— сказав Ніс.

Човен легко йшов попід берегом до літтоської бухти, що біліла десь за милю попереду.

— Ми можемо допомогти більше, ніж хто.

— Добре, але як? — допитувався Ніс.

— А так, як сьогодні,— сказав Хаджі Міхалі.— Тільки ми здатні чинити справжній опір залізноголо-вим. Ми добре підготувалися проти метаксистів. А тепер ми тільки повернемо зброю проти залізноголових.

— Вас задушать.

— Усіх не задушать. Зостануться інші. Тут є літ-тосці. Такі, як ми, є в Ласіті й чимало серед сфакіотів. А думаєш, у Дікте або навіть у містах мовчатимуть? Ні. Ні. Але боротися зможуть тільки ті, хто готувався до організованої боротьби проти метаксистів. Інші нездатні на таку справу. Тільки революціонери.

— Добре,— сказав Ніс.— Дуже добре. А англійці про це знають?

— Ось для цього я й послав до них Екса. Але гадаю, що вони знають це й так. І раніше знали це.

— Але щось не дуже на це зважали, коли підтримували Метаксаса.

.— Та вже ж,— сказав Хаджі Міхалі, відпускаючи англійцям їхні колишні гріхи.— Але це було тоді, коли вони, видно, боялися різко змінювати свою політику. Розумієш? А тепер вони повинні бути за нас. Тільки дурень не розуміє цього.

— А може, вони не такі вже й дурні.

— Чому?

.— Може, вони воліють метаксистів, а не нас.

— Не такі вже вони дурні. Тепер їхня мета — розбити залізноголових. І коли хто й може допомогти їм у цьому, то не метаксисти, а ми. Ось що для них тепер найважливіше.

Ніс погодився. Тепер він сперечався так само, як недавно Стоун з ним самим. Бо йому треба було, щоб хтось весь чай переконував його самого. І він зрадів, зрозумівши, що Хаджі Міхалі думає про це так само, як і він. Він не забув, як цинічно ставився до цього навіть Стоун. Нині йшлося не про зацікавленість англійців у внутрішній політиці Греції. Йшлося про найкращу для них підмогу у війні проти залізноголо-вих. Ясно, як день. Уся Греція підніметься проти заліз-ноголових. Не виступлять проти них тільки метаксисти. Вони ні. Метаксисти, може, й виступили б проти заліз-ноголових, якби в Греції були англійці. Але нині там не англійці, а залізноголові. І метаксисти вітали своїх старших братів, таких же гадючих виплодків, як і самі.

Тим часом усі, літтосці й ловці губок, пристали до цієї розмови; все сказане було повторено спочатку, з усіма "за" і "проти". Ніс уже слухав п'яте через десяте. Він дивився на село, що наближалося все більше, запитуючи себе в думці, чи вже прийшли туди залізноголові.

— Мабуть, уже сидять там і чекають на нас,— сказав Берк, подивившись на Ніса й вгадавши, що той думає.

— Не знаю,— сказав Стоун.— Знаю тільки, що хочу спати.

— Поспиш,— відказав Берк.— Для того ми так і стараємося, щоб ти поспав, а прокинувшись, зустрів цілу німецьку армію.

— Я стомився,— сказав Стоун.

— А особливо, мабуть, твоя шия.

Тоді Ніс сказав їм, що цей човен уже їхній.

— Але тепер нам все одно доведеться чекати англійського майора,— сказав Стоун.

— Того, що з Талосом? — спитав Ніс.— Вони не пожалкують, що не побували з нами?

— їхнє щастя, що вони не потрапили туди з малим паливодою,— сказав Берк.

— Мені жаль Макферсона й другого інглезі,— сказав Ніс.

—— Все одно — не тут, то десь-інде,— сказав Стоун.

— Пригадую, Макферсон щось таке казав: мовляв, прийшли сюди воювати проти залізноголових, а скінчили тим, що воюємо проти якихось греків. Він таки розумів, що до чого.

І Стоун, і Верк засумнівалися, що Макферсон справді це розумів. Але промовчали. На цьому розмову припинено, бо вони вже завертали за

піщану косу, що замикала бухту. Ніс підняв кіль, і схожі на мерців в'язні з Гавдоса збуджено перемовлялися, вглядаючись, чи не видно на березі тих, що були на перших човнах.

— Я оце думаю, чи немає там залізноголових,— сказав Ніс по-англійськи.

— Я теж про це думаю,— сказав Берк.

І вони завернули в закриту бухту, щоб пройти останні п'ятдесят ярдів затокою до берега.

Розділ тридцятий

Але залізноголових не було. Зате літтосці вийшли їм назустріч усім селом, з жінками й дітьми. Вони здаля побачили човни й тепер чекали на піщаному березі, там, звідки ті й відпливли. Люди стояли гуртками. Стояли тихо, без галасу. Тільки коли човен зайшов у бухту, голі діти ловців губок попливли йому навстріч. Хаджі Міхалі кричав їм:

— Агей, ви, малі губки, не заліпіть мені кіль!

А вони гналися за човном, глибоко й надовго пірнаючи й пливучи не по воді, а під водою, як їх учили старші.

— Де Сарандакі? — кричали вони.

— Починається,— сказав Хаджі Міхалі.

Він зробив галс і пішов проти вітру до берега. Потім стрибнув у воду, за ним — інші. Від холодної води Ні-сові аж стягло нутрощі, і він відчув, як ослаб. Але брів далі, штовхаючи човен до берега, звідки вже заходили в воду люди на поміч.

Тепер залунали крики, запитання. Де інші? Чи вдалося те, що задумали? Де Сарандакі? Де решта літтос-ців з Гавдоса? Чи там є залізноголові. Два визволені літтосці, що припливли з ними, виходячи з води, гукали когось на ймення. І звідусіль питали про Сарандакі. Сарандакі.

— Спаріті,— повторював один в'язень.— Я Спаріті. Чи є тут хто з Спаріті?

Спершу ніхто не відгукнувся. Певне, цих людей важко було впізнати. Але Ніс чогось чекав. Врешті вийшла білолиця жінка з чорним волоссям, на вигляд селянка, й сказала просто:

— Я твоя двоюрідна сестра.

Вони стояли й дивилися одне на одного. Обоє почували себе ніяково й не знали, що робити далі. І обоє мовчали.

Біля другого в'язня плакала маленька бабуся в чорній сукні і в хустці, які носять жінки рибалок, і в крітських капцях із загнутими носками. Вона була зовсім стара. Вони теж не могли побороти ніяковість.

— Ти геть постарів,— сказала вона, сумно дивлячись на нього.

-— Я ще не такий старий, мамо,— шанобливо відповів він.

— А щоб їх земля не носила,— сказала стара, маючи на увазі метаксистів.

— А де ж донька Акселя, моя дружина?

— Сидить дома, вся тремтить і боїться йти сюди, бо думає, що тебе нема.

— Ходімо, мамо,— сказав він.

Обоє пішли крізь гурт чоловіків, жінок і дітей, котрі стояли довкола, делікатно чекаючи кінця цієї сцени. Далі, коли в'язень із старенькою стали підійматися кам'янистою стежкою до села, багато хто побіг за ними, розпитуючи чоловіка про Гавдос, про Саран-дакі та інших; жінки розпитували про тих, що були на Гавдосі. І він розповідав їм, що знав, про кожного... Крім Сарандакі.

Жінки не плакали, а тільки одна-дві застогнали з полегкістю; його розпитували ще й ще. Коли прибуде решта? Потім усі побігли назад до Хаджі Міхалі.

Оточивши Ніса й Хаджі Міхалі, вони розпитували їх усе те саме.

Де Сарандакі?

Де Ліктос, син Меніанда?

— Я ж нікого не знаю на. ім'я,— відповідав Ніс.— Питайте у Хаджі Міхалі.

— А Спатіса там. не було... винаря Спатіса?

— Спитайте у Хаджі Міхалі.

Вони покинули Ніса, й він мовчки пішов за австралійцями вгору стежкою. Він думав, як бути далі. ЇЦо робити? Чекати тих, що попливли з Талосом? їхати без англійського майора? Якомога швидше дістатися до Єгипту? Звісно, так. Поки залізноголові не добралися до Літтоса. Бо й справді, вони таки довго не можуть знайти села.

Тут він почув, як Хаджі Міхалі сказав, щоб усі літтосці й ловці губок зібралися на площу, де сушаться сіті, і він про все їм розповість.

І всі потяглися вервечкою по стежці на площу — послухати розповідь Хаджі Міхалі.

Він стояв посеред натовпу, що обступав його малими й великими гуртами. Десь понад десяток ловців губок стояли окремо. Всю площу заповнили літтосці, здебільшого жінки. Ніс сів на камінь позаду Хаджі Міхалі, Стоун і Берк теж сіли.

Й тоді Хаджі Міхалі розповів їм про все дуже просто. Він розповідав усе підряд, простими словами, наскільки це дозволяє грецька мова. І коли він дійшов до смерті Сарандакі, то сказав і про це просто, без пафосу, й відразу перейшов до розповіді про те, як Ніс приставав до берега. На хвилю він замовк, а потім скінчив свою розповідь. Чимало жінок заплакали, аж заголосили, й не вмовкали, навіть коли Хаджі Міхалі заговорив знову.

— Жаль,— сказав він далі,— що все, що ми тут готували проти метаксистів, пішло не на те, на що хотілося. Але це було потрібно. Ви самі це розумієте. Залізноголові прийдуть на Гавдос, а може, вони вже й там. Вони невдовзі будуть і тут. Вони б перевішали всіх антиметаксистів. Бо ж метаксизм дуже схожий на їхній державний лад.

Він провадив далі, й часом здавалося, ніби він звертається сам до себе.

— У нас була можливість здобути перемогу над метаксистами. Та залізноголові почали цю жахливу війну проти всіх. І тепер ми повинні головним чином виступати проти залізноголових. Метаксистів іще не добито. Але залізноголові — то їхні старші брати. А що залізноголові поглинули метаксистів, то тепер треба насамперед розбити залізноголових. А щоб розбити залізноголових, потрібна велика сила,

тому нам треба битися разом з інглезі. І з усіма, хто бореться проти залізноголових. Тепер проти них воюють інглезі, тож треба битися разом з ними. Коли Екса вернеться, то скаже, яка воєнна допомога потрібна англійцям від нас.

Хаджі Міхалі на хвилю замовк, ніхто нічого не сказав, і він провадив далі:

— Що ж до Сарандакі та інших, то ми ніколи за них не поквитаємося. Життя Сарандакі — надто дорога ціна для такої дрібної справи. Але вся наша велика справа складається з дрібних справ. Чоловік, котрий здатен думати і відчувати, розуміє, що нам не можна ані на мить забувати про метаксистів. Англійці не можуть примиритися з залізноголовими, отак і ми не можемо примиритися ані з метаксистами, ані з залізноголовими.

Він уже закінчував говорити і казав це для себе.

— Ми готуємося, поки ще не прийшли залізноголо-ві. Вони можуть прийти сюди як не сьогодні, то завтра — з дня на день. Насамперед ми повинні дочекатися відповіді від англійців. Тоді ми знатимемо, коли прийдуть залізноголові. І знатимемо певно, що робити. Однак ми залежимо від великої чужої сили, бо без неї нам не подолати залізноголових. Але ми повинні робити свою справу тут, бо це важливо для нас. Так само, як і раніше. Тоді ми виступали проти Метаксаса. Тепер — проти молодшого й старшого брата. Це буде наша відплата за Сарандакі та інших. Такими малими справами, як на Гавдосі.

— Ми утратили три човни. Я не знаю, де Талос із Сірноса. Він не прийшов у бухту Хавро Спаті, і мені невідомо, де він. Ми втратили два човни ловців губок і човен Ліктоса, Меніандового сина. А свого човна я повинен віддати австралос та інглезі за їхню допомогу. Це отой рудоголовий примусив замовкнути форти, обстрілявши їх із мінометa. А Ніс, Галланосів син, провів човен до берега, бо на таких хвилях неможливо було стріляти мінами з човна. Так я їм пообіцяв і слова свого

дотримаю. Човен тепер їхній. Вони не можуть чекати, доки повернеться Екса. Залізноголові ось-ось будуть тут.

— Там замість Екса приїхали інші,— сказав хтось із юрби.

Це відразу змінило обстановку: люди тісно оточили Хаджі Міхалі, ніби учні вчителя на перерві. Тепер уже йшлося про Екса та новоприбулих.

— З Єгипту приїхало четверо,— сказала якась жінка.— Вони в хатині, де складено губки.

— А Екса не приїхав,— сказав один хлопчак.

— А вони що-небудь знають про Екса? — Хаджі Міхалі ніби знову прийшов до тями. Він став проштовхуватись крізь натовп, видно, вирішивши йти відразу до хатини ловців губок.

— Вони нічого не кажуть. Вони чекають тебе.

— Це англійці прислали їх.

— Це вони скажуть тільки тобі,— сказала та сама жінка.— В них є зброя, і двоє з них — афіняни. Вони нічого не кажуть, а тільки просять їсти; уже з'їли цілу гору, дожидаючи тебе.

Хаджі Міхалі йшов далі крізь натовп. Люди стояли великими й малими гуртами, голосно розмовляючи, деякі жінки плакали. Ловці губок — гурт чоловік п'ятнадцять,— мовчки й непорушно стояли збоку.

Хаджі Міхалі підійшов до них.

— Мені дуже жаль,— сказав він.— Прийміть мою дружбу.

— Я приймаю твою дружбу, Хаджі Міхалі,— сказала одна жінка.

Вона була така сама засмагла, як і чоловіки, мала квадратне обличчя і волосся, що майже вигоріло на сонці. Великі груди напинали благеньку тканину бавовняної сукні. Чорні, як терен, очі були' сухі. То була дружина Сарандакі.

— Коли втрачаєш таку людину, не можеш сказати нічого втішливого навіть його дружині,— сказав Хаджі Міхалі.

— Я розумію твої почуття,— мовила вона.

Інші ловці губок чекали кінця їхньої розмови. Серед них стояло двоє чоловіків, зовсім сивих, але не старих (бо ловці губок не доживають до старості), жінка з вилицюватим обличчям і зграйка чорних від сонця дітлахів. У всіх були великі, широко розкриті очі.

— Тепер,— сказав їм Хаджі Міхалі,— ви залишитеся в Літтосі.

Ніхто не відповів. Дружина Сарандакі тільки здвигнула своїми широкими плечима на знак того, що їй нічого іншого й не залишається.

— Прийми мою дружбу,— знов сказав Хаджі Міхалі.

— Приймаю і дякую,— сказала вона.

І Хаджі Міхалі пішов далі до хатини, де було складено губки.

Ніс розповів Стоунові й Бернові про тих чотирьох, що прибули з Єгипту, й вони всі пішли слідом за Хаджі Міхалі дізнатися, в чім річ.

Розділ тридцять перший

У хатині сиділо четверо греків. З ними був старий солдат, що мав полкові знаки на поясі. Коли Ніс із Хаджі Міхалі та обома австралійцями зайшов досередини, один з греків саме розмовляв зі старим по-англійськи. Побачивши Ніса та інших, вони підвелися. Спершу вони не справили на Ніса ніякого певного враження. Впало у вічі, що один з них тримався дуже самовпевнено. Він був чорнявий, з чорного борідкою й оксамитовими очима. Тип гарного афінянина. Саме він і розмовляв по-англійськи.

Інші були звичайні собі греки. Один з них, круглий, майже гладкий, навіть тепер акуратний проділ на голові.

Інші двоє були молодші. Один не відрізнявся нічим особливим. Другий — хирлявий і малокрівний на вигляд.

Вони привітали Ніса та інших звичайним "каліме-ра" й похмуро втупилися в Хаджі Міхалі. Старий солдат сказав австралійцям, що ці люди прибули з Єгипту.

— Це ти Хаджі Міхалі? — спитав нарешті один з них.

Запанібратське "ти" прозвучало, як на такі обставини, дуже зухвало. Ніс, як і Хаджі Міхалі, зразу насторожився.

— Так,— відповів Хаджі Міхалі, коротко, але чемно.

— Ми прибули з Єгипту.

— Від англійців?

Жоден з чотирьох не відповів. З цього й почалося.

— Ми про тебе чули,— сказав один, знов уживши запанібратське "тебе".

— Я послав у Єгипет людину, на ім'я Екса, ви бачили його?

— Ні, ми про нього нічого не знаємо,— відповів вродливець.

— То звідки ви дізналися, де мене знайди?

— Нас сюди послали. Оце й усе, що ми знаємо.—■ Це сказав хирлявий.

Хаджі Міхалі нічого не відповів. їхнє зухвальство відразу настроїло його майже вороже. А скоріше, не стільки саме зухвальство, як уся поведінка цієї четвірки. Вони трималися дуже розв'язно. Ніс чекав, коли вони нарешті розкажуть докладніше про себе. Але ті мовчали. Всі почували себе дедалі ніяковіше, й врешті Хаджі Міхалі сказав, що коли вони хочуть із ним про щось говорити, то нехай говорять відразу.

— А ми хочемо, щоб ти нам розповів, як ти тут готуєшся до боротьби проти залізноголових,— відповіли йому. Це сказав вродливець, і його голос тепер явно виказував презирство до Хаджі Міхалі.

— Хто ви такі? — спитав Хаджі Міхалі.— Я вас зовсім не знаю.

— Ми прибули з Єгипту,— сказав гладкий.

— Цього ще мало,— швидко відповів Хаджі Міхалі.

— Ми виступаємо як представники уряду.

— Якого уряду?

Тепер двобій ішов між Хаджі Міхалі та вродливцем, котрий поводився чимдалі зухваліше.

— Уряду греків.

— Гаразд, але якого це уряду греків?

— Того, що в Єгипті.

— Не розумію,— сказав Хаджі Міхалі.— Що ж то за грецький уряд у Єгипті? Хто його створив? Хто в нього входить?

— Це уряд, що існував завжди. З деякими змінами. Але законний уряд.

— То це, виходить, метаксистський уряд? — швидко спитав Хаджі Міхалі.

— Називай його, як тобі до вподоби,— сказав хирлявий.

— Але це законний уряд,— додав гладкий.

— Хто його поставив? Хто? Якщо це ті, що були при Метаксасі, то їх ненавидить уся Греція. Хто його поставив?

— А хто його ставив досі? — єхидно спитав хирлявий.

— Іоанн Метаксас. Це вони самі себе поставили своїми кулеметами та автоматами.

■— Це законний уряд,— сказав гладкий.

Нісові дуже хотілося в повний голос підтримати Хаджі Міхалі, але доводилося тільки слухати й мовчати.

Стоун усе питав його:

— Хто це? Що їм тут треба?

Ніс коротко відповів, що це метаксисти, й знову став слухати, що буде, а суперечка тривала.

— Такого уряду я не визнаю,— сказав Хаджі Міхалі.

— А це вже твоя справа,— сказав вродливець.

Хаджі Міхалі зневажливо засміявся.

— То навіщо тоді я вам?

— Треба допомогти організувати справу тут, у Греції.

Хаджі Міхалі відразу змінив тон.

— Тоді я вас слухаю,— сказав він.

— Нам відомо про твою колишню антиурядову діяльність,— сказав гладкий.— Але ми обіцяємо тобі й твоїм сподвижникам амністію, якщо ти нам тепер допомагатимеш.

Хаджі Міхалі пустив його слова повз вуха й швидко спитав:

— Допомагати? Але як і в чому? Усе це дуже неясно.

— Треба по всій Греції організувати групи для підтримки уряду.

— Я вже вам сказав, що такого уряду я не визнаю.— Хаджі Міхалі, не стримавшись, майже прокричав ці слова.

— Про визнання тут не йдеться,— сказав гладкий. Він був хитрий, це було відразу видно. Хитріший від отого молодшого, з гарним обличчям.— Йдеться про те, щоб допомагати. Зміцнити урядові групи в Греції й на островах.

— Урядові групи? Для чого? Для чого, питаю я вас? Щоб тим самим допомогти вашим старшим братам? Братам, що всіляко підтримували вас, залізно-головим?

— Щоб допомогти інглезі.

— То вас, метаксистів, послали сюди інглезі?

— Ні,— відповів гладкий, перше ніж встигли відповісти інші.

— Тоді як же ви думаєте допомагати їм?

— Організуючи групи прибічників уряду в Греції й на островах.

— А що робитимуть ці групи? Просто називатимуться групами?

— Ні. Озброюватимуться.

— Проти залізноголових?

— Так. Якщо виникне потреба.

— Як це — "якщо виникне потреба"? Адже це головна мета. Чи, може, урядові групи її собі не ставлять? Урядові групи, кажете. Метаксистські організації — ось що воно таке.

— Метаксас помер.

— Метаксас живий. Ось і зараз зі мною розмовляють чотири Метаксаси. Просять мене допомогти їм підтримати свої групи, щоб коли інглєзі виграють війну, метаксисти могли повернутися й почати з того, на чому зупинився Іоанн Метаксас.

— Ми хочемо тільки одного: зберегти єдину

Грецію.

— Авжеж. Не дати розділити її на частини,— сказав вродливець.

— Не звертай на нього уваги,— сказав гладкий.— Ми знаємо про твою колишню антиурядову діяльність і даємо тобі можливість загладити свою провину. А наш уряд не метаксистський. Іоанн Метаксас помер.

— Скажи, хто в цьому вашому уряді. Назви їхні імена. Це, видно, ті, що були при Метаксасі?

— Декотрі, але не всі,— сказав гладкий.

— Хто саме?

Гладкий назвав кілька імен.

— Вони співробітничали з Метаксасом. Це всім добре відомо.— Хаджі Міхалі розлютився. Розлютився страшенно. Він повторив четверо імен. А потім сказав : — Кожен, хто співробітничав з Метаксасом — ме-таксист. Я такому урядові не допомагатиму. Навіть тепер. Організовувати групи по всій Греції! Зрозуміло, для чого все це. Еге ж, чинити опір залізноголовим. А насамперед щоб зміцнити організації метаксистів. Чи ви хоч знаєте, де ми оце були? Знаєте чи ні?

— На Гавдосі,— зневажливо відповів вродливець. Це йому сказав старий солдат.

— Так. На Гавдосі.— Хаджі Міхалі визивно випростався перед ними.— Ми їздили визволяти з табору ловців губок та літтосців, яких Метаксас загнав туди за те, що вони виступали проти його політики. А ви в цей час з'являєтеся й вимагаєте, щоб ми допомогли вам підтримати метаксистів у Греції. Та я скоріше порішу тебе.

— Усе це робиться для того, щоб розбити залізно-голових,— підступно зауважив гладкий.

— Якби тільки це й нічого більше, я б згодився допомагати навіть метаксистам. Але справа не тільки в цьому. Ви хочете зміцнити групи, маючи інше на думці. Ваша мета — метаксизм. Фашизм. У вас одні наміри з залізноголовими.

— Тоді чому ж ми не залишилися тут, із залізноголовими? — ображено сказав наймолодший.

— Бо знали, що старший брат проковтне вас, а це не входить у ваші плани. Ви не хочете залишатися тут із залізноголовими. Ви не хочете, щоб залізноголові порядкували в Греції. Але від цього ваш метаксизм не кращий. Ваш метаксизм — це той самий фашизм. Він не кращає від того, що ви нібито допомагаєте інглезі воювати проти залізноголових. Ви вибрали ін-глезі, бо вони не втручатимуться у внутрішні справи Греції. А залізноголові втручались би. Однак декотрі серед вас віддають перевагу залізноголовим.

— Ми з англійцями і проти залізноголових,— сказав хирлявий.— І цього досить. Для тебе цього має бути досить.

— Цього не досить.

— Тоді ми будемо вважати, що ти й далі виступаєш проти уряду,— сказав хирлявий.— Проти законного уряду. А також проти інглезі.

— Ви не маєте права виступати від імені інглезі. Я проти залізноголових, метаксистів і всіх інших, хто хоче гнобити нас.

— Проти уряду,— спокійно сказав гладкий.

— Якого уряду? — Хаджі Міхалі аж побілів з люті, але намагався говорити спокійно.— Ви всі, що повтікали, покинувши землю Еллади й острови, оголошуєте урядом жменьку пройдисвітів і думаєте, що ми його визнаємо? Уряд країни може існувати тільки в своїй країні. Ми вас добили, метаксисти. Марно ви сподіваєтеся, що тільки-но інглезі виграють війну, ви зможете сюди повернутися й сказати нам: "А ось і ми, уряд". Хто вас призначав? Звідки ви взялися? Ми зустрінемо вас кулями й снарядами. Годі з нас вашого метаксизму, годі вашого уряду. Ви тримали під дулом усю Грецію й заганяли в тюрми й табори своїх противників. Думаєте, ми забули? Забирайтеся звідси, метаксисти! Вам зрозуміло? Йдіть геть.

Хаджі Міхалі говорив спокійно, але був блідий, його широко розкриті чорні очі палали страшним гнівом. Його мова, глибокий зміст, який він вкладав у свої слова, робили цього маленького чоловічка вищим, значимішим. Ніс бачив, як він кипить, відчував його гнів, його силу. Ту силу, що повела їх на Гавдос. Ту, яку й він, Ніс, мав у собі. Йому здавалося, ніби це він промовляє устами Хаджі Міхалі, ніби отой малий чоловічок — це він сам. Усе його єство нерозривно і в усьому зливалося з єством цього чоловіка. Тепер. У минулому. В майбутньому. В ясних словах, у високих почуттях.

— Нікуди ми звідси не підемо,— сердито сказав гладкий.

Досі гладкий не сердився. Але Хаджі Міхалі врешті допік його до живого.

— Ми залишимося тут і ще посперечаємося з вами,— сказав гладкий. — Послухайте мене. Цю війну виграють інглезі. Це буде не відразу, через якийсь час, але вони її виграють. А тоді ми все одно прийдемо в Грецію. Ви цьому не зможете перешкодити.

— Це вам так здається здалеку. Але в Греції воно видається зовсім не так. Вся Греція стане проти вас. Бо ми вас тепер добре знаємо. 1 цього разу ми зуміємо подолати вас.

— Того, з чим ми прийдемо, вам не подолати,— закричав гладкий.— Ми прийдемо з армією, з озброєною силою. Ми прийдемо з технікою. Зможеш ти тоді побороти нас, Хаджі Міхалі? Зможеш?

— Гаразд, але то буде грецька армія й грецька техніка, коли вони у вас справді є... Усе це повернеться проти вас. У Греції вони не стануть вам у пригоді. Якщо греки й б'ються на чужині, то тільки проти залізноголових. А не за вашу шкуру.

— їм нічого іншого не залишиться,— пихато сказав хирлявий.

— Ні,— спокійно сказав Хаджі Міхалі.— Ви їх не присилуєте. Може, декотрих. Але не багатьох. Не знаю, що там діється в Єгипті. Але певен, що там буде чимало греків, які відмовляться далі підтримувати метаксистів.

— Це нічого не змінить,— сказав гладкий.— Ми надали тобі можливість, Міхалі, а ти з неї не скористався. Ти — державний зрадник.

— Геть звідси, метаксисти. Вертайте до тих, хто вас послав, і скажіть, що в Греції метаксистам немає місця й що вам не вдасться організувати ніяких прибічників. Ти ба — групи прибічників уряду! — раптом закричав він.— Забирайтесь під три чорти! Щоб і ноги вашої тут не було.

—і Ми залишимося тут,— сказав наймолодший.—■ І вимагаємо, щоб ви звільнили тих, кого ув'язнили в мерії.

Хаджі Міхалі нічого не відповів. Він байдуже окинув їх поглядом, не спинившись на жодному з чотирьох, і не сказав нічого. Анічогісінько. Потім повернувся й вийшов. У цьому не було навіть зневаги. Просто вони для нього більше не існували. Він сказав їм іти геть. Вони підуть геть. І справі кінець.

Але все це було не так просто.

Розділ тридцять другий

Ніс пильно подивився на гладкого.

— Я не вірю, що вас сюди прислали,— сказав він,

— Не віриш, то й не треба,— відповів гладкий.

— Як ви сюди потрапили?

— А це вже наша справа,— сказав вродливець.

— Ну то й вертайте назад тією ж дорогою,— ска> зав Ніс.

— А це вже ми вирішимо самі,— сказав гладкий,

— То буде видно,— спокійно мовив Ніс.

— Ми чекаємо, щоб ви звільнили тих, які сидять у мерії,— сказав хирлявий.

— Доведеться вам чекати, доки їда доросте до неба. А якщо ви тут довго загаєтесь, то ми вас повісимо. Забирайтеся звідси.

— То це ти й отой старий баламут будете вказувати нам, що робити? — Вродливець аж захлинався від нестямної люті.

— Еге,— просто сказав Ніс.

•— Усі ви мужва. Всі на один копил,

Ніс не став виправляти його помилку. Рибалка, селянин, ткач, ловець губок — для них це одаково. Усі на один. копил. Ніс чекав, коли вони підуть. Він не знав куди. Аби тільки пішли геть.

— Чуєш! Ми вимагаємо, щоб негайно звільнили тих, що в мерії,— сказав хирлявий.

Ніс повільно похитав головою.

— У такому разі ми звільнимо їх самі,— сказав вродливець.

Ніс якусь хвилю мовчав, стримуючись, а потім слова вирвалися з нього.

— Що ж, це буде якраз слушний привід,— сказав він.— Важко вбити чоловіка, котрий стоїть і нікого не чіпає. Але коли він щось задумав проти тебе, тоді це дуже просто. Зрозуміло, метаксисти?

— Убивати ви мастаки,— схвильовано сказав наймолодший.

— Тільки, на жаль, пізно навчилися,— спокійно сказав йому Ніс.

І вони рушили з хатини надвір. Охоплений люттю та огидою, хирлявий пішов перший. За ним інші. Наймолодший був червоний від збудження. Потім вродливець з несамовитою люттю в очах. І нарешті — гладкий — невимушено, неквапною ходою.

— Все одно ви проти нас безсилі,— сказав гладкий від дверей.— Безсилі проти законного уряду.

— Якого це уряду? — спитав Ніс.— Ваше місце — на Гавдосі.

Але вони вже пішли.

— В чому тут справа? — відразу спитав Стоун. Досі він і Берк поводилися досить терпляче. Незважаючи на втому, вони мовчки вислухали всю розповідь Хаджі Міхалі про Гавдос. Тепер вони чекали, коли врешті закінчиться розмова. Вони стояли збоку із старим англійцем і нічого не розуміли, але бачили, що йде суперечка, відчували в ній гнів, ворожість і смертельну загрозу. Не в словах, а в чомусь за словами.

— Це метаксисти, з Єгипту,— сказав Ніс.

— Як вони сюди потрапили? — спитав Берк.

— Не хочуть казати.

— Чорт забирай. Може б, вони, вертаючись, прихопили й нас із собою.

— Отой чорний казав мені, що вони прибули човном з Кіпру,— сказав старий солдат.— Каже, припливли два дні тому.

— Нам негоже з ними знатися. Я б не прийняв від них послуги.

— А чого це вони сюди повернулися? — спитав Стоун.

— Щоб зміцнити вплив метаксистів. Кажуть, що в Єгипті створено грецький уряд. Такий самий, як і при Метаксасі. Увесь із метаксистів. Але я цьому не вірю. Скоріше всього їх підіслали метаксисти. Адже англійці, напевно, не дозволили б такої речі, як уряд.

— А чому ні? — стомлено спитав Стоун.

Вони дуже зацікавлені в тому, щоб зберегти ме-таксистські організації до закінчення війни. Просили допомоги у Хаджі Міхалі. Казали, що їх прислав уряд. Невже це правда, що там уряд?

— Мабуть, таки правда,— сухо сказав Берк.

— Якщо вони, сидячи в Єгипті, хочуть створити тут метаксистську організацію, яка б захопила владу, коли інглезі виграють війну, то вони такі самі вороги, як і залізноголові.

Ніс розпалювався чимдалі дужче.

— Так чи так, а ви нічого не зробите, поки не виженете залізноголових,— сказав Берк.— Тож краще вам не думати про це до кінця війни.

— Тоді буде запізно,— сказав Ніс.— Тут, у Греції, ми повинні бути готові до цього заздалегідь.

— Не так воно, вже, мабуть, і страшно, як вам здається,— сказав Стоун.— Напевно, в Єгипті до біса і метаксистів, і оцих ваших антиметаксистів.

— Може, й так. Але якщо там уже є метаксист-ський уряд, то воно буде так, як сказав отой чоловік. Вони скористаються з допомоги англійців і знову сядуть нам на шию. Кажуть, що й армія е. Нею теж командуватимуть вони.

Берк думав про те, що без Ніса їм буде важко дістатися до Єгипту. Стоуна це не турбувало. Він просто зацікавлено слухав про запеклу боротьбу між мета-ксистами й антиметаксистами.

— Навіщо ви їх відпустили? — спитав Стоун.

— Не знаю,— відповів Ніс.— Я тільки зробив так, як Хаджі Міхалі, а він сказав їм мерщій забиратися геть.

— То вони кажуть, що їх послав сюди уряд? — перепитав Стоун.

— Атож. Але всі вони метаксисти.

— Ну то й що?

— А те, що тут можна міркувати'по-всякому. Якщо в Єгипті є уряд, то, виходить, він метаксистський. А якщо ні, то чи відомо йому, що метаксисти засилають сюди своїх людей, щоб укріпитися в Греції?

— Просто тобі запит у парламенті,— сказав Берк і сухо докинув: — Шкода, що ви не можете запитати про це в самого уряду.

— Так, шкода,— серйозно відповів Ніс.

— І це б вам, напевно, допомогло,— сказав Стоун.

— Принаймні цікаво було б послухати відповідь,— сказав Ніс.

— А мене тепер цікавить тільки одне: як його звідси вибратися,— сказав Берк.— Може, оте козлоноге чортеня з'явиться сьогодні з англійцями, то ми відразу й попливемо.

— Про мене, хай навіть фрици сунуть лавиною з гір,— мовив Стоун, завершуючи розмови про мета-ксистів,— а я зараз ляжу спати. Попоїм і висплюся.

Ніс слухав мовчки, але ніяк не міг заспокоїтися, вгамувати свій гнів. Сміх, та й годі. Звільнити тих, кого метаксисти тримали ув'язненими на Гавдосі. Повернутися й застати тут метаксистів з Єгипту, що пропонують співробітничати з ними!

— З човном усе гаразд? — спитав Берк у Ніса.

— Так,— неуважливо відповів Ніс.

— А як бути з харчами й водою?

— Літтосці дадуть нам усе.

— Нарешті ми їдемо,— сказав Стоун.

— Зачекай, поки що ми нікуди не їдемо,— сказав Берк.

Стоун важко сів на.підлогу. Холод проймав його до кісток. Він уже сидів, коли старий солдат раптом спитав:

— А де ж Макферсон та інші?

Здавалося, це було так давно, що вони вже й забули.

— Амба,— помовчавши, відповів Берк. Він навмисне вжив жаргонне слово.

— Мака вбито? — Перелякано й голосно.

— Так. І другого теж. А де офіцери — не знаю,—< Берк рубав навпростець.

— Господи! Як же це сталося?

— З кулемета.— І трохи лагідніше: — А потім потонули з човном.

— Господи!

— Прийми моє співчуття,— стомлено сказав Ніс.

Старий нічого не відповів. Сидів мов прибитий. Якщо вбивають німці, то ще сяк-так. Але ж греки? Й заради чого? Якесь безглуздя.

— Господи! — знов проказав він.— Мак...

— Він правильно все розумів,— сказав Ніс.— Так, розумів.

— Що розумів?

— Нічого,— відповів Берк, перше ніж Ніс устиг відповісти.— Нічого. Просто так воно буває, та й усе. Завтра ми вирушимо звідси. Отак воно буває.

Ніс мовчав. Він вирішив, що Берк це сказав навмисне, для англійця. Він не став нічого більше говорити й уклався спати, все ще думаючи про чотирьох метаксистів і переймаючись нападами гніву, аж доки голосно захропів на всю хатину.

Розділ тридцять третій

Він прокинувся, коли зайшли Талос і обидва англійці. Прокинувся від шуму. Тонкі соснові двері зарипіли й хряпнули в темряві.

— Ви тут? — почувся голос юного Талоса.

— Тут,— відповів сонно Ніс.— Де це ти запропастився?

— Це ми. Я й інглезі,— сказав Талос.

— Та чую. Чую. Де ви були?

— Йшли за вами.

Обидва австралос теж прокинулися, і Берк став розпитувати англійського лейтенанта, що з ними сталось. А лейтенант відповідав:

— Усі напасті.

Ніс намагався слухати зразу й грецьку мову й англійську і врешті геть заплутався. Потім став слуха-

ти самого тільки Талоса, котрий збуджено торохтів. Ніс урвав його:

— Чому ви не прийшли в Хавро Спаті?

— Бо в нас порвало грот. Ми мчали за вами як божевільні. Хіба ви нас не бачили?

— Коли?

— Першого дня, але під самісінький вечір. Як де ви нас не бачили? Ми йшли під усіма вітрилами й уже наздоганяли вас. Та вдарив шквал і зірвав грот. Ми мало не перекинулися. Інглезі не могли допомогти мені, бо я не знаю, як їм пояснити, а оцей високий ще й сміявся.

— Уявляю собі,— сказав Ніс. Він був страшенно стомлений.

— Я спробував був іти під кліверами, але нічого не вийшло. Довелося вертати до берега, щоб полагодити грот або поставити інший.

— Як ти дістався сюди?

— Та отак, під кліверами. Послухай, Нісе, що я тобі скажу. Коли ми йшли назад, то наткнулися на цілу флотилію моторок. То були залізноголові. Це було біля Ергаса, за двадцять кілометрів звідси. Усі вони стоять там у бухті на причалі.

— Чого вони там спинилися? — занепокоєно допитувався Ніс.

— Чогось та спинилися. Тож я не став заходити в бухту, а до Хавро Спаті на кліверах годі було дістатися. Потім ми зустріли одного рибалку з Ергаса на човні. Він сказав, що всюди повно моторок, і вони йдуть попід берегом. Що день, то все далі. І в наш бік також. Завтра вони можуть бути в Літтосі. Тож ми вернулися. Ми бачили вас сьогодні вранці. Ми йшли попід берегом. Але на кліверах швидко не попливеш.

— Отже, моторки стояли на причалі? — Ніс трохи звівся й сидів на підлозі.

— Атож. Просто стояли. Вони будуть і тут.

— Так. Неодмінно будуть і тут.

— А як там було в Хавро Спаті? — спитав хлопець.

Ніс розповів йому коротко про все, сказав про Са-рандакі. Талое слухав хмуро, зразу втративши свою звичайну дитячу веселість, але не озвався жодним словом. Промовчав, як і всі. А Ніс усе думав про моторки.

Потім Ніс став дослухатися до того, що говорилося по-англійськи. Лейтенант питав:

— То нам тепер дадуть човна?

— Дадуть,— відповів Стоун.

— Слава богу. А коли попливемо?

— Зараз,— відповів Енгес Берк.

— Вранці,— сказав Стоун.— Треба ще поспати.

— Котра година? — спитав Берк.

— Година нічна,— в'їдливо відповів майор. Нісові було дивно чути його голос. Потім майор сказав: — Чим швидше ми виберемося звідси, тим краще. Ті моторні човни там стоять не просто так.

— То це чортеня сказало вам, що бачило моторні човни? — спитав Берк у Ніса.

— Так.

— Тоді треба негайно вибиратися звідси,— сказав Берк.

— Зачекаємо до ранку,— сказав Стоун.

— А ви якої думки? — Це спитав у Ніса Енгес Берк. Ніс усвідомив усю відповідальність цієї хвилини. І знову відчув, що саме тепер, коли настав час вирішувати, він знову завагався. Спокуса зостатися з Хаджі Міхалі була більша, ніж будь-коли досі. Ці четверо метаксистів примусили його задуматися над тим, чи багато він допоможе у тій великій війні проти за-

лізноголових, що йде в Єгипті. Але того, що можна зробити тут, йому мало. Усе це пролітало в його голові. А вирішувати треба. І то негайно. Зараз же. І він наважився зразу, щоб уже не було часу передумувати.

— Краще від'їжджати зараз,— сказав він.

— Ми тільки їздимо туди й сюди,— запротестував Стоун.— Я хочу поспати.

— Виспишся в німецькому Stalag, якщо ми тут затримаємося,— сказав лейтенант.

— Все одно ми зараз не станемо будити людей, щоб дали нам хліба й води,— сказав Стоун.

— Люди вже встають,— сказав Ніс.— Краще не зволікати.

— Добре. Добре,— сказав Стоун, засміявся і сів. Почувши цей сміх у темряві, Ніс відразу уявив собі кучеряву руду чуприну, нерівні зуби й круглі усміхнені очі. Велетень Стоун. І Стоун підвівся.

— Ну, то ходімо,— сказав він.

— Піду по провізію до Хаджі Міхалі,— мовив Ніс.— Я б хотів, щоб хтось із вас пішов зі мною.

— Коли по провізію, то піду я,— сказав Стоун.

— А ви б тим часом зійшли на берег і вичерпали воду з човна Хаджі Міхалі,— мовив Ніс до Берка,—> З того, в якому ми приїхали, він тепер наш.

— Зразу й поїдемо? — спитав лейтенант.

— Години через дві, під ранок. Поки приготуємось, мине якийсь час.

Ніс чекав, поки Стоун зав'яже напівзогнилі шнурки в черевиках. Талое спитав у нього по-гредьки:

— Що там таке?

— Ми їдемо,— сказав Ніс.

— Зараз?

— Еге. Ось тільки перебалакаю з Хаджі Міхалі.

— Він у літтосців, що прибули після вас. Він на них чекав. Коли ми підійшли, вони вже були на березі. А ви від'їжджаєте через моторки?

— Так,— нетерпляче відповів Ніс.— То де ті літ-тосці?

— Я тебе проведу,— сказав Талое.

— Коли закінчите,— приходьте сюди,— сказав Ніс Беркові й іншим.

— А чого б вам не прийти просто до човна? Навіщо нам знов сюди вертатися?

— Не треба показувати Хаджі Міхалі, що ми поспішаємо. Я не хочу образити його. Він прийде сюди попрощатися з вами.

Берк зітхнув у пітьмі й сказав:

— Гаразд.

Тоді Стоун і Ніс пішли за Талосом до Хаджі Міхалі.

Розділ тридцять четвертий

Хаджі Міхалі з одним літтосцем саме виходили з маленької хатини, куди їх привів Талос. Хаджі Міхалі ніс меншого п'ятдесятиміліметрового мінометa. Босоногий рибалка тримав в оберемку солотерн, автомат і люгер.

—і Ви готові? — одразу спитав Хаджі Міхалі у Ніса,

— Ми знов звертаємось до тебе: нам потрібні харчі й питна вода на дорогу.

— Я тільки віднесу цього мінометa до мерії і тоді все влаштую.

Стоун у пітьмі взяв у Хаджі Міхалі мінометa й поніс. Для маленького Хаджі Міхалі це була ноша велетня. Але для велетня Стоуна вона була зовсім маленька.

— Це я вперше зустрічаю такого, як Сарандакі,— лагідно сказав Хаджі Міхалі, коли вони пішли вулицею.

— Якщо ти не заперечуєш, то ми попливемо негайно.

— Тобі юний Талое із Сірноса, мабуть, уже розповів про моторки?

— Так. Тож що раніше ми відпливемо до Єгипту, то краще.

— Я б хотів, щоб рудий велетень показав мені, як користуватися цією зброєю.— Хаджі Міхалі на ходу підтримував рукою опорну плиту мінометa на знак чемності й водночас виявляючи свою готовність допомогти.

— Він просить вас показати йому, як стріляти з мінометa,— сказав Стоунові Ніс.

— Це дуже просто,— сказав Стоун.— Гаразд, я покажу.

— Він покаже тобі. Але нащо ти несеш його до мерії?

— Складу всю зброю там, бо завтра ми збираємося залишити Літтос: сюди попід берегом ідуть на моторках залізноголові. Хоч зброю заберемо з собою в гори.

— Мені жаль розлучатися з тобою, Хаджі Міхалі.

— Ти мені виявив честь. Я тебе добре взнав, Нісе Галланос. Будеш там, постарайся дізнатися, що сталося з Екса. І допоможи мені зв'язатися з інглезі, розкажи їм про нас. І про наші зв'язки в Дікте і Сфакії. Але головне — з'ясуй усе про Екса.

Вони підійшли до широких чорних дверей мерії. Це був єдиний двоповерховий будинок на все село. До того ж найновіший і найміцніший. І в одній з його кімнат сиділи метаксисти й збирачі податків, що їх літтосці замкнули там, бо в Літтосі не було тюрми.

Хаджі Міхалі навпомацки понишпорив у першій порожній кімнаті, знайшов довгі італійські сірники й запалив ліхтар.

— Я тобі докладно розповім, що казати інглезі.

— А все-таки, що, на твою думку, могло статися з твоїм Екса? — спитав Ніс.

— Не знаю.

— Може, він не добрався до Єгипту? — тихо сказав юний Талос.

— Не міг не добратися. Він, напевне, заговорив з інглезі, або з метаксистами, не знаючи, що вони ме-таксисти. Комусь та він розповів про все. Оці четверо знають про Літтос, про мене, про метаксистів, яких ми тримаємо тут, у мерії. Про все це так могли довідатися тільки від Екса. Але метаксистам він не став би розповідати. Чому ж тоді він не вернувся? Це вірна, надійна людина.

— Куди його? — спитав Стоун, киваючи на міномет.

Ніс махнув рукою: мовляв, на підлогу, куди-небудь.

— Які настанови ти дав Екса? — спитав Ніс у Хаджі Міхалі.

— А це Екса мав вирішувати сам, на місці. Треба було просто переказати інглезі, що ми можемо надати їм тут деяку військову допомогу. Що ми можемо чинити опір залізноголовим, бо зброю ми наготували ще раніше — проти метаксистів. І тому ми, і тільки ми зможемо зробити все, що їм потрібно.

— Може, самі інглезі випадково послали його до метаксистів.

— Не знаю,— сказав Хаджі Міхалі.— Але мені не подобається, що метаксистам так докладно все відомо. Тільки Екса міг сказати їм. А він їм не сказав би, якби знав, що вони метаксисти.

— Ти ще мені повинен розповісти, які в тебе зв'язки з Дікте й сфакіотами. Мені вони можуть знадобитися.

— Гаразд,— сказав Хаджі Міхалі й неквапно додав: — Але тільки тобі одному. Навіть інглезі не повинні цього знати. Потім я розповім тобі про все докладно, а тепер попроси рудого велетня, хай розкаже мені про міномет.

— Покажіть йому, як користуватися мінометом,— сказав Ніс Стоунові.

— Та там усе те саме, що й у великому. Ви ж його знаєте.

— Усе ж поясніть іще раз мені, а я вже йому,— сказав Ніс.

І Стоун знов показав йому, як працюють гвинти повороту і підйомний пристрій. І додав, що прицілом користуватися не можна, бо для цього треба знати правила дистанцій і німецькі міри, за якими зроблено поділки. Потім він показав йому міну з одним зарядом, коротшу й товщу, ніж у вісімдесятиміліметрового. Оце і все, що потрібно було знати. Потім усі троє схилилися над мінометом,— Талое і літтосець стояли трохи позаду,— і Ніс почав повторювати Хаджі Міхалі всі пояснення грецькою мовою.

Раптом у хатину зайшли ті четверо, з Єгипту. На них були короткі селянські куртки, а зверху бурки, хоча було тепло.

Ніхто не озвався й словом.

— Де ті, кого ви тримаєте під замком? — спитав вродливець. Він ступив наперед.

— У надійному місці,— сказав Хаджі Міхалі.— В надійному й добре замкненому місці.

— Ми прийшли по них,— сказав вродливець.

— З таким же успіхом ви могли б прийти по привид самого Метаксаса.

— Ми вимагаємо, щоб нам видали цих ув'язнених.

— Вони метаксисти. Роками вони пили кров із літ-тосців. Ти сам не розумієш, чого вимагаєш. Забирайся геть, чуєш? І всі забирайтеся звідси.

— Пізно вже нам домовлятися з тобою, Хаджі Міхалі,— сказав гладкий.— Ми тебе просили по-доброму, а ти відмовився. Я кажу це при всіх, щоб усі чули.

— Скоріше я з'їм своє лайно й вип'ю свою сечу, ніж дам згоду.

Вони стояли і не ворушились. Гладкий і вродливець попереду, обличчями до Хаджі Міхалі й Ніса; Стоун на одному коліні перед мінометом, як і тоді, коли пояснював його Нісові. А позаду Талое і літтосець. Отак вони й стояли, немов завмерли в перерві між діями.

— Звільніть їх,— закричав вродливець.

— Сам себе звільни. Звільни себе від клятого Іоанна Метаксаса.

— Ну? — сказав вродливець ї виставив з-під бурки томпсонівський ручний кулемет.— Ну? — закричав він.— Ну?

—< Зачекай,— сказав йому гладкий.

— Що там чекати,— сказав вродливець.— Ну?— знову мовив він до Хаджі Міхалі.

Стоуна, що стояв на коліні, здивувала поява кулемета. Він пильно дивився на нього знизу догори. Жовте мастило поблискувало при світлі. Невже ці греки не знають, як його витирати? Він був страшенно здивований, побачивши кулемет. Він не розумів, про що йде мова. Дивився тільки на кулемет. Він не бачив, як на обличчі вродливця вималювався переляк. Переляк — після того як сам зчинив цю бучу. А очі Хаджі Міхалі налилися чорною кров'ю, і в них ніби танцювали п'яні змії.

— Метаксист,— холодно сказав Хаджі Міхалі вродливцеві.— Сучий виплодок.

— Ну? — знову гримнув вродливець, але вже не так різко.

Хаджі Міхалі пильно втупився в нього. Хаджі Міхалі не здавався на його погрози, й вродливець не знав, що робити далі. Він почував себе ніяково, майже розгублено — цей зухвалий гарний грек. Ніс бачив, що він знітився, й чекав, що хтось із його супутників втрутиться.

Може, нічого й не сталося б, якби Стоун не скочив на ноги й не наважився, мов опалий парашут, на вродливця.

Може, нічого й не було б.

Може, гладкий не став би сперечатися далі й повів вродливця з мерії. Але Стоун не знав цього так, як це знав Ніс. Стоун не знав про те, що вродливець уже знітився.

У ньому спрацював його давній рефлекс: побачивши зброю, зачувши крик, відразу, не чекаючи, кидатися на того, хто її на тебе наставив.

Тому Стоун і кинувся на вродливця з "томпсоном". Але у "томпсона" легкий спуск, він відразу зіскочив, і кулемет оглушливо бухикнув три, чотири, п'ять разів. Та-та-та-та, а потім іще: та-та-та-та-та-та. І знову кулі заспівали нескінченним хвалебним гімном: слава тобі, о Томпсоне, нашому творцеві.

Кулі влучили Стоунові в живіт і в лівий шлуночок серця. Він був так близько, що черги пронизали його навскрізь, зробивши в спині діру, в яку увійшла б голова. Вони розвернули Стоунові нутрощі й силою поштовху підкинули його в повітря. А потім звалили його навзнак на підлогу мерії.

Одна. Тільки одна куля влучила Хаджі Міхалі в око. В чорне від гніву око. Пробила отвір завбільшки із томпсонівську кулю. Сила її розрослася на льоту і, виходячи, геть розвернула череп. Так від внутрішнього жару руйнується земна поверхня, морщиться, ламається, кришиться за якусь

частку секунди. Зі швидкістю світла. Хаджі Міхалі відкинуло назад, і він упав без жодного звуку на міномет. Тільки з голови витікало кипляче місиво, розтікаючись калюжкою по підлозі, та струменями била кров.

Отак вони обидва й лежали. Так і лежали.

Розділ тридцять п'ятий

Тільки-но пролунали постріли, літтосець підскочив до вродливця й ударив ногою в голову. Він учепився вродливцеві в горлянку, щоб тут-таки його задушити. Двоє інших і не подумали тікати, і коли на них блискавично налетіли Ніс і Талое, піддалися з великим подивом. З таким самим подивом, що його Стоун відчув хвилину тому. Вони намагалися відбивати удари скоріше підсвідомо, аж доки їх відкинули в куток, як відкидають стерво.

А юний Талое, Талое із Сірноса, уже схопив кулемет Томпсона й смикав, смикав за спуск. Але тут сталася звичайна річ. Спускова защіпка ходить легко, якщо її відтягати вниз, як це робив вродливець. А Талое просто смикав. Він натискав на спуск, але кулемет не стріляв. Навіть не клацав.

Вродливець лежав непритомний, око в нього було в крові й запухло, а літтосець усе бив його ногою в голову. Гладкий нічого не міг зробити, бо відчував проти себе силу, якій не міг чинити опір. А два інші від подиву були ніби паралізовані.

Ніс намагався підняти Стоуна. Навіщо? Підняти його. Розворушити. Щоб рудий велетень став на ноги, з усіма його ранами. Весь залитий червоною кров'ю з вивернутих нутрощів. Його руда чуприна зовсім червона в світлі ліхтаря, червона, мов та кров. Червона-червона. Борода теж червона. Усе червоне. Борода. Кров. Весь червоний велетень. І нутрощі вивернуто, й немає широкої усмішки на обличчі. Натомість гримаса болю, яка, скрививши обличчя, так і прикипіла до нього. Не

вдарив би собаки. Нерівні зуби в закривавленому роті, цівки крові на червоному обличчі. Стоун, велетень Стоун, велетень і досі, дикий дервіш Стоун у кріслі перукаря, так хотів виспатись сьогодні вранці й так безтурботно сміявся. Червоне волосся, тепер усе в нього червоне. Аж до великих черевиків, до коротких штанів, надто коротких для такого велетня. І червоні волосинки на тильному боці руки.

Кінець велетневі Стоуну.

І Ніс опустив його, щоб не бачити його таким мертвим. Знати, що він мертвий — то вже нехай, тільки не бачити його такого мертвого. Розвернутого, безживного, закривавленого. Кров на ньому й на Нісові. Кров на Стоуновій сорочці. На брудному злиплому лахмітті.

Кінець велетневі Стоуну.

А поруч Хаджі Міхалі. Батько всіх літтосців і ан-тиметаксистів. Чоловік без віку, що так швидко ставав лагідним, весело сміявся, мав добре серце, але знав суворість і гнів. Постійний, непримиренний гнів, але тільки проти метаксистів. І за все це томпсонівська куля пробила йому око й розчерепила голову.

Сива скуйовджена чуприна над поморщеними кутиками червоних очей. 1 одне око вже витекло.

Розчерепило всю голову.

Постріл із томпсона з відстані три ярди. Він міг би легко рознести на шматки Хаджі Міхалі. Але тіла не зачепило. Тільки голову. А без неї завмерло й тіло.

І він лежав зігнувшись долілиць, без звуку, без гніву, без раптової лагідності.

Без щирого жалю по джинові Сарандакі.

Без ненависті до метаксистів.

Без тривоги за Екса.

Без думок про допомогу англійців.

Без усього, чим жив.

Чоловік з буйною сивою чуприною і зненавистю до метаксистів. Тіло, здатне на все, та ніщо не могло примусити його діяти, бо голову рознесло геть.

А все це наробила томпсонівська куля. Її сила.

І метаксисти, що стояли за цією силою.

А тепер він лежить, спокійний, наполегливий Ха-джі Міхалі, а замість одного ока, половини носа і брови в його голові зяє страшна діра. Його волосся злип-лося пасмами, просякаючи кров'ю, аж доки стає червоне, як Стоунове. Червоний колір. Колір крові. Колір самого життя. Але він уже не людина без віку. Він мрець. Зовсім мертвий.

Рудий велетень Стоун.

Хаджі Міхалі, батько літтосців. Брат ловців губок і затятий ворог метаксистів.

Вони лежать, і з них витікає кров. І життя відлетіло. Відлетіло безповоротно.

Розділ тридцять шостий

Талое пішов на берег по Берка. Літтосець іще по разу вдарив кожного з чотирьох метаксистів і заштовхав їх у кімнату з замком на дверях, де сиділи інші метаксисти, яких вони прийшли визволяти. Він хотів повбивати їх, але Ніс відчував, що смерть Хаджі Міхалі вимагає тепер чогось більшого, ніж простої розправи над метаксистами.

Він наказав літтосцеві замкнути їх разом з іншими й піти привести рідню Хаджі Міхалі, бо він, Ніс, нікого з них не знає. Літтосець сказав, що в того нікого немає, крім старої жінки — братової, котра веде його господарство. І Ніс сказав, щоб той пішов і привів її.

Потім він узяв ліхтар і томпсонівський ручний кулемет і вийшов у коридор. Він залишив Стоуна і Хаджі Міхалі там, де вони й лежали. Зачинив за собою двері кімнати. Ставши в порожньому коридорі, він дивився на кулемет у своїй руці, тримаючи пальця далі від спуску, й думав про Стоуна. Про Стоуна, що був тепер прахом, змішаним з прахом Хаджі Міхалі. Але згадав його такого, яким його зустрів у Кандії, в крислатому капелюсі австралос, з-під якого широко всміхалося його обличчя, на якому не було ні розгубленості, ні відчуженості, як у всіх інших. І як вони потім тікали вдвох, коли німецькі парашутисти почали очищати район. Стоун зачекав на нього, коли він від-' став, і сміявся, і сказав йому по-англійськи: "Ходімо, ходімо, мізинчику", аби що-небудь сказати. І як той був здивований, коли він, Ніс, раптом відповів йому по-англійськи: "Зараз іду". Який він був вражений, зачувши англійську мову, та як гучно й лунко сміявся, коли вони бралися вгору по ближніх схилах Білих гір. Тоді він, Ніс, вирішив, що з цим велетнем слід триматися разом, бо він ніколи не розгублюється. І його спокійна незла впертість, і те, як він стуляв уста, ховаючи нерівні зуби. Весь він — людина. Справжня людина, зустріти таку в цім розгардіяші було великою удачею.

Тут у коридор зайшов Енгес Берк. Він уже дещо знав. Талое не зміг йому пояснити всього. Але Тало? Повторював ті самі слова й показував на мигах, і Берк здогадався, що сталося лихо. Ніс мовчки подав йому Ліхтаря й розчинив двері. Енгес Берк тільки глянув І тут-таки ступив у коридор, причинивши за собою двері; він став такий жовтий, як і Стоун.

— От чорт,^— сказав він.— Як же це?

— У них був кулемет,— відповів Ніс.

— У кого? — Берк раптом зробився якимсь беззахисним. Він нічим не міг приховати цього. Він стояв ніби в тумані, всередині в нього все кудись провалилося, рот був напіврозкритий, очі дивилися й нічого не бачили.

■— Оті четверо з Єгипту, ви бачили їх. У них був кулемет.

Енгес Берк бездумно кивнув головою.

— Вони вимагали, щоб їм звільнили заарештованих метаксистів. Один виставив кулемета, а Стоун кинувся на нього, щоб відібрати.

— Мерзотники,— сказав Берк, не знайшовши сильнішого слова.

Всередині у Енгеса Берка було порожньо. Насмішкуваті уста нічого не виказували. Нічого, крім ніяковості. Вони розгублено стояли в коридорі біля дверей і не знали, що робити. Берк і не намагався приховати отупіння, яке його огорнуло.

— Ви їх схопили? — спитав він, його губи ворушилися якось кволо, і голос був теж кволий.

Ніс показав на замкнену кімнату по коридору й сказав:

— Вони там — з іншими. Вони хотіли визволити інших.

Енгес Берк узяв томпсонівський кулемет з рук у Ніса,

— Він не стріляє,— сказав Ніс байдужим голосом, ніби тільки задля відома,

Енгес Берк потяг важіль затвора, й патрони повискакували, розклинивши його.

— Не треба їх убивати,— сказав Ніс без усякої наполегливості.— У них треба багато чого випитати,

— К бісу!

— Не треба їх убивати,— повторив Ніс,

— К бісу ваше випитування. Яка з них користь?

— Велика.

— Але ж ці мерзотники щойно вбили вашого Ха-джі Міхалі й Стоуна.

— Треба в них багато чого випитати.

— Я зараз сам перестріляю цю негідь.

— Ні,— спокійно сказав Ніс і забрав у нього кулемет.

—^ Гаразд, випитуйте, та швидше. Нема чого зволікати. Нехай скажуть тільки, навіщо вони це зробили? Адже ви знаєте навіщо.

— Знаю, але ще не все. Чому? Може б, нічого й не було, якби Стоун бачив, що метаксисти полякалися. Це в них вийшло ненавмисне. Але тепер уже однаково.

— То випитуйте скоріше. А потім я їх сам перестріляю.

— Гаразд,— знов байдуже сказав Ніс.

Після раптової смерті Хаджі Міхалі усе для Ніса прибрало чіткі, ясні форми. Це було нагадування, ніби навіть він, Ніс, що побував у Ларіссі й на Гавдосі, потребував нагадування, що кров — це єдина зброя метаксистів і проти метаксистів. Що метаксисти так легко не здаються. Що вони не сидітимуть в Єгипті згорнувши руки, а намагатимуться зміцнювати вплив метаксистів в окупованій залізноголовими Греції.

— А як же бути зі Стоуном? — почув він Берків голос.— Що ви збираєтесь робити? Отак і покинете тут? О боже, і треба ж було, щоб таке сталося. І саме тепер.— Берк усе ще говорив, не добираючи слів,

І Ніс зрозумів, що відбувається в Берка й душі. Зрозумів його почуття до Стоуна. Душевну теплоту у Енгеса Берка, що стала очевидною, коли зникло маскування. Зникла також і звичайна ворожість у Бер-ковому голосі. Ця ворожість зосталася, але спрямована на інше, на головне. Вона не приховувала, не маскувала почуттів, які його єднали з Стоуном. Які виявились тільки тепер, бо Стоун загинув. Загинув отак.

— Я почекаю на літтосців. Вони зберуться тут.

— Але ж його не можна залишати тут.

*— Не можна. Ми покладемо його там, де літтосці покладуть Хаджі Міхалі.

І Берк нічого на це не відповів. Він прихилився до стіни й став чекати того, чого чекав і Ніс.

А Ніс чекав на літтосців і ще думав про те, що от-от можуть прийти залізноголові.

Розділ тридцять сьомий

Під ранок, іще до схід сонця, до мерії почали сходитися люди. Зібрався майже весь Літтос. Перше, що вони хотіли, як і Енгес Берк,— це повбивати чотирьох метаксистів. Ніс і тепер перешкодив цьому. Він залишив у кімнаті, де лежали ті двоє, запалену лампу, щоб усі могли заходити й дивитися.

Коли розвиднилося, всі пішли до сушильної площі. Спершу повиймали посеред площі великі кам'яні плити. Потім, за допомогою двоголових крітських кайл, видовбали яму в м'якій породі. І стали чекати.

Невдовзі з мерії принесли Стоуна й Хаджі Міхалі. Вони заклякли в позах, у яких лежали на підлозі, поробилися геть жовті, й кров більше не текла. Ніс також звелів привести на площу чотирьох метаксистів. Ніхто їх не чіпав, їм навіть рук не зв'язали. Натовп обступив їх з усіх боків — рибалки, жінки, діти, ловці губок.

Усі мовчки дивилися, як четверо з тих, що були на Гавдосі, обдерті, босоногі, незграбно поклали Стоуна й Хаджі Міхалі в круглу мілку яму. Потім усі почали закидати яму грудками землі та м'якою породою, й нарешті жінка, що жила в домі Хаджі Міхалі (жінка його брата, вже зовсім стара на вигляд), спробувала посунути кам'яну плиту, щоб закрити могилу, їй стали допомагати, але вона відійшла вбік, а рибалки, виноградарі та ловці губок самі втоптали м'яку породу, поклали плити на місце, і скоро не залишилось ніяких слідів, крім розсипаної кругом червоної землі та нерівної поверхні на цьому місці.

Але мешканці Літтоса чекали ще чогось, адже Ніс недаремно звелів привести чотирьох метаксистів.

А Ще у цей час неуважно слухав розмову англійців. Лейтенант і майор говорили з Берком про моторки. Обидва вони, разом із старим солдатом, прийшли до мерії слідом за Берком і дізналися про Стоуна. Англійці були тільки дуже здивовані. Але сказали незначущі порожні слова. Майор сказав:

— Треба було нам раніше вибиратися звідси.

— Вибратися б хоч тепер,— сказав лейтенант.

Тепер вони казали про це й Берку. Вони стояли за Нісом, серед ловців губок. Ніс неуважно слухав їх.

— Ходімо,— говорив майор.— Треба їхати. Тут стає небезпечно.

—— Ідіть до човна,— сказав Берк.— Я ще зачекаю.

— Чого? — спитав лейтенант.— Бідолаха Стоун уже в землі.

— Я хочу подивитися, як загойдаються оці четверо.

— А навіщо це вам?

— Ідіть на берег. Я хочу побути до кінця.

— Послухайте,— сказав йому майор. Він зробився балакучим, бо було про що поговорити, справа була для нього важлива, і його брав страх.— Ці моторки от-от пристануть тут. Я чув від цих греків, що вони нишпорять від села до села. Це село на черзі. Треба нам поквапитись.

— Все одно без Ніса ми їхати не зможемо,— роздратовано сказав Берк.— Зачекайте ще трохи. Я хочу подивитися, як поквитаються з цією четвіркою.

— Не турбуйся,— сказав старий солдат.— Греки їх неодмінно повісять.

— Я хочу бачити сам,— сердито сказав Берк.

Кругом усі затихли.

І тоді Ціс заговорив. Він звертався до чотирьох метаксистів, що стояли посеред площі, щільно оточені літтосцями й визволеними з Гавдоса в'язнями. У всіх чотирьох були розгублені блукаючі очі, незграбно обвислі руки, й видимий страх перед тим, що має статися.

і— Послухайте мене,— сказав він їм.— Ви четверо прийшли в мерію з кулеметом і вбили рудого велетня австралос і Хаджі Міхалі. Навмисно чи випадково,—' це знає тільки той, хто вчинив це.— Ніс вказав на вродливця.4— А він не скаже. Але я все бачив, і, можу сказати, що це сталося випадково.

— Можливо, цього й не сталося б, якби рудий велетень був зачекав, хоч він тільки зробив те, що зробив би всякий, на кого наставлено зброю. І ми не можемо звинувачувати метаксиста в тому, що він учинив це навмисне. Ми звинувачуємо його в тому, що він погрожував смертю, тримаючи в руках зброю. Він не мав права вимагати звільнення заарештованих, погрожуючи зброєю, хіба що він був би представником влади, а ми злочинцями. Він каже, що його прислав сюди грецький уряд, який перебуває в Єгипті. Але я цьому не вірю. Його прислали метаксисти. Він — ме-таксист. Виходить, коли його й прислав уряд, то це метаксистський уряд. Ми такого уряду не визнаємо. Тому він не мав права погрожувати смертю зі зброєю в руках. Він діяв від імені незаконного метаксистсько-го уряду. Ми його не визнаємо. Тож він винен у тому, що вчинив незаконно, а інші винні в тому, що були з ним у спілці.

— Але ж він убив Хаджі Міхалі,— сказав один з літтосців.— У цьому він напевно винен.

— У смерті — так,— відказав Ніс.— Але не в убивстві. А це не те саме. Для нас важливо дізнатися, хто їх сюди прислав.

— Чого зволікати? Подивись лишень на них. Ти ж сам усе бачив,— почулося з юрби.

— Вони б не стали зволікати.

— Кінчати з ними — та й усе. Ти не маєш рації, молодий орле,— казали йому.

Ніс помовчав, пильно дивлячись на чотирьох ме-таксистів, і в його очах з'явилося несамовите завзяття. Те саме завзяття.

— Я маю рацію ось у чому,— сказав Ніс до всіх.—> Що смерть Хаджі Міхалі й червоного велетня австралос — не проста випадковість.

— Де в дідька випадковість!

— Випадковість чи ні — це не так важливо. Важливо інше. Усі четверо — метаксисти. Вони прийшли до Хаджі Міхалі схилити його до співробітництва з ними, метаксистами, щоб він допоміг їм зміцнити ме-таксистський вплив у Греції й на островах. Для нас важливо дізнатися, хто послав їх. Це, може, навіть варте смерті Хаджі Міхалі.

— Твої слова справедливі.— Це сказала дружина Сарандакі, котра враз усвідомила велике й життєво важливе політичне значення того, що сталося.

— Вони кажуть, що їх прислав грецький уряд, який перебуває в Єгипті,— провадив далі Ніс.— Уряд має бути виборним. Після Венізелоса у нас не було виборного уряду. Диктатура метаксйстів — ось усе, що ми мали відтоді. Але вони твердять, що їх прислав уряд. Тож спитаймо їх про нього.

Літтосці чекали мовчки. Заговорив гладкий ме-таксист.

— Нас прислав уряд. І доручив організувати вас для боротьби проти залізноголових.

— І це все? Тільки проти залізноголових?

— Ні,— сказав раптом наймолодший. Він був страшенно переляканий і думав, що каже саме те, Що треба.— Я вам усе скажу. Ми мали організувати групи прибічників уряду по всій країні. Це потрібно для того, щоб чинити опір залізноголовим. А також для того, щоб після війни не виник хаос.

— Після війни,— повторив Ніс його слова.— А хто вам надав таке право? Хто створив цей уряд?

Гладкий розумів, що суперечка йде про їхнє життя і смерть або навіть і про більше. І боявся, що хтось із його супутників вибовкає те, чого не слід, і зіпсує справу. Тим-то він швиденько втрутився знову.

— Хтось має діяти й за кордоном,— сказав він.— Для Греції важливо мати якусь організацію, яка б функціонувала за межами країни. Провести вибори було неможливо, бо Грецію захопили залізноголові. Тож довелося призначити уряд.

— То це, виходить, знову метаксистський уряд.

— Не зовсім: бо не всі стоять за програму Метак-саса. Багато хто не згоден з Іоанном Метаксасом.

— Але метаксисти мають достатню силу в цьому уряді, якщо змогли прислати сюди таких людей, як ви, щоб зміцнювати тут свій вплив. Видно, перевага на їхньому боці.

— Але ж Метаксас помер,— роздратовано сказав хирлявий.

— А сам метаксизм — ні. Від метаксизму недалеко до політики залізноголових. Це одне й те саме. Людина вмирає, а політика живе.

— Для нас інтереси Греції — понад усе. Адже ми пропонували співробітництво бунтареві Хаджі Міха-лі.— Слово "бунтар" вихопилося випадково, і гладкий на хвилю злякано замовк, але Ніс був мов той водоспад, що неспинно перекочує свої холодні води через каміння.

— Ви шукали його підтримки,— сказав Ніс,— бо знаєте, що вся Греція проти метаксизму. Що існує широка антиметаксистська організація, яка готова чинити опір метаксистам. І що ми не визнаємо метаксист-ського уряду. Та й ніякого іншого уряду, нав'язаного нам іззовні. Байдуже, тепер чи тоді, коли залізноголо-ві програють війну.

— Але ж якщо виграють війну інглезі,— сказав молодий,— то вони матимуть право чинити, як захочуть.

.. — Хіба це інглезі призначили метаксистський уряд? Хіба вони його призначили, метаксисти?

Ті не відповідали.

— Невже вони вам довіряють? Після того, як половина з вас залишилася тут, щоб допомагати заліз-ноголовим. А друга половина втекла від страху перед старшим братом. І вони вам тепер довіряють? Вони, запеклі вороги залізноголових?

— Так,— сказав хирлявий.— Довіряють. І ви також повинні довіряти.

— Не вірю цьому,— крикнув Ніс.— Не вірю, і все. І так само не вірю у ваш уряд в Єгипті. Бо інглезі не дозволили б метаксистам отак гуляти на волі. Ви такі самі фашисти, які і залізноголові.

— Час уже всім грекам бути греками,— сказав гладкий.

— Саме це говорив Метаксас. І душив греків за те, що вони греки. Але більше цього не буде, метак-систе. То як ви дізналися про Хаджі Міхалі й про ув'язнених в літтоській мерії?

— Нам про це сказали ті, що нас послали.

— Хто ж вас послав?

— Нам дали офіційні повноваження.

— Хто саме? Назвіть.

— Полковник Спатіс.

— Це він сказав вам про Хаджі Міхалі?

— Так.

— А він не згадував імені Екса? Нічого не казав про чоловіка, якого послали звідси в Єгипет?

— Ні.

— Хто такий полковник Спатіс?

— Він командує полком в армії.

— Він командував полком і при Метаксасі?

— Так.

— Хто дав йому завдання послати вас?

— Не знаю. Знаю тільки, що він полковник, військовий, от і все.

— Тоді він, мабуть, просто метаксист.

— Яка різниця? ■— сказав вродливець, кривлячись від болю. Досі він мовчав. Його підбите око геть запухло. На щоці запеклася кров, а краплі свіжої крові все ще сочилися з-під ока.

— А хіба в Єгипті тепер є грецька армія? — спитав його Ніс.

— Організовується,— швидко відповів гладкий.

— А хто офіцери? Колишні військові?

— Здебільшого так. Ті, що прибули звідси разом з інглезі.

— Метаксистські офіцери?

Гладкий промовчав. Він починав лютувати, і вже потерпав за себе. Він думав, що Ніс навмисне дратує його. Він розумів, що все це вирок їм чотирьом.

Сходило сонце. Воно вже було над вершиною Іди. Червонуватий пил крітської землі висів у повітрі, й небо від нього лагідно рожевіло.

Англійці та Енгес Берк стояли збоку. Вони прислухалися до розмови. Англійський майор перекладав їм усе, що йому вдавалося зрозуміти. А розумів він багато чого, бо розмова велася повільно й спокійно. Однак Берк був нетерплячий і все перепитував, хто що сказав.

— Розкажіть нам про цей уряд,— казав далі Ніс, звертаючись до гладкого.

— Що розказати?

— Чи можна висловлюватись вільно за або проти нього?

— Навіть у інглезі немає такої свободи,— відповів гладкий.— Під час війни її бути не може.

— Так. При Іоанні Метаксасі її не було і без війни.

— Стривайте,— гладкий навіть усміхався, щоб показати всім своїм виглядом, як він терпляче слухає, усе розуміє і бажає бути справедливим до кінця.— Але ж ми — не виняток. У всіх країнах, що їх захопили залізноголові, є свої уряди. Уряди,— повторив він.

—. Колишні уряди?

— Так.

— То, виходить, у них те саме, що й у нао,

Гладкий замовк, бо розмова ставала небезпечною,

а цей грек із жвавими завзятими очима говорив упевнено, що у нього, гладуна, викликало злобу, безсилу злобу проти загрози, що нависла над ними. Проти неминучого й близького кінця. І в інших було таке саме почуття.

— Але ж Греція повинна мати якусь організацію за кордоном,— сказав гладкий підкреслено спокійно.

— Послухай, метаксисте.— Ніс звертався просто до нього.— Якщо така організація потрібна, то в ній не повинні верховодити ті, що співробітничали з залізно-головими та й тепер співробітничають, як це

робите ви, метаксисти. Може, в інших країнах теж є такі організації, але народ у цих країнах однаково не визнає їх. Народи на смерть стоятимуть проти залізно-голових, як оце тепер ми. Чуєш, метаксисте? Чи ти думаєш, що ми приймемо цих людей назад, знаючи про їхню дружбу із залізноголовими, повіримо, що вони стали інакші, покаялися? Ти так думаєш, метаксисте? Що ми, крові яких стільки пролилося через них, приймемо назад цих людців. Ні, метаксисте. Як оце зараз ми б'ємося з залізноголовими, так ми будемо битися й з ними, якщо вони прийдуть до нас.

— За ними велика сила,— сказав хирлявий, і це ,були ризиковані й дурні слова.

— Хоч хай яка за ними сила,— сказав Ніс, і вся земля слухала його,— а ми будемо до останньої краплі крові боротися проти них. Станемо проти них так само, як і проти залізноголових. І якщо це вони прислали вас, то ви самі засудили себе. Ви кажете, ніби вас послав уряд. Я вам не вірю. Я не звинувачую ніякого грецького уряду за те, що він у такий час послав до Греції людей, щоб підірвати в країні сили опору. Але я звинувачую в цьому всіх метаксистів, а також і тих метаксистів, що в Єгипті, хоч хай які вони там дужі чи слабкі. І якщо ваш уряд мириться з метаксистами в своєму складі, підтримує людей, знаючи, що вони метаксисти, то й він причетний до цього. Ти, метаксисте, сам винен у своїй смерті. І вони так само.

— За це не вбивають! — закричав молодий.

— Запитайте у свого Метаксаса. Він убивав і за менші провини.

— Не я вбив вашого Хаджі Міхалі,— сказав гладкий.— Я навіть намагався цьому перешкодити.

— Мерзотник! — закричав вродливець, і його обличчя скривилося від болю та люті.

■— Сам ти мерзотник,-^ сказав гладкий.— Ти один за все винен.

■— Всі ви однаково винні,— стомлено й роздратовано сказав Ніс.

Тепер кричали всі четверо метаксистів. Літтосці й ловці губок похмуро чекали, поки вони стихнуть або коли Ніс припинить цей галас.

— Ми б вас залишили залізноголовим,— холодно сказав Ніс,— але ви багато чого знаєте. І відразу вибовкаєте їм усе.

— Ми б їм уже давно сказали, якби хотіли,— сердито закричав гладкий. Він усе ще не втрачав самовладання, все ще боровся, хоча й знав, що кінець неминучий.

— Коли ви маєте змогу вибирати старшого брата, то вибираєте англійців. Але перший-ліпший метаксист, потрапивши до залізноголових, ладен вирізати шмат м'яса з тіла рідного брата й з'їсти його.

— Неправда! — закричав хирлявий, за ним загаласував молодий, і всі вони знов закричали від люті й невимовного страху перед смертю.

— Не знаю,— врешті сказав Ніс, дивлячись не на них, а на людей довкола.— Хай вирішують літтосці та інші. І австралос також.

З усіх боків залунали голоси:

■— Що тут вирішувати!

— Мабуть, вони й Екса вбили.

— За Сарандакі, за наших літтосців...

— Порішити їх — та й по всьому.

^— їхньою ж зброєю...

Ніс мовчки слухав, нікого не зупиняючи; потім, ледь здвигнувши плечима, повернувся до Енгеса Берка.

— Вимагають їхньої смерті,— сказав він.— Усіх чотирьох. Що ви скажете на це? Вони самі себе викрили. Вони метаксисти. І цього досить. Вони тут багато говорили.

— Я знаю, що вони сказали.

Енгес Берн кивнув на англійського майора, котрий сказав:

— Чорт забирай! Не можна ж так холоднокровно вбити людину.

Але Берк стояв поряд, невисокий, кремезний. Наморщене з подиву чоло, рідке волосся, що злиплося від солі. Широко розплющені очі, міцно стиснені тонкі уста. Стояв і слухав самого себе, свій внутрішній голос... а також англійського майора і Ніса.

І тишу довкола себе. Натовп замовк, коли побачив, що Ніс повернувся до нього, до австралос. Чекали мовчки, дуже делікатно й чемно.

А Берк думав про себе, про своє становище. Я, австралос, чужак, і от теж маю вирішувати, виносити вирок за політичну боротьбу і вбивство бідолахи Стоуна, бо все це переплелося. І Гавдос, і все інше. Але основа всьому — політична боротьба, і він це розумів. Він мав вирішувати, зважаючи на одне: вони — метаксисти. Так міркував Ніс. Але, крім усього, тут іще й Стоун... Бідолаха Стоун, чудовий рудий велетень.

І Берк бачив перед очима тільки велетня Стоуна, жовте обличчя й страшні діри в його животі, чорні вивернуті нутрощі. Стоун у землі на сушильній площі. Велика йому шана від літтосців. У червоній літ-тоській

землі, поруч із самим Хаджі Міхалі, зігнутий, закляклий, як і впав. Зогниє отам у землі, змішається з нею...

Він не вагався. А тільки весь час дивувався з самого себе.

— К бісу! — з притиском сказав він.

І коли Ніс повторив його слова, знову зчинився галас. Навіть англійський майор кричав, висловлюючи протест і огиду. І маленький старий солдат теж кричав, але схвально. Він із самого початку був за смертний вирок, отож про це й кричав. А лейтенант зовсім розгубився. Усе це було так складно й відбувалося надто швидко. І він не дійшов ні до якого рішення, а тільки геть розгубився.

І всі літтосці теж кричали. Голос юного Талоса лунав найгучніше. Багатоголосе відлуння розносило шум.

І тільки Ніс стояв мовчки посеред цього всього, намагаючись охопити все подумки. Гнів і горе, що вирували довкола. І Стоуна, й Хаджі Міхалі, похованих ось тут, під його ногами. І метаксистів, що от-от мають за це вмерти. І залізноголових, що темною хмарою насуваються на все це.

Розділ тридцять восьмий

І тоді юрба мовчки відступила від метаксистів, і ті зосталися посеред площі самі. Усі четверо розуміли, що це кінець, і рушили слідом за літтосцями, галасуючи й оглядаючись із великого страху, чи не видно де кулемета. Як пір'їни, підхоплені швидкою течією, кинулись вони вперед, але юрба розпалася на дрібні групки, й знов метаксисти зосталися самі. Однак було ясно, що їх треба комусь тримати, бо інакше нічого не вийде.

Тоді хтось сказав, що отут, просто над могилами Хаджі Міхалі та австралос, це робити не гоже. А інші казали, що навпаки, саме тут. Тоді четверо з обличчями мерців, з тих, що сиділи на Гавдосі, та ще кілька

літтосців схопили чотирьох метаксистів, котрі відчайдушно відбивалися, й повели.

— Куди ви їх ведете? — питали з натовпу.

— До вапнякових скель,— відповів один рибалка.

— Треба їхньою ж зброєю,— сказав іще хтось.

— Чуєте, як горлають,— казали літтосці, бо метаксисти, а надто вродливець, так і сипали страшними прокльонами.

— Якщо так страшно, то не треба було йти проти нас.

І метаксистів повели геть; із ними пішли ті четверо з Гавдоса, а також кілька рибалок. Решта людей зосталися на площі. Видовище їх уже не цікавило. Досить було й вироку.

Ніс не дивився, як їх повели. Він розмовляв з Та-лосом. Берк стояв поряд, чекаючи, поки той скінчить. А Ніс говорив про щось швидко й наполегливо.

Берк дивився, як вели метаксистів, і все ще дивувався з самого себе, потім оглянувся на натовп, який не розходився.

— Чорт забирай, Берку, ходімо вже,— сказав майор.

— Треба взяти харчів,— непевно відповів Берк.— Ви йдіть поки що до берега.

— Гаразд, не затримуйтесь і ведіть із собою свого грека,— сказав майор.

Але Берк не знайшов слів, щоб огризнутися майорові, та й не мав охоти. Він просто не звернув на це уваги. Лейтенант з майором пішли вниз на берег. Старий солдат лишився чекати Берка.

Тоді Талое теж кудись пішов. Берк спитав у Ніс а і

— Ви вже дістали харчі й воду?

— Ні. Зараз потурбуюся про це,— сказав Ніс.

■— Мабуть, пора нам вирушати,— сказав Берк якимсь байдужим голосом.

Тоді Ніс заговорив по-грецьки до літтосців, що стояли довкола.

— Австралос зараз їдуть звідси, бо наближаються залізноголові. їм потрібні в дорогу харчі й бурдюк з водою. Вони пливуть човном, який їм дав Хаджі Мі-халі.— Це було прохання, і кілька літтосців відразу пішли до своїх хатин, і Ніс сказав Беркові, що будуть харчі й вода й що він може йти до човна.

— Ну, то ходімо,— сказав йому Берк.

— Я прийду,— сказав Ніс.— За кілька хвилин.

Натовп почав розходитися, й невдовзі на площі залишилося два-три чоловіки. Берк теж пішов, усе озираючись назад. Він бачив хати, що нерівними рядами обступали маленьку плоіцу. Білі й коричневі рибальські сіті, наготовані для сушіння. Прості дерев'яні підставки на березі, де тихо хлюпали хвилі, й маленькі рибальські човни, що погойдувалися біля кам'яної стіни. А посеред площі — нерівні сіро-білі плити й дрібні червоні уламки накришеної породи. Червона земля, а під нею останки велетня Стоуна.

Він прискорив ходу й пішов до човна, а за ним мовчки ступав старий солдат.

Біля човна вони довго чекали Ніса, але той не йшов. Приходили літтосці. Вони нанесли вдосталь усякого харчу: солоної риби, родзинок, низок часнику, два козячі бурдюки з водою, схожі на міхи волинок.

Усе це вони клали в човен, а Берк, старий солдат, майор і лейтенант чекали на Ніса. Греки щось казали їм, але їх зрозумів тільки майор. Та він не слухав, а все повторював Бернові:

— Чорт забирай! Ось-ось можуть надійти німецькі моторки. Де він дівся?

Вони дожидали Ніса, і нетерпіння їхнє зростало,

Нарешті він прийшов, з ним був Талое, вони про щось розмовляли, жваво жестикулюючи. Підійшли до самих човнів і тільки тут спинилися. Літтосці чемно відступили вбік, даючи дорогу Нісові.

— Рушаймо,— сказав Енгес Берк. І повернувся до човна, щоб зіпхнути його у воду.

— Я не їду,— сказав Ніс.

Енгес Берк випростався.

— Вас відвезе Талое,— сказав йому Ніс. Він стояв, широко розставивши ноги, його жваві очі дивились не кліпаючи, розкуйовджений чуб стирчав в усі боки.

— Що це ви знов надумали? — сказав Берк.— їдьмо,— роздратовано повторив він.

Та Ніс похитав головою й твердо відповів!

— Вас відвезе Талое. Я пояснив йому, як тримати курс. Він упорається. За це не турбуйтеся. Ви всі доберетеся до Єгипту.

— Гаразд. Гаразд,— сердито сказав Берк.— Але навіщо вам зоставатися тут? Не вигадуйте дурниць. Поїхали.

— Ні,— відказав Ніс.— Я дуже жалкую. Але тепер я не можу їхати з тобою, австралос. Для мене то буде марна справа.

— А ще більш марна залишатися тут,— сказав Берк.

Ніс сказав літтосцям зіпхнути човен у воду, і вони почали штовхати його з берега. Майор та інші посідали в нього. Юний Талое обійняв і поцілував Ніса, усміхнувся лукавою дитячою усмішкою і теж сів. Тільки Берк усе ще стояв на березі біля Ніса.

— Зрозумій,— сказав йому Ніс.— Усі ми будемо битися проти залізноголових, усі, крім метаксистів. Вони підуть і проти нас, і проти всієї Греції, щоб тільки захопити владу після війни. А що нам дасть перемога над залізноголовими, коли замість них нам на шию сядуть метаксисти? А для нас це те саме.

Ми повинні знищити тих і тих, а це можливо тільки в Греції, тільки тут. Я хочу битися проти залізноголових, але не для того, щоб метаксистам було легше прийти в Грецію. Тому, щоб не марно проливалася наша кров, ми повинні винищити метаксистів. Це дуже важливо. Невже ти цього не розумієш, австралосі

Берк стиснув уста, ніби з досади.

— Так,— сказав він нарешті.— Мабуть, розумію.

— От і гаразд. Тоді адіо, австралос, і дякую тобі за Хавро Спаті.

— Нема за що,— сказав Берк, і видно було, що він здався.

— Адіо.

— До побачення,— повільно сказав Берк.

Вони похапцем і ніяково потисли один одному руки, й Берк сів у човен.

Раптом Ніс ступив у воду й пішов за човном.

— Ти розкажи там про все,— мовив він з несподіваною пристрастю.— Розкажи, австралос. І Талое також розкаже. Обіцяєш? Розкажи всім, що ми тут будемо битися проти залізноголових. Але тільки не задля метаксистів. А там хай теж б'ються, великими силами, бо розбити залізноголових повинні англійці й усі ті, що з ними. Тільки не задля метаксистів. Не задля тих, що недавно водилися з залізноголовими" Поясни їм: якщо тепер метаксисти й згодні битися проти залізноголових, цього ще мало. Вони самі фашисти. Поясни їм це. А ще скажи, що ми не приймемо назад цих правителів, байдуже, хто їх там підтримує. Розкажи їм усе, що ти тут бачив, ти і твій побратим Стоун. Скажи їм, що ми проти всіх і всяких фашистів. І скажи, що грецький уряд можна створити тільки в самій Греції. Обіцяєш, австралосі Скажи їм усе.

Ніс аж засапався. Він усе брів за човном, намагаючись не відставати. Раптом човен смикнуло вперед — це Талое, крикнувши "адіо", підняв грот і став розвертатися, щоб лягти на курс.

— Скажи їм,— повторив Ніс Енгесові Берку, дивлячись йому просто у вічі.

І Берка раптом знов охопило те саме почуття, що й тоді в мерії, коли він побачив Стоуна. Він подивився просто в очі цьому наполегливому грекові зі скуйовдженим чубом і вогнем завзяття в очах. Грек стояв по пояс у воді літтоської бухти. Грек мовчки, напружено чекав. І Енгес Берк відчув, що його покинула внутрішня скованість, і сказав швидко, неголосно, майже до себе:

— Скажу. Все їм скажу.

— Я приймаю твою дружбу, австралоо,— гукнув Ніс навздогін.

— А я приймаю твою,— як і колись насмішкувато відповів Берк.

І обидва всміхнулися — Ніс широко, з захопленням, а Енгес Берк із лагідністю Стоуна й Нісовим розумінням. І це було все. Ніс стояв усміхаючись і дивився вслід човнові, поки той вийшов із затоки й завернув у відкрите море, тримаючи курс на південний схід.

Потім він повернувся й рушив назад до літтосців, що чекали на березі. Тепер він думав, що робити з іншими метаксистами — отими, що сиділи в мерії. А щось робиги треба, поки не прийшли залізноголові.